

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI

Hərbi kafedra

“ M Ü L K İ M Ü D A F İ Ə ” fənni üzrə

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

Polis Akademiyasının kursant və dinləyiciləri üçün

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

Hərbi kafedra

“ MÜLKİ MÜDAFİƏ ” fənnindən

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

Polis Akademiyasının kursant və dinləyiciləri üçün

BAKI – 2019.

Mühazirələr toplusu Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyasının Elmi Şurasının 05 may 2019-cu il tarixli 4 nömrəli protokolu ilə təsdiq edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür.

Tərtib edənlər:

Polis Akademiyası rəisinin
döyüş və xidməti hazırlıq üzrə müavini,
polis polkovniki

İlyas İsayev

Hərbi kafedranın rəisi,
polis polkovniki, dosent

Hacı Aslanov

Hərbi kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Elxan Quliyev

Hərbi kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Elşən Hacıyev

Elmi redaktor:

Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru
hüquq üzrə elmlər doktoru

Nazim Əliyev

Rəyçilər:

Daxili İşlər Nazirliyinin Səfərbərlik İşləri
və Mülki müdafiə idarəsinin rəisi,
polis polkovniki

Hüseynəli Məlikov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin Mülki-Müdafiə
Qərargahının rəisi, dosent.

Teymur Əliyev

Azərbaycan Respublikası
Fövqəladə Hallar Nazirliyinin
Akademiyasının Hərbi kafedrasının
rəisi, polkovnik

Hüseynqulu Həsənov

Mülki müdafiə fənnindən mühazirələr toplusu. – Bakı: 2019. – 145 səh.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5.
MÖVZU 1. Mülki müdafiənin yaranma tarixi, anlayışı və rolu. Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və vəzifələri.....	7.
SUAL 1. Mülki müdafiənin yaranma tarixi və rolu.....	7.
SUAL 2. Mülki müdafiənin anlayışı.....	8.
SUAL 3. Mülki müdafiə sahəsində dövlətin vəzifələri və məqsədləri.....	9.
SUAL 4. Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və vəzifələri.....	12.
MÖVZU 2. Mülki müdafiə üzrə idarəetmə, MM qərargahları və onların əsas vəzifələri. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.....	14.
SUAL 1. MM sahəsində idarəetmə və idarəetmənin mahiyyəti, təşkili və vəzifələri.....	14.
SUAL 2. Mülki müdafiə qərargahlarının təşkili və qərargahların əsas vəzifələri.....	17.
SUAL 3. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.....	27.
MÖVZU 3. Fövqəladə halların (hadisələrin) təsnifatı və onların xarakteristikaları. Fövqəladə hadisələr zamanı ictimai qaydanın qorunması.....	32.
SUAL 1. Fövqəladə hadisələrin təsnifatı.....	32.
SUAL 2. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün, xarakterik olan təbii fəlakətlər və bu təbii fəlakətlərin qarşısının alınmasında DİO-nun fəaliyyəti.....	35.
SUAL 3. FH-da obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi.....	39.
MÖVZU 4. Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması.....	43.
SUAL 1. Əhalinin MM sahəsində hazırlanması ilə bağlı qanunvericiliyin tələbləri.....	43.
SUAL 2. Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılmasının əsasları.....	46.
SUAL 3. Dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə MM-nin öyrədilməsi.....	47.
MÖVZU 5. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi. Fövqəladə Hallar Komissiyaları.....	53.
SUAL 1. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin strukturu və vəzifələri.....	53.
SUAL 2. Fövqəladə rejimdə DİO-nun qarşısında duran əsas vəzifələr.....	57.
SUAL 3. Fövqəladə Hallar Komissiyalarının əsas vəzifələri, funksiyaları və hüquqları....	58.
SUAL 4. Komissiyanın işinin təşkili.....	61.
MÖVZU 6. Müasir (kütləvi) qırğın silahları. (Nüvə, kimyəvi və bakterioloji silahlar).....	63.
SUAL 1. Kütləvi qırğın silahları və nüvə silahı haqqında anlayış.....	63.
SUAL 2. Kimyəvi silah və onun əsas xüsusiyyətləri.....	73.
SUAL 3. Bakterioloji silah və onun əsas xüsusiyyətləri.....	84.
MÖVZU 7. Fövqəladə hallar zamanı əhalinin mühafizəsinin təşkili. Kollektiv mühafizə qurğuları. Fərdi mühafizə vasitələri. İlk tibbi yardımın göstərilməsi.....	89.
SUAL 1. Əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri.....	89.
SUAL 2. Kollektiv mühafizə qurğularının təyinatı və mühafizə qurğularının mühəndis avadanlıqları.....	91.
SUAL 3. Fərdi mühafizə vasitələrinin təsnifatı.....	100.
SUAL 4. İlk tibbi yardımın növləri və göstərilməsi qaydaları.....	107.
MÖVZU 8. Fövqəladə hallar zamanı əhalinin köçürülməsi və bu sahədə DİO-nun rolu.....	113.
SUAL 1. Dinc və müharibə dövründə əhalinin köçürülməsinin prinsipləri.....	113.
SUAL 2. Köçürmə orqanları və köçürmə komissiyalarının vəzifələri.....	116.
SUAL 3. Köçürülmə (təxliyyə) tədbirlərinin təbii xarakterli fəvqəladə hadisələr, qəzalar və fəlakətlər zamanı təxliyyənin xüsusiyyətləri.....	119.

MÖVZU 9. Hərbişdirilməmiş mülki müdafiə dəstələri. Mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması. İctimai asayişin mühafizə xidmətinin əsas vəzifələri.....	121.
SUAL 1. Hərbişdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı.....	121.
SUAL 2. Rayon Mülki müdafiə qərargahı və onun əsas vəzifələri.....	121.
SUAL 3. Mülki müdafiə kəşfiyyatının növləri və əsas vəzifələri.....	125.
MÖVZU 10. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və aparılması.....	130.
SUAL 1. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasının nəzəri əsasları.....	130.
SUAL 2. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi qaydaları.....	132.
SUAL 3. Zərərləşdirmənin növləri, zərərləşdirici vasitələr və üsullar.....	135.
SUAL 4. Zəhərlənmələrin nəticələrinin aradan qaldırılması.....	138.
İstifadə olunan ədəbiyyat	145.

ÖN SÖZ

Mülki müdafiə fənni üzrə mühazirələr toplusu DİN-in Polis Akademiyasının kursant və dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mülki müdafiə fənni – ali təhsil müəssisələrinin bakalavr pilləsində əyani və qiyabi təhsilə formalarında bütün tələbələrə öyrədilməsi məcburi olan fənn sayılır və tədris planlarına xüsusi fənn kimi daxil edilir. Mülki müdafiə fənni ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinə qüvvədə olan proqramlara müvafiq tədris edilir. Ali təhsil müəssisələri Mülki müdafiə fənni üzrə proqramlarını ixtisasların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu proqram əsasında tərtib edilir.

Tədrisin məqsədi.

Mülki müdafiə fənninin tədris olunmasında məqsəd – kursantlara gələcək fəaliyyətlərində mülki müdafiə sahəsində nəzəri biliklər və praktiki (əməli) vərdişlər aşılamaqdır.

Fənnin mənimsənilməsinə olan tələblər.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində kursantlar **bilməlidir**:

- mülki müdafiə sahəsində mövcud normativ-hüquqi sənədlərin əsas tələblərini;
- mülki müdafiənin strukturu və vəzifələrini, mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının məzmunu və metodikasını;
- dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hadisələrin xüsusiyyətlərini;
- əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsinin əsas prinsiplərini və üsullarını;
- fəvqəladə hadisələr barədə əhalinin xəbərdar edilməsi qaydalarını;
- əhalinin kollektiv mühafizə qurğularında daldalandırılması qaydalarını;
- əhalinin təhlükəli rayonlardan köçürülməsi üzrə tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələr zamanı fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək qaydalarını;
- hərbişdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı və vəzifələrini;
- xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi və əhalinin həyat təminatının bərpası ilə bağlı tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələr zamanı obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin artırılması üzrə tədbirləri;
- fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması qaydalarını, eləcə də mülki müdafiə sahəsində biliklərin təbliğinin təşkili, forma və metodlarını;
- fəvqəladə hadisələr zamanı ilk tibbi yardımın göstərilməsi qaydalarını.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində kursantlar **bacarmalıdır**:

- mülki müdafiə üzrə normativ-hüquqi sənədləri öz gələcək fəaliyyətində tətbiq etməyi;
- mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə müvafiq sənədləri tərtib etməyi;
- dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hadisələr zamanı müəyyən olunmuş davranış qaydaları üzrə fəaliyyət göstərməyi;
- fərdi və kollektiv mühafizə vasitələrindən istifadə etməyi;
- fəvqəladə hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üzrə əsas fəaliyyət qaydalarını;
- zərərçəkmişlərə ilk tibbi yardım göstərməyi.

Fənnin tədrisinin həcmi və formaları.

Mühazirələr toplusu 45 saat həcmində tədris etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlardan 20 saatı mühazirələrə, 19 saatı seminarlara və 6 saatı kollokviumlara ayrılmışdır.

Mühazirə - kursantlara MM sahəsində nəzəri biliklərin verilməsi məqsədilə keçirilir.

Məşğələ - nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi və praktiki vərdişlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə keçirilən məşğələ növüdür.

Mülki müdafiə proqramı həcmnin azadılmasına icazə verilmir.

Mülki müdafiə fənni imtahan verməklə başa çatır.

“Mülki Müdafiə” fənni Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyası kursantlarının peşəkar kadr hazırlığında özünəməxsus yer tutur.

Mülki müdafiənin rolu, quruluşu, məqsəd və vəzifələri haqqında danışdıqda, ilk öncə qeyd edək ki, mülki müdafiə (MM) fənni insanın ətraf mühitdə təhlükəsizliyi və sağlamlığının qorunması haqqında elmdir. İnsanların təhlükəsizliyinin təminatı son illərdə kəskin hal almışdır. Bu ona görədir ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi son dövrlərdə sənayedə, nəqliyyatda və digər sahələrdə qəzaların, təbii fəlakətlərin sayı xeyli artmışdır.

Bütün bunlarla əlaqədar gələcək mütəxəssislərə müasir silahların tətbiqi zamanı istehsalatda və gündəlik həyatda insanların həyat fəaliyyətinin və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək biliyi, bacarığı vermək günün vacib məsələsidir.

MÖVZU 1.

Mülki müdafiənin yaranma tarixi, anlayışı və rolu. Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və vəzifələri.

SUAL 1. Mülki müdafiənin yaranma tarixi və rolu.

1931-ci ilin mayında Fransanın paytaxtı Parisdə tibb xidməti generalı Corc Sant-Pol “Cenevrə regionu Assosiasiyası” təşkilatını yaratmışdır.

Bu təşkilatın əsasını qoyanların məqsədi bu idi ki, bütün ölkələrdə hələ sülh dövründə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə əsasında əhalinin bəzi kateqoriyaları (qadınlar, uşaqlar, xəstələr və qocalar) üçün təhlükəsizlik zonaları yaradılsın.

1937-ci ildə vəfat edən general Sant-Polun vəsiyyəti ilə Assosiasiya Parisdən Cenevreyə köçürülmüşdür. Generalın məsləkdaşı Henri Corc Assosiasiyaya başçılıq etmiş və onun təşəbbüsü ilə Assosiasiya tərəfindən İspaniyada 1936-cı ildə baş verən vətəndaş müharibəsi zamanı əhalinin bəzi qrupları üçün Madriddə və Bilbaoda, 1937-ci ildə isə Yaponiya və Çin münaqişəsində Şanxayda bitərəf zona yaradılmış, dinc əhalini qorumağın mümkünlüyü nümayiş etdirilmişdir.

Henri Corc 1947-ci ildə “Müasir müharibədə mülki əhalinin mühafizəsi” adlı kitabını dərc etdirir. Bu kitab Assosiasiyanın manifesti idi. Burada “Cenevrə regionu” adı altında təhlükəsiz zona yaratmaq üzrə Beynəlxalq Konvensiyanın layihəsi öz əksini tapmışdır.

Həmin manifestin ideyası və prinsipləri 1949-cu ilin avqustunda çağırılan Cenevrə diplomatik Konfransında qəbul edilən sənədlərin əsasını təşkil etdi. Konfransda ilk 3 Cenevrə Konvensiyasına baxıldı və müharibə dövründə mülki əhalinin qorunması ilə əlaqədar dördüncü Konvensiya qəbul olundu.

Əgər “Cenevrə regionu” üzrə Konvensiyada yaralılardan, xəstələrin, qadınların, uşaqların və qocaların mühafizəsi üçün böyük zonalar yaratmaq nəzərdə tutulurdusa, indi diplomatik konfrans bu layihəni iki hissəyə böldü. Konfransda yaralı və xəstə əsgərlər üçün “Qırmızı Xaç” emblemi ilə mühafizə olunan hospital yaradılması təsdiq edildi və əlavə olundu ki, xəstələr, qocalar, əlillər, 15 yaşınadək uşağı olan qadınlar üçün təhlükəsiz zonalar yaradılmalıdır.

1951-ci ildə doktor Milan Bondi Baş Katib vəzifəsində Henri Corcu əvəzlədi. Bu elə bir dövr idi ki, Koreya müharibəsinin Dünya müharibəsinə çevrilməsi təhlükəsi reallaşdı. Cenevrə Konvensiyası ilə verilən səlahiyyətlərdən istifadə edərək “Cenevrə regionu” Katibliyi potensial təhlükəsiz zona axtarmaq və hazırlamaq üçün əməli fəaliyyətə başladı. Müxtəlif Avropa dövlətlərinin hökumətləri ilə birlikdə əhalinin təhlükəsiz rayonlara köçürülməsi üçün planlar tərtib olunurdu. Planlaşdırma sahəsində fikir və təcrübə mübadiləsi son dərəcə faydalı oldu. Müharibə zamanı əhalinin mühafizəsi üçün neytral zonaların yaradılması məsələsi ilə bağlı **1954-cü ildə** Berlində MM üzrə ilk **Beynəlxalq Konfrans** keçirildi.

İkinci Beynəlxalq Konfrans 1957-ci ildə Florensiya şəhərində çağırıldı və nəzərə alındı ki, “Cenevrə regionu Assosiasiyası” (qeyri-hökumət təşkilatı) **Beynəlxalq Mülki Müdafiə Təşkilatına** çevrildi. Yeni statusa əsasən ona hökumətləri, cəmiyyətləri, assosiasiyaları öz üzvlüyünə qəbul etmə səlahiyyətləri verildi.

BMMT-nin yeni statusuna müvafiq olaraq, **1958-ci ildə** Cenevrədə Mülki Müdafiə üzrə **üçüncü Ümumdünya Konfransı** çağırıldı. Konfransda 33 ölkədən 130 nümayəndə iştirak etdi. Konfransın gündəliyinə atmosferin radioaktivliyi, müharibə zamanı əhalinin köçürülməsi və mühafizəsi, Mülki Müdafiə işçilərinin beynəlxalq statusu və mədəni irsin qorunması kimi məsələlər daxil edilmişdir. O, dövrün problemlərini nəzərdən keçirərək demək olar ki, 20 ildən sonra atmosferdə nüvə sınaqları qadağan olundu, bir çox ölkələrdə nüvə silahlarından mühafizə üçün sığınacaqların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Mülki Müdafiə işçilərinə Beynəlxalq status verildi.

1966-cı il oktyabrın 17-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) katibliyində Beynəlxalq Mülki Müdafiə Təşkilatının (BMMT) nizamnaməsi qeydə alındı.

Onun məqsədi – fəvqəladə hadisələr baş verərkən vətəndaşların, həmçinin onların əmlakının təhlükəsizliyi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməsini təşkil etmək idi. Bu təşkilat ən mürəkkəb fəvqəladə hallarda zərərçəkənlərə yardım göstərir, təbii fəlakətlərin, istehsalat qəzalarının və başqa fəvqəladə hadisələrin qarşısını almaq üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq edir, insanların şəxsi rifahı və bütünlükdə cəmiyyətin inkişafı, həmçinin ətraf mühitin təhlükəsizliyi uğrunda mübarizə aparır.

BMMT-nin ali orqanı Baş Məclisdir. Baş məclisə üzvlər iştirakçı ölkələrin nümayəndələrindən seçilir. Məclis 2 ildən bir, təşkilatın icraçı orqanı isə ildə bir dəfədən az olmayaraq toplanır və müvafiq komissiyalar yaradaraq təşkilatın mənafeyinə uyğun məsələlərlə məşğul olur. Təşkilatın gündəlik fəaliyyətinə Daimi Katiblik rəhbərlik edir.

BMMT insanların həyatını və əmlakını mühafizə, yerli və hökumətlərarası səviyyədə planlaşdırma, kadrların hazırlanması, həm təbii mənşəli, həm də insanlar tərəfindən törədilən hər cür bədbəxt halların qarşısının alınması sahəsində geniş fəaliyyət göstərir. Təşkilatın rəsmi dilləri: ingilis, ərəb, fransız və ispan dilləridir.

BMMT Baş Məclisinin qərarı ilə 1972-ci ildən etibarən hər il 1 mart bütün ölkələrdə “Ümumdünya Mülki Müdafiə günü” kimi qeyd olunur.

SUAL 2. Mülki müdafiənin anlayışı.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1993-cü ildən bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul olunmuş və onun keçirdiyi bütün tədbirlərdə fəal iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli fərmanda, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarında, Azərbaycan Respublikası Fəvqəladə Hallar Nazirliyi haqqında 19.04.2006-cı il tarixli 394 sayılı Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikası FHN-nin Mülki Müdafiə Qoşunları Haqqında 29.12.2006-cı il tarixli 511 sayılı Əsasnamədə, Mülki Müdafiənin əsas məqsəd və vəzifələri, habelə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, ictimai təşkilatların, məsul şəxslərin və vətəndaşların mülki müdafiə sahəsində vəzifələri müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında Mülki Müdafiə işinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, bilavasitə rəhbərliyi isə Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri həyata keçirir. Mülki Müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təşkil etmək, o cümlədən icraya nəzarət məqsədilə Fəvqəladə Hallar Nazirliyi gündəlik rəhbərlik edir.

Mülki Müdafiə – sülh və ya müharibə dövründə əhalinin (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) və ərazinin (Azərbaycan Respublikası ərazisinin hüdudları daxilində torpaq, su və hava məkanının, istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin, habelə ətraf mühitin) təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir.

Mülki Müdafiə sistemi – mülki müdafiənin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi həvalə edilmiş müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, qüvvə və vasitələrin, xüsusi fondların, rabitə, xəbərdarlıq və informasiya təminatlı sistemlərinin məcmusudur.

Fəvqəladə hadisə - insan tələfatına, insanların səhhətinə və ya ətraf mühitə ziyan vurulmasına, əhəmiyyətli maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına səbəb ola biləcək və ya səbəb olmuş hərbi əməliyyatlar, qəza, təbii və ya digər fəlakət nəticəsində müəyyən ərazidə yaranmış vəziyyətdir.

Fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması – fəvqəladə hadisələrin baş verməsi təhlükəsinin maksimum azaldılmasına, belə hadisələr baş verəcəyi hallarda isə insanların və onların sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurula biləcək ziyanın və maddi itkilərin həcmnin azaldılmasına yönəldilən və əvvəlcədən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir.

Fövqəladə hadisələrin və onların nəticələrinin aradan qaldırılması – insanların həyatının xilas edilməsinə və sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurulan ziyanın və maddi itkilərin həcminin azaldılmasına, fövqəladə hadisələrin yayılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş və fövqəladə hadisələr zamanı həyata keçirilən qəza-xilasetmə tədbirləri və digər təxirəsalınmaz işlərdir.

Mülki Müdafiə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, «Mülki Müdafiə haqqında» qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının siyasi, iqtisadi, müdafiə əhəmiyyətini və digər amilləri nəzərə alaraq respublikanın ərazisi zonalara, şəhərlər mülki müdafiə üzrə qruplara, təsərrüfat obyektləri isə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə bölünür. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Fövqəladə Hallar Nazirliyinin təqdimatı əsasında zonalar, şəhərlərin qrupları və obyektlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin Mülki Müdafiə üzrə zonalara bölünməsi 1 nömrəli Əlavəyə, Mülki Müdafiə üzrə şəhərlərin qrupları: I qrup, II qrup və III qrup olmaqla 2 nömrəli Əlavəyə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Ən mühüm təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə belə dərəcələr verilir: xüsusi əhəmiyyətli, I dərəcəli və II dərəcəli obyektlər.

Mülki Müdafiə üzrə dərəcələr - fəaliyyətdə olan, inşa edilən, yenidən quraşdırılan və layihələşdirilən vacib **sənaye, nəqliyyat, energetika və rabitə müəssisələrinə**; xüsusi konstruktor bürolarına; neft-qaz mədənləri idarələrinə; dövlət əhəmiyyətli nadir mədəni sərvətlərə malik olan obyektlərə (arxiv, muzey, kitabxana, şəkil qalereyası); material və ərzaq bazalarına; su kəməri təsərrüfatına və digər dövlət əhəmiyyətli obyektlərə verilə bilər. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sənaye birliklərinə, şirkətlərə, kombinatlara və digər təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə dərəcələr elə hallarda verilə bilər ki, onların müəssisələri, səxləri və idarəetmə orqanları vahid bir istehsalat sahəsində yerləşmiş olsun.

İqtisadi və digər göstəricilərinə görə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aid edilməsi mümkün olmayan bütün digər müəssisələr və idarələr dərəcəsiz obyektlər adlanır. Tikinti təşkilatlarına, yeraltı mədən tikintilərinə, inzibati idarələrə, ictimai təşkilatlara, sanatoriyalara və istirahət evlərinə, teatr, kinoteatr, sirk, kommunal-məişət xidməti idarələrinə, kənd təsərrüfatı obyektlərinə, qoruqlara və fəlakətli daşqın zonasında yerləşən bütün obyektlərə mülki müdafiə üzrə dərəcələr verilmir. Nazirliklərin, komitələrin, baş idarələrin rəhbərləri mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aid ediləcək təsərrüfat obyektlərinin siyahısını razılaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə təqdim edirlər. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi təsərrüfat obyektlərinin razılaşdırılmış ümumi siyahısını təsdiq etmək üçün Nazirlər Kabinetinə göndərir. Layihələşdirilən obyektlərə mülki müdafiə üzrə dərəcə layihələşdirmə mərhələsində verilir.

SUAL 3. Mülki müdafiə sahəsində dövlətin vəzifələri və məqsədləri.

1. dövlət və vahid elmi-texniki siyasəti müəyyən etmək və onu həyata keçirmək;
2. əhalinin və ərazinin fövqəladə hadisələrdən müdafiəsinin təmin edilməsinə dair hüquqi və iqtisadi normalar müəyyən etmək, zəruri normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək və onların icrasına nəzarət etmək;
3. ölkə və onun ərazi vahidləri üzrə müvafiq proqramlar və planlar qəbul etmək və onların icrasının təmin olunması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirmək;
4. mülki müdafiə üzrə zonaları, şəhərlərin qruplarını və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələrini müəyyən etmək;
5. mülki müdafiə sisteminə rəhbərlik etmək, mülki müdafiə sisteminin strukturunu, tərkibini, onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi, maliyyə və maddi-texniki təminatı qaydasını müəyyən etmək, habelə onlara dair məsələləri vaxtında həll etmək;

6. mülki müdafiə üçün dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən vəsait ayırmaq və bundan əlavə, mülki müdafiə fondları yaratmaq, bu mənbələrin vasitələrindən məqsədli və düzgün istifadə olunmasını təmin etmək;
7. fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün maddi və maliyyə vasitələri ehtiyatı yaratmaq;
8. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində dövlət nəzarətini və ekspertizasını həyata keçirmək;
9. mülki müdafiə üçün kadrların hazırlanmasını təşkil etmək və həyata keçirmək;
10. dinc dövrdə və ya müharibə dövründə fəvqəladə hadisələrdən müdafiə olunma qaydalarını və vasitələrini əhaliyə öyrətmək.
11. əhaliyə mülki müdafiə tədbirlərinin öyrədilməsini təşkil etmək, əhalini fərdi və kollektiv müdafiə vasitələri ilə təmin etmək;
12. müəssisələrin və digər obyektlərin layihələşdirilməsində, tikintisində, əsaslı təmirində və istismarında MM ilə bağlı tələblərə əməl olunmasını təmin etmək;
13. fəvqəladə hadisələr zamanı insanların həyat və sağlamlığının qorunması üçün mülki müdafiə obyektlərini daim hazır vəziyyətdə saxlamaq və həmin obyektləri insan həyatı üçün zəruri ləvazimatın toxunulmaz ehtiyatı ilə təmin etmək;
14. fəvqəladə hadisələrin nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
15. insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yarada biləcək fəvqəladə hadisələr barəsində əhalini vaxtında xəbərdar etmək, belə hadisələrin nəticələrinə və onların aradan qaldırılması üçün görülmüş tədbirlərə dair əhaliyə tam və obyektiv məlumat vermək;
16. fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün MM qüvvə və vasitələrini daim hazır vəziyyətdə saxlanılmasını təmin etmək;
17. həyati əhəmiyyət daşıyan maddi sərvətləri əvvəlcədən tədarük etmək;
18. fəvqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdən əhalini köçürmək və onları müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin etmək, ümdə qəza-xilasetmə işlərini və sanitariya-gigiyena tədbirlərini həyata keçirmək, ictimai asayişin bərpa olunmasına və qorunmasına yardım etmək, bitki və heyvanların xilas edilməsi üçün tədbirlər görmək;
19. fəvqəladə hadisələrdən zərər çəkmiş əhalinin sosial müdafiəsi üçün lazımi tədbirlər həyata keçirmək;
20. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
21. əhalinin və ərazinin fəvqəladə hadisələrdən müdafiəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
22. MM tələblərini pozan şəxsləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş məsuliyyətə cəlb etmək.

Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin MM üzrə əsas vəzifələri:

1. Fəvqəladə halların təsirindən, əhalinin və təsərrüfat obyektlərinin mühafizə edilməsi.
2. Fəvqəladə hadisələr zamanı, insanların sağlamlığına təhlükə yaranması barədə və belə şəraitdə davranış qaydaları haqqında əhalinin xəbərdar edilməsi.
3. Fəvqəladə halların nəticələri aradan qaldırılarkən, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və yerinə yetirilməsi.
4. Rəhbər heyətin, MM-nin idarəetmə orqanları və qüvvələrinin fəvqəladə hallarda mühafizəyə və fəaliyyətə hazırlanması, həmçinin müvafiq mühafizə və fəaliyyət üsullarının əhaliyə öyrədilməsinin təşkili.
5. Fəvqəladə hallar zamanı təsərrüfat sahələrinin, müəssisələrin, idarə və təşkilatların sabit fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin, xüsusən də mülki müdafiənin mühəndis-texniki tədbirlərinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək.

Mülki müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əsas vəzifələri:

1. MM sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə əməl etmək.
2. Fərdi və kollektiv mühafizə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmaq.
3. Fövqəladə hadisələrdən əsas müdafiə üsullarını və vasitələrini öyrənmək və bilmək.
4. Fövqəladə hadisələr zamanı müəyyən olunmuş davranış qaydalarına əməl etmək.
5. İlk tibbi yardım göstərilməsi qaydalarını öyrənmək və onu tətbiq etməyi bacarmaq.
6. Mülki müdafiə işarələrini (siqnallarını) bilmək və onlara uyğun hərəkət etmək.
7. Baş verə biləcək və ya baş vermiş fövqəladə hadisələr barəsində dərhal müvafiq dövlət orqanlarına və qonşulara məlumat vermək.
8. Mülki müdafiə sahəsində onlara tapşırılmış vəzifələri vicdanla yerinə yetirmək.

Mülki müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqları:

MM sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu hüquqları vardır:

1. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə zəruri təhlükəsizlik tədbirləri haqqında tam və obyektiv məlumat almaq;
2. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə fərdi və kollektiv müdafiə vasitələrindən istifadə etmək;
3. fövqəladə hadisələrin qarşısının alınmasında və nəticələrinin aradan qaldırılmasında müəyyən olunmuş qaydada iştirak etmək;
4. mülki müdafiə məsələləri ilə bağlı müvafiq dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək və ya yazılı təkliflər vermək;
5. fövqəladə hadisələr nəticəsində səhhətinə və əmlakına dəymiş ziyana uyğun ödənclər almaq;
6. fövqəladə hadisələr baş vermiş ərazilərdə yaşamağa və işləməyə görə müavinətlər almaq.

Bu maddənin birinci hissəsinin 6-cı bəndində nəzərdə tutulan müavinətlərin növləri və məbləği Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Mülki Müdafiənin təşkilənmə prinsipləri və məqsədləri:

Azərbaycan Respublikasında mülki müdafiə, ümumdövlət müdafiə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil edilir:

Ərazi prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində təşkil edilməsi;

Fərqli və kompleks yanaşma prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin ayrı-ayrı bölgələrin, şəhərlərin, istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin hərbi-strateji, iqtisadi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla planlaşdırılması və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi;

Kütləvilik və məcburilik prinsipi - mülki müdafiə tədbirlərinin bütün əhali təbəqəsini əhatə etməsi və məcburi xarakter daşması;

Daimi hazırlıq prinsipi - mülki müdafiə sisteminin fövqəladə hadisələr zamanı dərhal və səmərəli fəaliyyətə başlamağa hazır vəziyyətdə olması;

Dərhal xəbərdarlıq prinsipi - baş verə biləcək və ya baş vermiş fövqəladə hadisələr haqqında əhaliyə dərhal məlumat verilməsi;

Qarşılıqlı əlaqə prinsipi - mülki müdafiənin təmin edilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının və mülki müdafiə qüvvələrinin sıx və uzlaşdırılmış fəaliyyət göstərməsi.

Mülki Müdafiənin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. FH-ın qarşısının alınması məqsədi ilə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;
2. FH zamanı mümkün olan ziyan və itkilərin həcmnin maksimum azaldılması;
3. FH-ın və onların nəticələrinin aradan qaldırılması.

SUAL 4. Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və vəzifələri.

DİO-da Mülki Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, “Mülki Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (30.12.1997), “Mülki Müdafiənin təmin edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarına, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına və DİN-in müvafiq normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq təşkil olunmuşdur.

Daxili İşlər Nazirliyi sistemində mülki müdafiə, DİO-nun xidməti fəaliyyətinin tərkib hissəsidir.

Mülki Müdafiəyə ümumi rəhbərliyi Daxili işlər naziri həyata keçirir. Kuratorluq üzrə Daxili işlər nazirinin müavini qanunvericiliyə uyğun olaraq DİO-da Mülki Müdafiənin təşkil edilməsinə, bu sahədə görülən işlərə nəzarət edir, həmçinin öz səlahiyyətləri daxilində əmrlər və göstərişlər verir.

Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifələr

- fəvqəladə halların yaranması haqqında rəhbər və şəxsi heyətin xəbərdar edilməsi;
- xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işləri yerinə yetirmək üçün qonşu rayonlardan DİO-nun qüvvə və vasitələrinin cəlb edilməsi;
- şəxsi heyətin mühafizəsinin təşkili, mühafizə qurğularında daldalanma, fərdi mühafizə vasitələri, dozimetrik və kimyəvi nəzarət cihazları ilə təchiz olunma, epidemiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin aparılması, əhalinin köçürülməsi, köçürülməyə cəlb olunan qüvvələrin və vasitələrin həcmi, müddəti və həyata keçirilməsi;
- zərər çəkmiş yerləri dövrələmək, ictimai asayişin təmin olunması;
- insanların xilas edilməsi və köçürülməsində, dövlətin və şəxsi mülkiyyətin təhlükəsiz zonada yerləşdirilməsində iştirak etmək;
- dövlət əhəmiyyətli obyektlərin, mühüm əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin, bankların və başqa obyektlərin mühafizəsinin gücləndirilməsi;
- dövlət mülkiyyətinin mənimsənilməsinin, fəlakətdən zərər çəkmiş vətəndaşların şəxsi əmlakının oğurlanmasının qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin görülməsi;
- həqiqi zərərin aşkar edilməsi məqsədilə itkinin artırılmasının qarşısının alınması;
- təbii fəlakət və qəza qurbanlarının aşkar edilməsi və uçotunun aparılması komissiyasının işində iştirak etmək;
- əməliyyat texnikası, silah və döyüş sursatı, qiymətli əmlak və əməliyyat xidməti xarakterli sənədlərin təhlükəsiz zonaya daşınması;
- nəzarət-buraxılış məntəqələrinin və kəşfiyyat postlarının təşkili, habelə döyüş qaydasına görə növbələrin və dəstələrin yaradılması;
- Nazirlər kabineti və yerli hakimiyyət orqanlarının qərarına əsasən köçürmə, xilasetmə və başqa təxirəsalınmaz işləri yerinə yetirmək üçün əmək qabiliyyətli əhalinin, avtonəqliyyatın səfərbər edilməsində iştirak etmək;
- köçürülən əhalinin uçotu, qeydiyyatı və ünvan-arayış işlərinin təşkil edilməsi.

Fəvqəladə hadisələr zamanı qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkilində DİO-nun fəaliyyəti

- təbii fəlakət və qəzalar baş vermiş rayonlarda ictimai təhlükəsizliyi və yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- mühüm əhəmiyyətli obyektlərin mühafizəsi;
- xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməmiş şəxsləri əraziyə buraxmamaq məqsədilə qəza zonasının dövrələnməsi və mühafizəsinin təşkil olunması;
- cinayət törədilməsində şübhəli olan şəxslərin saxlanması;

- tibbi yardımın çağırılmasına və zərər çəkənlərin tibb müəssisələrinə göndərilməsinə köməklik göstərilməsi;
- fəvqəladə hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün əmək qabiliyyətli əhalinin və avtonəqliyyatın səfərbər edilməsi;
- şəxsi heyətin güclü təsirli zəhərləyici maddələrdən (GTZM) mühafizəsi;
- meteoroloji xidmət və obyektlərin xilasetmə komandaları ilə əlaqə saxlamaq;
- fəvqəladə hadisələr zamanı itkin düşmüş insanların axtarılması;
- kimyəvi nəzarət və səhiyyə orqanlarına köməliyin göstərilməsi;
- zəhərlənmə ocaqlarında ətraf təyin olunması;
- fəvqəladə hadisələr zamanı həlak olanların tapılması, dəfn edilməsi, evsiz və sənədsiz qalan vətəndaşların uçotunun aparılması;
- fəvqəladə hadisələrin baş vermə səbəblərini, onun törətdiyi nəticələri, dəymiş ziyanın həcmi, zərər çəkənlərin sayını və onların şəxsiyyətini müəyyən edən komissiyanın işində iştirak etmək;
- yalan və təxribatçı şayələr yayan şəxslərin tapılması və ifşa olunması.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 Sentyabr tarixli 193 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Qaydalara 1 nömrəli Əlavə.

ZONALAR

1. Bakı zonası – Bakı şəhərinin 11 rayonu və Abşeron rayonu.
2. Gəncə zonası – Gəncə və Naftalan şəhərləri, Akstafa, Qazax, Tovuz, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Şəmkir, Göy-göl, Goranboy, Samux rayonları.
3. Sumqayıt zonası - Sumqayıt, Şabran, Quba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən, Xızı rayonları.
4. Şamaxı zonası - Şamaxı şəhəri, Ağsu, İsmayilli, Qəbələ, Göyçay, Kürdəmir rayonları.
5. Mingəçevir zonası – Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Ucar, Yevlax, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonları.
6. Şirvan zonası – Şirvan şəhəri, Hacıqabul, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Neftçala rayonları.
7. Ağdam zonası – Xankəndi, Şuşa, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Zərdab, Xocavənd, Xocalı rayonları.
8. Cəbrayıl zonası – Cəbrayıl, Fizuli, Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları.
9. Lənkəran zonası – Lənkəran şəhəri, Astara, Lerik, Yardımlı, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı rayonları.
10. Naxçıvan zonası - Şərur, Şahbuz, Babək, Kəngərli, Ordubad, Culfa, Sədərək rayonları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 Sentyabr tarixli 193 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Qaydalara 2 nömrəli Əlavə.

ŞƏHƏRLƏRİN QRUPLARI:

- 1 qrup – Bakı şəhəri
- 2 qrup – Sumqayıt şəhəri
- 3 qrup – Gəncə şəhəri
 - Mingəçevir şəhəri
 - Şirvan şəhəri
 - Naxçıvan şəhəri.

MÖVZU 2.

Mülki müdafiə üzrə idarəetmə, MM qərargahları və onların əsas vəzifələri. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.

SUAL 1. Mülki Müdafiə sahəsində idarəetmə və idarəetmənin mahiyyəti, təşkili və vəzifələri.

Fövqəladə hadisələr dövrlərində müdafiə tədbirlərinin vaxtında və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edən başlıca şərtlərdən biri - Mülki Müdafiə qüvvələrinin düzgün idarə edilməsidir.

İdarəetmənin mahiyyəti - MM rəhbər və qərargahının özlərinə tabe olan qüvvələrə daim rəhbərlik etməsindən, onların fəaliyyətini qarşıda duran vəzifələrin icrasına yönəltməkdən ibarətdir.

Mülki Müdafiənin idarə edilməsi üzrə əsas vəzifələr bunlardır:

- MM tədbirlərinin və qüvvələrinin fəaliyyətinin əvvəlcədən planlaşdırılması, bu planların vaxtaşırı olaraq dəqiqləşdirilməsi;
- Fövqəladə hadisələr baş verərkən yaranmış vəziyyət barədə məlumatların fasiləsiz surətdə toplanması və öyrənilməsi;
- Fəaliyyət üçün vaxtında qərar qəbul edilməsi və onun icraçılara çatdırılması;
- İş tapşırıqlarının tabelikdəkilər tərəfindən vaxtında icra edilməsinə nəzarət və onlara lazımı yardım göstərilməsi;
- Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və görülməli işlərin hərtərəfli təmin olunması;
- MM qüvvələrində və qərargahlarında şəxsi heyətin yüksək mənəvi-psixoloji hazırlığının saxlanması.

Mülki Müdafiə – MM rəhbərinin qərarına əsasən idarə edilir. Qərar qəbul etmək mürəkkəb, həm də məsuliyyətli işdir və MM rəhbərinin əsas hüququ, başlıca vəzifəsidir. MM rəhbəri tərəfindən qəbul edilmiş qərarın müddəaları mühafizə və digər tədbirlərin planlaşdırılmasına, eləcə də tabelikdəkilərə verilən iş tapşırıqlarında və başqa prinsipial məsələlərdə öz əksini tapmalıdır. MM rəhbərinin qərarı yerinə yetiriləcək vəzifələrin əsas məqsədini, mahiyyətini və icra yollarını müəyyən edən ana xətt rolunu oynayır. Buna görə də belə qərarlar konkret şəraitə uyğun gəlməli, qüvvə və vasitələrdən səmərəli istifadə olunmasını təmin etməlidir. Ehtimal olunan hərbi münaqişələrin xarakterindən asılı olaraq hazırda idarəetmə fəaliyyətinə yüksək tələblər verilir.

Mülki Müdafiənin idarəetmə fəaliyyətinə qoyulan əsas tələblər:

- **İdarəetmə qətiyyətli olmalıdır** - Bu MM rəhbərlərinin inamla qərar qəbul etmək bacarığından və bu qərarın tabelikdəkilər tərəfindən icrasına qətiyyət və inadla nail olmasından ibarətdir.
- **İdarəetmə çevik olmalıdır** - Bu vəziyyətin dəyişməsinin operativ və çevik surətdə nəzərə alınması deməkdir. MM rəhbəri vəziyyətin, şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar öz qərarını vaxtında dəyişib dəqiqləşdirməyə, yaxud yeni qərar qəbul etməyə, icraçılara əlavə tapşırıqlar verməyə hər an hazır olmalıdır.
- **İdarəetmə fasiləsiz və dayanıqlı olmalıdır** - yəni bu sistem hər cür fəvqəladə hallarda tabelikdəki qüvvələrin fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik etməyə imkan verməlidir. İdarəetmə prosesinə fasilə yaranması, yaxud onun pozulması, adətən işdə nailiyyətsizliklə nəticələnir.
- **İdarəetmə prosesində məxfilik rejiminə (xüsusən hərbi dövrdə) ciddi riayət edilməlidir** - yəni operativ sənədləri işlətmək, rabitə xətlərindən, vasitələrindən istifadə etməyin rejim və qaydalarına qeyri şərtsiz əməl olunmalıdır.
- Nəhayət idarəetmə isinə verilən ən əsas tələblərdən biri" - onun bütün vasitələrinin - rəhbər heyətinin, idarəetmə orqanlarının digər heyətlərinin, rabitə və xəbərdarlıq vasitələrinin və s. **fəaliyyətə daimi hazır saxlanmasıdır**. İdarəetmə sisteminin fəaliyyətə hazırlıq dərəcəsi MM qüvvələrinin hazırlıq dərəcəsiindən bir səviyyə yüksək olmalıdır.

1995-ci ilin yanvarında Yaponiyadakı zəlzələnin nəticələrini təhlil edən mütəxəssislər belə bir rəyə gəldilər ki, fəlakət regionunda bir çox rəhbər işçinin dərhal öz idarələrinə gəlib fəaliyyəti vaxtında təşkil etmədiyindən xilasetmə tədbirləri xeyli gecikmişdi. Buna görə də Yaponiya hökuməti xüsusi qərar qəbul etdi. Fövqəladə hallar yaranarkən bütün məsul işçilərin yaşayış yerlərindən işə gətirilib çatdırılması hərbi vertolyotlar vasitəsilə dərhal yerinə yetirilsin. Bu idarəedici heyətin hazırlıq dərəcəsinin əhəmiyyətini aydın göstərən bir misaldır. Mülki Müdafiənin idarə olunmasını təmini üçün onun idarəetmə sistemi yaradılmalıdır.

MM-nin idarəetmə sistemi – idarəetmə orqanlarının, idarəetmə məntəqələrinin, rabitə və xəbərdarlıq vasitələrinin vahid halda birliyindən ibarətdir. İdarəetmə sistemi idarəetmə prosesinin maddi əsasını təşkil edir. Beləliklə MM-nin idarəetməsi, idarəetmə orqanlarından (qərargahlardan), idarəetmə məntəqələrindən, rabitə və xəbərdarlıq sistemindən ibarətdir. Ərazi üzrə (respublika-şəhər-rayon-qəsəbə) MM idarəetmə orqanlarında müvafiq MM qərargahları, MM xidmətləri və köçürmə orqanları, sahə üzrə (nazirlik, şirkət-birlik istehsal və sosial obyektlər) idarəetmə orqanlarına isə bunlardan əlavə həmçinin nazirliklərin, şirkətlərin və s. struktur idarələri, şöbə və bölmələri aiddir.

Lakin bütün hallarda əsas idarəetmə orqanı Mülki Müdafiə idarəsidir. Onun başlıca funksiyası – hər cür şəraitdə fasiləsiz, idarəetmə işini, yəni MM rəhbərinin yuxarı MM idarəsinin qərar və göstərişlərinin həyata keçirilməsini qətiyyətlə təşkil etməkdir. İdarəetmə prosesində rabitə və xəbərdarlıq sisteminin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Mülki Müdafiənin rəhbəri özünə tabe olan qüvvələri adətən idarəetmə məntəqəsindən idarə edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, MM-in idarəetmə sisteminin tərkib hissələrindən biri idarəetmə məntəqələridir.

İdarəetmə məntəqələri, onların təyinatı, yerləşdirilməsi, avadanlığı və işçi heyəti.

İdarəetmə məntəqəsi (İM) - mülki müdafiənin hərbi vəziyyətə keçirərkən və fəvqəladə hadisələr dövründə idarəedici heyətin yerləşməsi və işləməsi üçün nəzərdə tutulmuş və xüsusi olaraq avadanlıqla, texniki rabitə və xəbərdarlıq vasitələri ilə təmin edilmiş otaqlardan, yaxud nəqliyyat vasitələrindən ibarətdir.

Təyinatına və yerləşməsinə görə idarəetmə məntəqələri üç qrupa bölünür:

- ərazi idarəetmə məntəqələri;
- sahə idarəetmə məntəqələri;
- mülki müdafiənin hərbi hissələrində yaradılan idarəetmə məntəqələri.

İdarəetmə məntəqələrinin növləri.

Əsas idarəetmə məntəqələri - şəhər ərazisində, obyektlərdə uyğunlaşdırılmış və müvafiq avadanlıqlarla təchiz olunmuş iş otaqlarında yerləşdirilir. Sülh dövründə adətən MM rəhbərlərinin iş otaqlarında təşkil olunur.

Şəhər ehtiyat idarəetmə məntəqələri - şəhər ərazisində, obyektlərdən kənarında yerləşdirilir. Onların mühafizə dərəcəsi müvafiq şəhərlər üçün qəbul edilmiş mühafizə dərəcələrinə uyğun olur.

Şəhərdənkənar ehtiyat idarəetmə məntəqələri - dərəcəli şəhərlərin və obyektlərin ehtimal olunan dağıntılar zonasından və subasma təhlükəsi olan zonadan kənarında yerləşdirilir.

Köməkçi idarəetmə məntəqələri - MM tədbirlərinin və MM qüvvələrinin ehtiyat idarəetmə məntəqələrindən idarə edilməsi çətinləşdikdə və ya mümkün olmayan hallarda yaradılır.

Səyyar idarəetmə məntəqələri - ehtiyat idarəetmə məntəqələrinin əsas tərkib hissəsidir. Səyyar idarəetmə məntəqələri sülh və müharibə dövründə, MM qüvvələrinin hərəkəti zamanı, onlara bilavasitə rəhbərliyi təmin etmək üçün yaradılır.

Hava idarəetmə məntəqələri - «Azərbaycan Hava Yolları» konserninin, FHN-nin, təyyarə və vertolyot bazalarında təşkil olunur.

İdarəetmə məntəqəsinin strukturu:

- MM rəhbərinin iş otağı;
- Operatorlar və telefonçu-operatorlar yerləşən operativ iş otağı;
- Xidmət rəislərinin (mütəxəssislərin) iş otağı;
- Rabitəçilər qrupu yerləşən rabitə qovşağı;
- Növbələrlə dincəlmə yeri (otağı);
- İdarəetmə məntəqəsi heyəti üçün fərdi mühafizə vasitələri, ərzaq, su ehtiyatları və s. saxlanılan yerlər (otaqlar);
- Sanitariya qovşağı.

İdarəetmə məntəqəsində - Mülki Müdafiə rəisi, onun müavinləri, xidmət rəisləri (baş mütəxəssislər) və MM qərargahının əsas heyəti (qərargah rəisi, onun müavinləri, şöbə, bölmə rəhbərləri) yerləşirlər. Məntəqənin normal işini təmin etmək üçün lazımi hallarda araya xidmətçi heyəti (rabitəçilər, komendant, mühafizə qrupu və s.) verilir, nəqliyyat vasitələri təşkil edilir.

Kiçik şəhərlərdə və kənd rayonlarında MM rəhbərlərinin idarəetmə məntəqəsini yerləşdirmək üçün mövcud olan bina (iş yeri) uyğunlaşdırılır (bu məqsədlə əlavə qurğular tikilmir), burada işləyən heyətin mühafizəsindən ötrü yaxınlıqdakı zirzəmilərdən, yaxud digər radiasiya əleyhinə daldalanacağından istifadə edilir.

Fövqəladə hadisələr zamanı fəaliyyətini iri şəhərlərdə davam etdirən obyektlərində idarəetmə məntəqələrini sığınacağı bir otağında yerləşdirmək və orada telefon rabitəsi və radioyayım qurğusu düzəltmək məsləhət görülür. Belə otağın sahəsi adambaşına 2 m² olmaqla 10 nəfər üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Həmin obyektlərin işdən sonra şəhərdənkənar zonada dincələn növbələri yerləşdiyi ictimai və digər binalarda olan rabitə vasitələrindən istifadə etməklə idarə edilir.

Kiçik şəhərlərdəki və kənd rayonlarındakı istehsalatlarında eləcə də hərbi dövrdə işini şəhərdənkənar zonaya keçirən iri şəhərlərin obyektlərində MM rəhbərləri müdafiə tədbirlərinin icrasını iş yerlərindən idarə edirlər. Lakin, lazımi hallarda onların müdafiəsi üçün yaxınlıqda radiasiya daldalanacağı düzəldilməli və burada mülki müdafiənin xəbərdarlıq siqnalları veriləndən sonra da idarəetmə işlərinə imkan verən avadanlıq və şərait (rabitə, siqnal vasitələri, iş yerləri, sənədlər və s.) olmalıdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, lazım gəldikdə səyyar və köməkçi idarəetmə məntəqələri də yaradıla bilər.

Səyyar idarəetmə məntəqəsi nəqliyyat vasitələrində (rabitə avadanlığı ilə təchiz olunmuş, avtobus yaxud digər səyyar nəqliyyat maşını) düzəldilir. O, zədələnmə ocaqlarında MM qüvvələrinin yürüş marşrutlarında, hərəkət zamanı bilavasitə və operativ surətdə idarəetmə üçündür. Bütün dərəcələrdən olan MM rəhbəri üçün belə məntəqələr düzəldilə bilər.

Səyyar idarəetmə məntəqəsinə Mülki Müdafiə rəhbəri və ya onun müavini başçılıq edir, ona xidmət üçün operativ qrup yaradılır. Bu zaman MM qərargah rəisi stansionar idarəetmə məntəqəsində qalaraq digər tədbirlərin icrasını təşkil edir.

Köməkçi idarəetmə məntəqəsi isə bütün tədbirlərə bir (əsas) məntəqədən rəhbərlik etmək mümkün olmayan hallarda (Məsələn: biri digərindən uzaq sahələrdə eyni zamanda xilasetmə işləri aparılarkən və s.) müəyyən müddət üçün yaradılır. Belə müvəqqəti idarəetmə məntəqəsinin konkret vəzifələri və işçi heyəti müvafiq MM rəhbəri tərəfindən təyin edilir. Ölkəyə düşmən basqını təhlükəsi yaranan dövrdə idarəetmə məntəqələrində rəhbər vəzifəli şəxslərin fasiləsiz növbətçiliyi təşkil edilir. Oradakı rabitə-xəbərdarlıq vasitələri iş vəziyyətinə gətirilir. Məntəqə kəşfiyyat nəzarət cihazları və digər ştat avadanlığı ilə təchiz olunur: onun qorunması təşkil edilir və yaxınlığında radiasiya və kimya müşahidəçi postu qoyulur; işçi və xidmətçi heyətlərinin vəzifələri dəqiqləşdirilir.

MM rəhbəri tapşırığın icrasını təşkil etmək üçün qərar qəbul edərkən aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

a) Tabeliyindəki qüvvələrinin fəaliyyətinin əsas mahiyyətini (görüləcək işlərin həcmi və icrasının aydınlığı, işə hansı qüvvə və vasitələr cəlb olunacaq, hansı məsələyə xüsusən diqqət yetiriləcək və s.);

b) hər bir dəstənin, bölmənin konkret vəzifələri və onun icra müddətləri;

c) digər qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyət qaydası;

d) işlərin təchizatı və təminatı üzrə görülməli tədbirlər.

SUAL 2. Mülki müdafiə qərargahlarının təşkili və qərargahların əsas vəzifələri.

Azərbaycan Respublikası MM sistemi qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün, Nazirliklərdə (**DİN-də**), Komitələrdə, Baş idarələrdə, təsərrüfat obyektlərində, tədris müəssisələrində (**DİN-in Polis Akademiyasında**) və s. MM qərargahları yaradılır. Bütün tədbirlərin vaxtında və dəqiq həyata keçirilməsində MM qərargahının rolu böyükdür. MM qərargahları Mülki Müdafiənin əsas İdarəetmə orqanı olub, MM-ə üzrə əsas tədbirlərin hazırlanmasını planlaşdırır. Qərargahlar həmçinin nəqliyyat təminatı, yol-körpü, yanğından mühafizə, hidrometeoroloji, texniki və maddi təminatı, habelə inzibati təsərrüfat və komendant xidmətini, gizli idarəetmə işlərini və s. təşkil edir.

MM qərargahları aşağıdakı kimi təşkil edilir:

- Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin tərkibində Mülki Müdafiə qoşunlarının komandanlığı, onun Mülki Müdafiənin təşkili Baş idarəsi və onun qoşun hissələri;
- Şəhər (rayon) İcra Hakimiyyəti başçısının aparatı nəzdində şəhərin (rayonun) MM qərargahı;
- Yerlərdə – idarənin müvafiq şöbəsi (bölməsi, xidməti, qrupu) hüququna malik MM qərargahları;
- Nazirliyin (dövlət komitəsinin, baş idarənin) – MM qərargahı;
- Birliyin (idarənin, təşkilatın, müəssisənin, digər təsərrüfat obyektinin) nəzdində MM qərargahı yaradılır.

Regional şöbələr bilavasitə MM işinin təşkili baş idarəsinin rəisinə tabedirlər və bütün inzibati rayonları əhatə edən müvafiq rayonlarda (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Əli-Bayramlı, Ağdam, Cəbrayıl, Şamaxı, Lənkəran) Mülki Müdafiə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir və ona nəzarət edirlər.

Kənd rayonlarının MM qərargahları əlavə olaraq kənd təsərrüfatı heyvanlarının, bitkilərinin, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, ərzaq xammalının və yemlərin radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənmələrdən müdafiəsi üzrə tədbirləri müəyyənləşdirir, planlaşdırır və həyata keçirilməsinə nəzarət edirlər.

Qərargahların əsas vəzifələri.

I. Dinc dövrlərində:

1. MM planlarının hazırlanması və onun təhlil (korrektirovka) edilməsi;
2. MM üzrə əhalinin hazırlığının təşkili;
3. Dinc dövrlərində həyata keçiriləcək tədbirlərin təşkili və aparılması;
4. İdarəetmə, rabitə və xəbərdarlıq sistemlərini yaratmaq və onların fasiləsiz işləməsinə təmin etməkdir.

II. Fövqəladə hadisə zamanı:

1. Rəhbər işçilərin, xidmət rəislərinin, MM qüvvələrinin və bütün əhalinin yaranmış vəziyyət haqqında xəbərdar edilməsi;
2. Xilasetmə işlərini keçirmək üçün, MM qüvvə və vasitələrinin qruplaşmalarını təşkil etmək;
3. Kəşfiyyat və dozimetrik-kimya nəzarətini təşkil etmək;

4. Yaranmış vəziyyətdən nəticə çıxarmaq, vəziyyət barədə qonşu rayon və obyektləri xəbərdar etmək;
5. Hərtərəfli təchizatı təşkil etmək;
6. Məxfilik rejimin saxlanması və xidməti sirrin qorunması tədbirlərini həyata keçirmək.

MM qərargahı əsas diqqəti MM tədbirlərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə verməlidir.

Bu tədbirlər müdafiə qurğularının tikilməsi, FMV-in (fərdi mühafizə vasitələri) fondunun yaradılması, MM qüvvələrinin təşkili, onların hazırlığı, habelə, obyektin fəvqəladə hadisələr zamanı sabit işinin təşkili və s. ibarətdir.

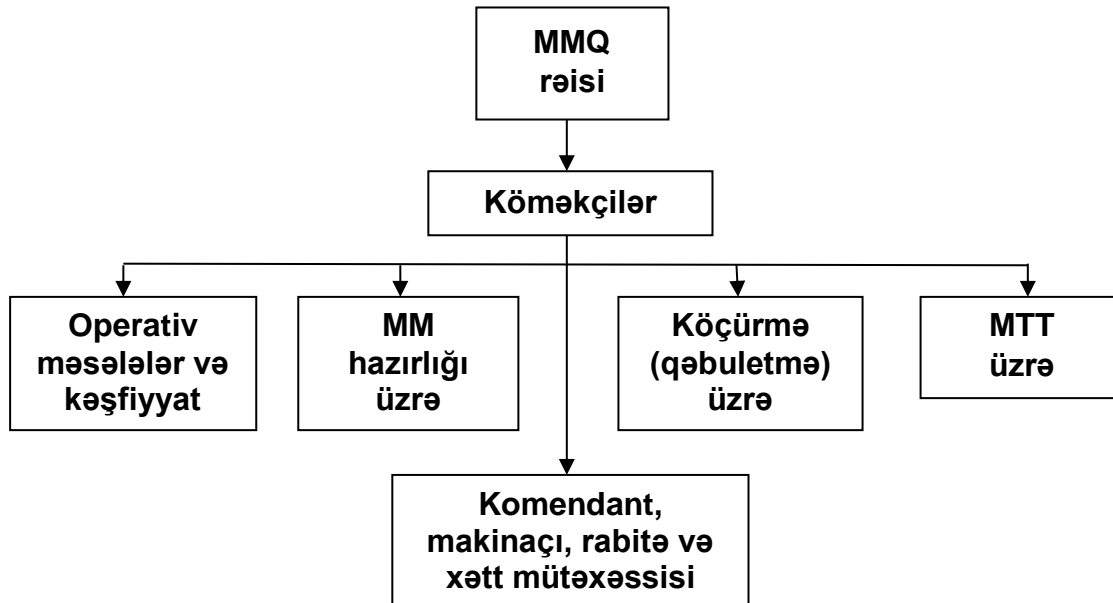
Hər bir qərargah, bütün MM tədbirlərinin yerinə yetirilməsini istənilən şəraitdə təmin etməyə qadir olan yığcam və intizamlı kollektiv olmalıdır.

Qərargahlarda işin təşkil olunması:

1. Şəxsi heyətin hərtərəfli hazırlığı, MM planının məzmununu dəqiq bilmələri, planda nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtında təşkili və keçirilməsində;
2. Şöbələrin işinin bir-biri ilə razılaşdırılması və qərargah üzvləri vəzifələrinin dəqiq aydınlaşdırılmasında;
3. Qərargahın işində yüksək təşkilatçılıq, intizam, hesabatların tez və düzgün həyata keçirilməsi bacarığı, əmr və sərəncəmlərin qısa və aydın işlənilməsində;
4. Tapşırıqları tabelikdə olanlara vaxtında çatdırılması və onların dəqiq yerinə yetirilməsinin təmin olunmasında;
5. Şəxsi heyətə yüksək qərargah mədəniyyətinin aşılmasında və tez fəaliyyətdə olan rabitə vasitələrindən, idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsindən istifadə etməklə yeni effektiv iş metodlarının tətbiq edilməsində və s.

Yuxarı qərargahların, yüksək tələbkarlıq, dəqiqliyi tabelikdə olan qərargahlara nümunə olmalıdır. O, öz vaxtının çox hissəsini tabeliyində olan qərargahlara və MM qüvvələrinə sərf etməlidir.

Təsərrüfat obyektində MM qərargahının təşkili sxemi:

Qərargahın tərkibi obyektin ştat üzrə işçilərindən, mütəxəssislərindən yaradılır ki, bu da obyekt rəhbərinin əmri ilə həyata keçirilir. Qərargah işçilərinin tərkibi obyektin xüsusiyyətindən, təbəçiliyindən, habelə işçilərin sayından asılıdır.

Obyektin MM qərargahının rəisinin vəzifəsi:

1. Yaranmış vəziyyət haqqında məlumatlar toplamaq, onları analiz edib öyrənmək, obyektin rəhbərinə və yuxarı qərargahlara çatdırmaq.
2. MM tədbirlərini təşkil edib həyata keçirmək, üçün zəruri hesablamalar və təklifləri hazırlamaq.
3. Qarşıda duran tədbirləri həyata keçirmək üçün, MM qüvvələrini zəruri vasitələrlə təmin etmək və qərargahın vəzifələrini tabeliyində olan şəxsi heyətə çatdırmaq.

MM qərargahının əsas sənədləri, onların işlənilib hazırlanması və rəsmiləşdirilməsi qaydaları.

MM qərargahlarında aşağıdakı əsas sənədlər işlənilib hazırlanır:

1. Mülki Müdafiənin təşkili və aparılması barədə sərəncam və ya əmr.
2. Mülki Müdafiə planı.
3. İllik planlaşdırma sənədləri.
4. Fəqəladə Hallar Komissiyasının sənədləri.
5. MM qüvvələrinin sənədləri.
6. Təlim və məşqlərin sənədləri.
7. Təcili məlumatlar cədvəli üzrə hesabat sənədləri.

Arayış sənədləri:

- hesabatlar, sxemlər, arayışlar, aktlar, məlumatlar və s.

Təqdim olunan sənədlərə olan əsas tələblər:

1. Sənədlərin vaxtında düzgün, qısa və aydın tərtib olunması və icraçılara çatdırılması.
2. Sənədlərin tərtibatında qərargah mədəniyyəti və səliqəlik.

Sənədlərin məxfilik dərəcəsi:

- xüsusi əhəmiyyətli;
- tam məxfi;
- məxfi;
- xidməti istifadə üçün və məxfi olmayan sənədlər və s.

Sənədlər yazılı, qrafik formada, səs lentinə yazılmış və fotosəkilli ola bilər və zəruri nüsxədə hazırlana bilər.

Buna, misal olaraq:

- məxfilik qurfi;
- nüsxənin nömrəsi;
- sənədin adı;
- sənədin imzalanma (razılaşdırılma da həmçinin) tarixi və vaxtı;
- sənədi təsdiq edən müvafiq şəxslərin vəzifəsi, rütbəsi və soyadı;
- nüsxənin sayı, icraçının və makinaçının (rəssamın) soyadı və s;
- sənədin hesabat jurnalında qeydi.

Əmrlərdə icraçının soyadı göstərilmir. Bunlardan əlavə göndərilən sənədlərin «seriyası» (məxfilik dərəcəsi) göndərilən ünvanlar, göndəriş hesabatı, sənədin ünvana göndərildiyi və çatdığı vaxt qeyd olunmalıdır.

Açıq üsulla göndərilən sənədlərdə, sənədi göndərən ünvanın əvəzinə idarəetmə məntəqələrinin şərti adları yazılır.

Sənədin məxfilik dərəcəsi, sənədi hazırlayan şəxs tərəfindən sağ tərəfdən, yuxarıda qeyd olunur.

«Məxfilik dərəcəsinin» aşağı hissəsində sənədin nüsxəsi və tərtib olunma tarixi yazılır. Sənəd bir neçə ünvana göndərilirsə, ümumi ünvan göstərilir və aşağıda bilavasitə hansı ünvana göndərildiyi yazılır.

Sənədlərdə olan bütün düzəlişlər, sənədi imzalayan və yaxud onu hazırlayan şəxslərlə razılaşdırılmalıdır. Bir neçə ünvana göndərilən sənədlərin nüsxələrinin sayı qərargahda qalan nüsxədə göstərilir.

Nüsxənin əks tərəfində, yaxud başqa vərəqdə göndərilən sənədlərin hesabatı, onun göndərilmə və alınma vaxtı qeyd olunur. Bu qeydləri sənədi göndərən şəxs təsdiqləyir. Sənədin alınma tarixi və vaxtı onu alan, yaxud açan şəxs tərəfindən hökmən qeyd olunur.

Sənədləri hazırlayarkən aşağıdakı qaydalara əməl olunmalıdır:

- nüvə silahının partlayış mərkəzini, xəritə və planın koordinat setkasına uyğun qeyd etməli;
- partlayışın vaxtı;
- radioaktiv zəhərlənmənin nə vaxt aşkar edildiyi göstərilir;
- yaşayış məntəqələrinin və yerli əşyaların adları xəritədə yazıldığı kimi hallanmadan iri hərflərə yazılır, zəruri hallarda isə, onların koordinatları göstərilir;
- fəaliyyətdə olan MM qüvvələri, müəssisələr və MM qoşunlarının yerləşdiyi rayon ən azı 3 punktla, saat əqrəbi istiqamətində, həmin rayonun sərhədləri isə, hərəkət istiqamətində sağdan sola, ən azı 2 punktla göstərilir;
- hərəkət marşrutları bir neçə punktla göstərilir. Birinci punktla – qüvvələr haradan çıxır, ikinci punktla – haradan marşrut keçir və üçüncü punktla isə – toplanış yeri və yaxud, dağıntı ocaqları qeyd olunur;
- kiçik yaşayış məntəqələri və yerli əşyalar böyük yaşayış məntəqələrinin nisbində, yaxud koordinatla göstərilir;
- qısaldılmış adlar qərargah xidmətləri MM qüvvələri və qoşunları mövcud işarələrlə göstərilir;
- yazılı sənədlərdə MM qüvvələrinin və qoşunların sayı hərflərlə, cədvəl və qrafik sənədlərdə isə, rəqəmlərlə göstərilir.

Əgər sənəd təxmini miqyasla hazırlanıbsa, sənədin axırında buna dair qeyd olmalıdır. Qrafik formada hazırlanması mümkün olmayan sənədlərdə «əfsanə» yazılır.

Koordinat şəbəkəsi olmayan sənədlərin hamısında «şimal-cənub» işarəsi göstərilməlidir.

İş xəritəsinin hazırlanması.

İş və hesabat xəritələrini hazırlayanda və yaxud sxem düzəldəndə aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

1. Düşmən basqınından sonra, yaranmış vəziyyəti dəqiq məlumatlara əsaslanmaqla, göstərmək. Əgər məlumat dəqiq deyilsə, hökmən onu yenidən dəqiqləşdirərək, göstərmək.
2. Yaranmış vəziyyəti topoqrafik və qısaldılmış işarələrlə yazmalı (xəritənin topoqrafik əsasını qaralamadan).
3. İşarə və yazıların ölçüləri xəritənin miqyasına və tövsiyyəyə uyğun olmalıdır.
4. Nizamnamədə qeyd olunmayan işarələr başqa formada yazılmalı və əlavə şərti işarələrdə göstərilməlidir.
5. Rənglər nizamnamədə olduğu kimi yazılmalıdır.
6. Kəşfiyyat xilasetmə, yanğına qarşı, ərzaq və sənaye təminatı, heyvanları və bitkiləri mühafizə, avtomobil və dəniz nəqliyyatı MM qüvvələri – qırmızı, qalan qüvvələr və yazılar – qara rənglə yazılmalıdır.
7. Xəritədə əyanilik yaratmaq məqsədilə müəyyən işarələr xəritədə göstərilmiş rəngə uyğun qatı (tünd) xətlərlə (hərflərlə) yazılır.
8. Xəritədə işləyərkən işi tezləşdirmək üçün, əlavə əlaltı vasitələrindən istifadə edilir.
9. Şərait və qərarlar obyekt rəhbərlərinin, MM qərargahlarının rəislərinin iş xəritələrində tam şəkildə göstərilir.
10. Xidmətlər, kiçik şöbə və qərargah işçiləri, həmçinin idarəetmə orqanları öz xəritələrində, onlara bilavasitə aid olan şərait və qərarları göstərirlər.

Bütün sənədlər məxfi sənədlərin mövcud əsasnaməsinə uyğun olaraq, göndərilir və saxlanılır.

MM qərargahlarının vəzifələri fasiləsiz olaraq, genişlənir və onların rolu daim artır. Bu, günbəgün məhdudlaşan vaxt amilindən, iş həcminin artmasından və onun idarə olunmasının çətinləşməsindən irəli gəlir. Bu isə işçilərin savadlı, intizamlı və yığcam olmalarını, əsas diqqəti hansı tədbirə yönəldəcəklərini bilmələrinin və nəhayət işin məqsədi ardıcılıqla aparılmasını tələb edir. Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi üzrə MM rəhbəri və qərargahının fəaliyyət qaydası, əsasən, yaranmış şəraitdən, qarşıya qoyulan konkret vəzifələrdən və icraya verilən müddətdən asılı olur.

Tabelikdəki qüvvələri idarə etmək üzrə MM rəhbərinin və qərargahının iş qaydası belədir:

- alınmış tapşırığın aydınlaşdırılması.
- vəziyyətin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.
- qərarın qəbul edilməsi.
- Tabelikdəkilərə iş tapşırığının verilməsi.

Bununla belə bütün hallarda MM rəhbərliyinin idarəetmə üzrə iş prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Alınmış tapşırığın aydınlaşdırılması.

Bu o deməkdir ki, MM rəhbəri yuxarı rəisdən iş tapşırığı (göstəriş) alarkən, bu konkret məsələləri özü üçün tam aydınlaşdırılmalıdır:

- qarşıda duran işlərin məqsədi və yuxarı rəisin niyyəti;
- bu işlərin icrasında özünün tabeliyindəki qüvvələrin yeri və rolu;
- icra edilməli işlərin həcmi.

Tapşırığı aydınlaşdırıb, MM rəisi dəstələri fəaliyyətə hazırlamaq məqsədilə dərhal görülməli tədbirləri müəyyənləşdirməli, tabelikdəkilərə bu barədə ilkin sərəncam verməli və qərar qəbul etmək üçün lazımi məlumatları cəmləşdirməyi qərargaha və xidmət rəislərinə (mütəxəssislərə) tapşırılmalıdır.

2. Vəziyyətin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirərkən (fövqəladə hadisələr dövründə isə vəziyyəti proqnoz edərkən) MM rəhbəri bu məsələləri araşdırıb dəqiq öyrənməlidir:

- tapşırılmış işləri hansı şəraitdə yerinə yetirmək lazım gələcəkdir (radiasiya və kimyəvi şərait, hava şəraiti və s.), bu şərait işlərin gedişatına necə təsir göstərə bilər?
- tabeliyindəki qüvvələrin imkanları (heyəti, miqdarı, təchizatı, iş qabiliyyəti) necədir?
- hansı qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olacaqdır və onların imkanları nədən ibarətdir?

Bu məsələləri aydınlaşdırmaqdan ötrü MM rəhbəri lazımi hallarda MM qərargahı və xidmətləri rəislərinin (baş mütəxəssislərin) məlumatlarını dinləyə bilər. Beləliklə, MM rəhbəri alınan tapşırığı aydınlaşdırmaq və vəziyyəti qiymətləndirməklə sanki, qarşıda duran vəzifələri öz imkanlarını müqayisə edir və çıxardığı nəticə əsasında müəyyən bir qərara gəlir.

3. Qərarın qəbul edilməsi.

MM rəhbəri tapşırığın icrasını təşkil etmək üçün qərar qəbul edərkən aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- tabeliyindəki qüvvələrin fəaliyyətinin əsas mahiyyətini (görüləcək işlərin həcmi və icrasının ardıcılığı, iş hansı qüvvə və vasitələr cəlb olunacaq, hansı məsələyə xüsusən diqqət yetirilməlidir və s.);
- hər bir dəstənin, bölmənin konkret vəzifələri və onun icra müddətləri;
- digər qüvvələrlə qarşılıqlı fəaliyyət qaydası;
- işlərin təchizatı və təminatı üzrə görülməli tədbirlər;
- iş prosesində idarəetmə necə təşkil ediləcək.

Bütün bunlar MM rəhbərinin idarəetmə üzrə zəhin işindən ibarətdir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, qərar qəbul etmək idarəetmə prosesinin ən çətin və çox məsuliyyətli mərhələsidir. Obyekt rəhbərinin sahə üzrə bilikləri, təşkilatçılıq bacarığı, iş təcrübəsi və təzahürünü məhz bu mərhələdə tapır.

İdarəetmə həmçinin irəlini görmək məharətidir. MM rəhbəri icra üçün qərar qəbul edərkən, icranın nəticələrini də əvvəlcədən görməyi, yaranacaq şəraiti proqnozlaşdırmasını bacarmalıdır. Çalışmalıdır ki, onun qəbul etdiyi qərar tabelikdəki komandirlərin fəaliyyətini tamamilə məhdudlaşdırmasına və yerlərdə təşəbbüs göstərilməsinə imkan qalsın. Təcrübə göstərir ki, idarəetmənin aşağı pillələrində qəbul edilən qərarlar daha dəqiq olur və vaxtında yerinə yetirilir.

Həmin cəhətləri bacarıq dairəsində nəzərə almaqla qərar qəbul edəndən sonra rəhbər icraçıları əməli işə cəlb etmək üçün öz qərarını onlara sərəncam (əmr) formasında elan edir.

4. Tabelikdəkilərə iş tapşırığının verilməsi.

Vəziyyətdən asılı olaraq tabelikdəkilərə iş tapşırığı əmr və ya sərəncam formasında yazılı, yaxud, şifahi olaraq, şəxsən ya da qərargah vasitəsilə çatdırılır. MM rəhbərinin verdiyi bütün şifahi əmr, sərəncam yaxud göstərişlər MM qərargahında yazılı surətdə rəsmiləşdirilib qeydə alınır.

Əmr və ya sərəncamların mümkün qədər aydın, konkret və qısa olması məsləhət görülür. Bu məqsədlə həmin sənədlərin prinsipə, vahid forması müəyyən edilmişdir. Qısa və aydın olsun deyə, əmr müəyyən edilmiş ardıcılıqla yazılır, onun hər bir bəndində konkret göstərişlər verilir. Əmr MM rəhbəri və qərargah rəisi imzalayırlar. Məsələn, fəvqəladə hadisələr dövründə təbii fəlakət və istehsalat qəzalarının nəticələri aradan qaldırılarkən xilasətmə işlərinin təşkili üçün verilən əmrdə bəndlərin ardıcılığı və onların məzmununu belə ola bilər – sənədin adı, sayı, verildiyi yer, tarixi (gün və saat) yazıldıqdan sonra:

- 1-ci bənddə – baş vermiş təbii fəlakətin (istehsalat qəzasının) növü, yeri, miqyası və nəticələri.
- 2-ci bənddə – fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq və əhaliyə yardım göstərmək üçün cəlb olunan qüvvələrin tərkibi və sayı.

Xilasətmə işlərinin başlanması müddəti:

- 3-cü bənddə – «Əmr edirəm» ifadəsindən sonra, MM qərargahına, hər bir MM xidmətinə, qüvvəsinə tapşırıq verilir və icra müddətləri göstərilir.
- 4-cü bənddə – işlər aparılan dövrdə MM rəhbərlərinin harada yerləşəcəyi (İM-in yeri) və icra barədə məlumat təqdim etmək qaydası.
- 5-ci bənddə – icra dövründə MM rəhbərinin müavinləri kimlər təyin edildiyi göstərilir və əmr imzalanır.

Əmr icraçılara çatdırıldıqdan sonra MM rəhbərinin və qərargahının ən vacib vəzifələri – tabelikdəkilərin işlərini hərtərəfli təmin və təchiz etmək, müxtəlif dəstələrin qarşılıqlı fəaliyyətini təşkil etmək, eləcə də tapşırıqların vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etməkdir. Texnikanı yanacaq, şəxsi heyəti su və isti yeməklə, dəstələri rabitə, mühafizə vasitəsilə və alətlərlə, işlərin aparılmasına cürbəcür lazımı materiallarla və s. təmin etmək bilavasitə MM xidmətlərinin (mütəxəssislərin) məsuliyyət daşdığı sahələrdir. Qarşılıqlı fəaliyyət dedikdə, müxtəlif təyinatlı dəstələrin eyni yerdə və eyni vaxtda birgə işləyərək eyni məqsədə nail olmaq üçün bir-birinə yardım göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu hər bir qüvvənin fəaliyyətinin daha da səmərəli etmək üçündür. Qarşılıqlı fəaliyyət adətən, ən əsas vəzifəni (məsələn, adamların xilas edilməsi işlərini) yerinə yetirən bölmələrin dəstəklənməsinə yönəldilir. Qarşılıqlı fəaliyyəti MM rəhbəri təşkil etməli və bunun üçün qüvvələrin fəaliyyəti qaydalarını, onlar arasında rabitə, məlumat mübadiləsi üsullarını, ümumi siqnalları və s. bütün qüvvə komandirlərinə izah etməlidir.

İcraya nəzarət zamanı ilk növbədə elə tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır ki, bütün tapşırığın yerinə yetirilməsi daha çox onlardan asılıdır. Nəzarət qabaqlama xarakteri daşmalıdır ki, sərəncam və göstərişlərin başdansovda, yanlış icrasının qarşısı vaxtında alınsın, eləcə də, icraçılara kömək göstərilsin. MM rəhbəri icraya şəxsən və özünün MM qərargahı vasitəsilə nəzarət edir.

Bütün hallarda və ən öncə MM qərargahının borcu – tabelikdəki şəxslərin sərəncam, göstəriş və siqnalların vaxtında almasına, düzgün başa düşüklərinə: tədbirlərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsinə icraçıların qərar və fəaliyyətinin verilən tapşırıqlara uyğun gəlməsinə nəzarət etməkdir.

Mühafizə tədbirləri həyata keçirilərkən Mülki Müdafiə qüvvələrinə rəhbərlik üçün MM idarəetmə sistemi yaradılır. Bu sistemin məqsədi hər cür şəraitdə tabelikdəki qüvvə və vasitələrin fəaliyyətə hazırlanmasına və əməli işlərinə daimi rəhbərliyi və nəzarəti təmin etməkdir. Rabitə - idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir və onun əsas vasitələrindən biridir.

Rabitə olmadan fasiləsiz və çevik idarəetmə mümkün deyil. Xüsusən fəvqəladə hadisələr yaranan dövrdə, çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də MM-in bütün vasitələrində, obyektlərdə, rayon və şəhərlərdə, respublikada onların rəhbərlərinin qərarları ilə müvafiq rabitə və xəbərdarlıq sistemləri təşkil edilir. MM-nin rabitə sistemi mövcud olan bütün rabitə qüvvələri və vasitələrinin, o cümlədən də obyekt daxili rabitə şəbəkəsinin vahid təşkilati-texniki birliyinə deyilir. Belə sistem ümumdövlət və sahə rabitə xətlərindən, radio, radio-rele və məftilli rabitə qovşaqlarından və stansiyalarından eləcə də MM qərargahlarının tabelli texniki rabitə avadanlığından, səyyar və siqnal vasitələrindən istifadə edilməklə yaradılır. Bütün səviyyələrdən olan rabitə sisteminin əsas vəzifələri tabelikdəkilərin fasiləsiz idarə edilməsini, qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil olunması və saxlanmasını həmçinin sərəncamların, siqnalların məlumatların vaxtında verilməsi və qəbul olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Rabitə-yuxarı təşkilatın rəhbəri, tabelikdəki qüvvələr və qoşunlar, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən orqan və qüvvələr arasında təşkil edilir. Rabitə sistemi işə daim hazır vəziyyətdə saxlanılmalı, informasiyanın etibarlı surətdə fasiləsiz, dəqiq və tez çatdırılmasına imkan verməlidir. Buna nail olmaq üçün idarəetmə məntəqələrində rabitə qovşaqlarını əvvəlcədən yaratmaq, bütün rabitə vasitələrindən kompleks halında istifadə etmək, eləcə də rabitə vasitələrinin ehtiyatlarını yaratmaq lazımdır. Fəvqəladə hallarda rabitə sisteminin sabitliyini artıran tədbirlərin həyata keçirilməsi, qərargah və xidmət işçilərinə texniki rabitə vasitələrini dəqiq işlətmək, onlara vaxtında və düzgün xidmət göstərmək qaydalarının öyrədilməsi, şəxsi heyətin və avadanlığın etibarlı müdafiəsinin təmin olunması da bu sahədəki əsastədbirlərdəndir. Rabitənin təşkili üçün radio-telefon (məftilli rabitə), səyyar və siqnalla rabitə vasitələrindən istifadə olunur. Bunlara rabitənin növləri deyirlər. Radio və telefon növü ən mürəkkəb şəraitdə belə istənilən məsafədəki çoxlu orqanlarla eyni zamanda və dərhalrabitə yaradıb əlaqə saxlamağa imkan verir. Məftilli rabitə vasitələrindən isə fəvqəladə hadisələr dövründə Mülki Müdafiənin bütün strukturlarında genişistifadə olunur. Səyyar rabitə vasitələri xüsusən xilasetmə işləri aparılan vaxt cürbəcür operativ sənədləri, şifahi sərəncamları, məlumat və xəbərləri icraçılara, eləcə də yuxarı Qərar gəhlərə çatdırmaq üçündür. Səyyar rabitə vasitəsi kimi təyyarələrdən, vertolyotlardan, avtomobillərdən və digər nəqliyyat vasitələrindən, birsıra hallarda isə hətta piyadalardan da istifadə edilə bilər.

Siqnalla rabitə vasitələrindən – əhalini xəbərdar etmək, habelə göstəriş və siqnalları təkrar vermək məqsədilə istifadə olunur. Siqnal vasitələri elektrik və əl sirenalarından, siqnal raketlərindən, yeni işıq və səs siqnalı verən vasitələrdən ibarətdir.

MM-in xəbərdarlıq sistemi də rabitə vasitələri əsasında təşkil olunmuşdur. Xəbərdarlıq sistemi dedikdə, MM orqanlarına əhaliyə siqnal və göstərişləri çatdıran üsul və vasitələrin vahid sistemi nəzərdə tutulur. Bu sistemə mərkəzləşdirilmiş xəbərdarlıq aparatları, radio-yayım (translyasiya) şəbəkəsi və sirenalar daxildir. Sistemin əsas vəzifəsi MM-in rəhbər heyətinə, qərargahlar və xidmətlərə idarəetmə orqanlarını, MM qüvvələrini, obyektləri müxtəlif hazırlıq səviyyələrinə keçirmək haqqında sərəncamları vermək, eləcə də bütün əhaliyə düşmən hücumu təhlükəsi, yaxud havadan basqın, zəhərlənmə, təbii fəlakət və qəzalar barədə siqnalları, xəbər və məlumatları qısa müddətdə çatdırmaqdır.

Xəbərdarlıq müvafiq MM rəhbərinin, yaxud yuxarı qərargahın göstərişlərinə əsasən təşkil edilir. Xəbərdarlıq siqnalları bütün rabitə və yayım vasitələri ilə növbədənkənar verilir və yerli MM qərargahları tərəfindən təkrar etdirilir.

Rabitənin və xəbərdarlığın təşkilində MM qərarğahlarının rolu

Qərarğah bütün mühafizə işlərinin təşkilatçısı, mülki müdafiənin əsas idarəetmə orqanıdır. Etibarlı rabitə sisteminin yaradılmasına və xəbərdarlığın vaxtında təşkil edilməsinə məhz qərarğah cavabdehdir. Bu, onun ən vacib vəzifələri sırasına daxildir. Qərarğah rabitəni və xəbərdarlığı MM rəhbərinin qərarı və yuxarı qərarğahın rabitə haqqında sərəncamı əsasında təşkil edir.

Rabitənin təşkilinə ümumi rəhbərlik şəxsən MM qərarğahının rəisinə həvalə olunmuşdur. O özünün tabeliyindəki rabitə qüvvələri və vasitələrinin vəziyyətini və imkanlarını bilməyə, rabitənin təşkili üzrə vəzifələri vaxtında müəyyənləşdirməyə və tabelikdə qərarğahlara, qüvvələrə rabitənin yaradılması barədə sərəncam verməyə borcludur.

Rabitəni və xəbərdarlığı bilavasitə təşkil etmək və həyata keçirməkdən ötrü şəhərlərdə (rayonlarda, obyektlərdə) sülh dövründə mövcud olan müvafiq qüvvə və vasitələrdən istifadə etməklə rabitə xidməti və hərbişəməmiş rabitə dəstələri yaradılır. Xidmətin rəisi vəzifəsinə xidmət yaradılan müəssisənin, bölmənin (rabitə qovşağı, telefon stansiyası və s.) rəhbəri təyin olunur. Belə xidmət yaratmaq üçün baza (rabitə qovşağı, telefon stansiyası və s.) olmayan obyektlərdə rabitə və xəbərdarlığın təşkili vəzifəsi MM qərarğahı rəisinin köməkçilərindən birinə həvalə edilə bilər. Xidmətin rəisi rabitə və xəbərdarlıq üzrə tədbirlərin planlaşdırılması, vaxtında həyata keçirilməsi, qüvvə və vasitələrin daim hazır vəziyyətdə saxlanması, avadanlığın təmir olunması üçün cavabdehdir.

Rayonda, obyektə rabitənin və xəbərdarlığın təşkili

Şəhərin (rayonun) ərazisində vahid MM rabitə sistemi yaradılmalıdır. Buna bütün mövcud qüvvə və vasitələri, o cümlədən də dolayı rabitə xətlərini bir mərkəzdə (MM rabitə xidmətlərində) cəmləşdirmək onlara rəhbərliyi mərkəzləşdirilmiş halda planlaşdırmaq və rabitənin bütün növlərindən kompleks halda istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Şəhərin (rayonun) rabitə xidməti imkan verməlidir ki, MM rəhbərləri öz idarəetmə məntəqələrindən tabelikdəki təşkilatların və MM xidmətlərinin başçıları ilə yuxarı və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən MM qərarğahları ilə, eləcə də ərazi MM dəstələrinin komandirləri, kəşfiyyat orqanları, əhalini köçürmə (qəbuletmə), nəqliyyata mindirmə (düşürmə) məntəqələri ilə etibarlı əlaqə saxlaya bilsin, həmçinin, hər cür təhlükəli hallar barədə vəzifəli şəxsləri və bütün əhalini vaxtında xəbərdar etmək mümkün olsun.

Obyektlərdə də rabitənin rolu və əsas vəzifələri mahiyyətə şəhərdə (rayonda) olduğu kimidir. Burada rabitə sistemi konkret olaraq müəssisənin rabitə qovşağını (rabitə vasitələrini) və MM dəstələrinin rabitə vasitələrini özündə cəmləşdirir.

İri müəssisələrin rabitə qovşaqlarında adətən, istehsalat avtomat-telefon stansiyası (ATS), radioyayım qovşağı, texnoloji rabitə xətləri (sexlərlə, şöbələrlə dispetçer rabitəsi) olur. Obyektlərin idarəetmə məntəqələrindəki rabitə qovşağında isə kommutator (telefon stansiyası), radorabitə vasitələri (əsasən ultraqısa dalğa radiostansiyaları), signal vasitələri, vacib obyektlərdə isə həmçinin səs bloku xəbərdarlıq cihazı olmalıdır.

MM qüvvələrinin rabitə vasitələri-müxtəlif tipli telefon aparatlarından, telefon kabelindən, ultraqısa dalğa radiostansiyalarından və tabel üzrə verilən digər avadanlıqdan ibarətdir.

Obyektlərdə də rabitənin adları çəkilən bütün dörd növündən aşağıdakı qaydada istifadə olunur:

Məftilli rabitə – rayonun (şəhərin) nazirliyin (yuxarı idarənin) rəhbərliyi ilə: obyektin sığınacaqları, müşahidə postu, öz iş yerlərindəki sex və şöbə rəisləri və obyektin MM xidmətləri ilə əlaqə saxlamaq mümkündür.

Radorabitə – obyektə, adətən MM rəhbərinin radioşəbəkəsi təşkil edilir, buraya dəstə komandirlərinin radiostansiyaları qoşulur. Obyekt MM rəhbərlərinin radiostansiyası isə şəhər (rayon) rəhbərinin radioşəbəkəsinə daxil edilir. Radorabitədən xüsusən yürüş zamanı və zədələnmə ocaqlarında xilasetmə işləri aparılarkən istifadə olunur.

Səyyar rabitədən – texniki rabitə avadanlıqları olan əsas istiqamətlərdə əlavə vasitələr kimi, belə avadanlıq olmayan hallarda – əsas rabitə növü kimi istifadə edilir.

Siqnalla rabitə vasitələri – sirenalar, siqnal raketləri və bayraqçıqları həm xəbərdarlıq üçün, həm də MM-nin sərəncəm və komandalarını çatdırmaqdan ötrü yardımçı vasitələr kimi işlədilir.

Rabitə xidmətini icra etmək üçün obyektlərdə, eləcə də MM qüvvələrində rabitə qrupları və mənzilləri yaradılır. Bunlardan təşkilati strukturu, şəxsi heyətinin sayı və avadanlıqla təchizat normaları yuxarı MM rəhbərləri tərəfindən müəyyən edilir. Obyektin rabitə sistemi MM-in bütün fəaliyyət mərhələlərində – yəni müəssisənin daimi yerləşdiyi yerdə və xilasetmə işləri aparılan sahələrdə obyekt rəhbərini etibarlı rabitə ilə təmin etməlidir. Məsələn, müəssisənin daimi yerində MM-ə hazırlıq səviyyələrinə keçirilərkən rabitə burada əvvəlcədən düzəldilmiş idarəetmə məntəqəsindən təşkil edilir.

Məntəqədə aşağıdakı rabitə vasitələri olmalıdır:

- obyektin xəbərdarlıq vasitələrini idarə edən aparatlar;
- nazirliyin (şirkətin) eləcə də rayonun (şəhərin) MM qərargahı digər təşkilatları ilə telefon rabitəsi;
- müəssisənin sığınacaqları, «Hava həyacanı» siqnalı üzrə işini dayandırmayan sexləri, eləcə də MM qüvvələri, o cümlədən də müşahidə postu ilə bilavasitə, yaxud, obyektəki ATS vasitəsilə telefon rabitəsi;
- rayonun köçürmə (qəbuletmə), toplanış, nəqliyyata mindirmə (düşürmə) məntəqələri ilə – şəhərin ATS vasitəsilə telefon rabitəsi;
- obyektin şəhərdənkənar zonadakı operativ qrupu ilə sifariş sistemi qaydasında telefon rabitəsi;
- yerli MM qərargahı və fəaliyyətdə olan kəşfiyyat bölmələri ilə radio rabitəsi.

Digər hallarda da rabitənin müxtəlif növlərindən kompleks surətdə istifadə edilir. MM sistemində siqnalların və xəbərlərin verilməsi qaydası belədir:

Xəbərdarlıq siqnallarının həm respublika MM idarəsi tərəfindən verilib, regional şöbələrə, şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə çatdırılması mümkündür, həm də siqnal, məlumat və xəbərlər şəhər, rayon və obyekt MM qərargahlarının özləri tərəfindən verilə bilər. Birinci halda – respublika MM idarəsindən, yaxud onun regional şöbələrindən, rayon mərkəzlərinə çatdırılan siqnallar yerli qərargah tərəfindən təkrar olunmalı, ərazidəki bütün obyektlər və əhali xəbərdar edilməlidir. Rəhbər heyət iş və mənzillərdəki telefon vasitəsilə xəbərdar edilir.

Əhaliyə siqnal, xəbər və məlumatlar iş və yaşayış yerlərindən müvafiq MM rəhbərləri tərəfindən, eləcə də yerli radioyayım şəbəkəsi ilə çatdırılır. İstehsal, sosial və digər təşkilatların rəhbərlərinə rayonun, bir sıra hallarda isə paralel nazirliyin MM qərargahları xəbər verirlər. Obyektlərdə isə öz növbəsində əvvəlcədən avadanlıqla təchiz edilmiş xəbərdarlıq sistemi yaradılır, eləcə də rabitə və xəbərdarlıq sxemi tərtib edilir. Xəbərdarlıq sxemi obyektə rəhbər heyətin, MM qüvvələrinin və digər işçilərin iş və işdənkənar vaxt xəbərdar edilməsi qaydasını müəyyən edən sənəddir.

Siqnal və sərəncamları tez çatdırmaq üçün vacib obyektlərin MM-ni mərkəzləşdirilmiş avtomat xəbərdarlıq sisteminə qoşurlar. Belə sistem obyektin özündə də yaradıla bilər. Mərkəzləşdirilmiş avtomat xəbərdarlıq sisteminin tərkibi S-40 və S-28 elektrik sirenalarından məsafədən idarəetmə və məcburi çağırış aparatlarından P-160 (MN-MÇA) və rabitə xətlərindən (kanallarından) ibarətdir.

S-40 elektrik sirenası küçələrdə qoyulmaq üçündür, səsi 300-700 metrəndən eşidilir. S-28 sirenası isə sənaye müəssisələrinin səs-küylü sexlərində qoşulur. Məsafədən idarəetmə və məcburi çağırış P-160 aparatı elektrik sirenalarının mərkəzdən işə qoşulmasını, xəbərdarlıq siqnalları vermək üçün radioyayım qovşağı proqramının məsafədən məcburi surətdə dəyişdirilməsini, eləcə də rəhbər heyətin iş və mənzil telefonlarına çağırış siqnallarının məcburən verilməsini təmin edir.

Aparatura saz telefon şəbəkəsinin danışıq gedən və ya baş xətləri üzrə işləyir. Beləliklə, bütün bu vasitələrdən istifadə rayonlarda, obyektlərdə təhlükə yarandığı barədə **«Hamının diqqətinə!»** xəbərdarlıq signalını əhaliyə çatdırmağın vahid sistemi yaradılır.

Təbii fəlakət və qəza baş verən, yaxud, belə təhlükə yaranan hallarda, habelə düşmənin basqını barədə əhalini xəbərdarlığın əsas üsulu radio və televiziya vasitəsilə şifahi xəbərlərin verilməsidir. Belə xəbərlərdən əvvəl hökmən **«Hamının diqqətinə!»** signalı elan edilməlidir. Əldə olan xəbərvermə vasitələrindən – elektrik və əl sirenalarından, yaxud bu signal yazılmış maqnitofon lentindən, vallardan istifadə etməklə signalı, eləcə də **«Hava həyəcanı»**, **«Hava həyəcanı qurtardı»**, **«Kimya həyəcanı»**, **«Radiasiya təhlükəsi»**, həmçinin müxtəlif təbii fəlakət və istehsalat qəzaları barədə xəbərlərin məzmununu dinləyicilərə çatdırır, belə hallarda əsas davranış qaydalarına riayət olunmalıdır.

Sonra o, qeyd edir ki, təhlükə potensialı obyektlər yerləşən sahələrdə isə, həmçinin lokal (məhəlli) xəbərdarlıq sistemi də yaradılmalıdır. Bu sistem obyektlərin və ərazinin vahid bir struktura birləşdirilmiş xəbərdarlıq vasitələrindən ibarətdir. Məqsədi – fəvqəladə hallar yarandığı barədə həmin obyektin işçilərini, habelə ehtimal olunan zəhərlənmə, yaxud fəlakətli subasma zonalarında yerləşən müəssisələrin, idarə və təşkilatların rəhbərlərini, eləcə də əhalini vaxtında xəbərdar etməkdir. Lokal xəbərdarlıq sisteminin quraşdırılması sxemi və iş prinsipi, məsələn, kimyəvi təhlükəli müəssisələrdə belə ola bilər: kimyəvi təhlükəli obyektin radiotranslyasiya (radioyayım) qovşağı-buradan yaşayış məntəqəsinə əvvəlcədən çəkilmiş xüsusi kabel xətti və son xəbərvermə vasitələri – elektrik sirenaları, küçələrdəki səsucaldan cihazlar və mənzillərdəki radio reproduktorlar. Burada elektrik sirenaları ancaq **«Hamının diqqətinə!»** signalını vermək, küçə və mənzil radioreproduktorları isə hadisə şifahi xəbər və məlumatları, eləcə də davranış qaydalarını elan etmək üçündür.

Təhlükə barədə signal və məlumatlar obyektin radioyayım qovşağından ya bilavasitə, ya da şəhərin (rayonun) mərkəzi radioyayım qovşağı vasitəsilə verilə bilər. Güclü qəzalar zamanı şəhərin lokal xəbərdarlıq sistemi ilə əhatə olunmamış rayonlarda əhalini xəbərdar etmək və onların zəhərli zonaya girməsinin qarşısını almaq məqsədilə səs ucaldan səyyar vasitələrdən də istifadə etmək mümkündür.

Vəzifəli şəxslərə isə operativ məlumatları obyektin və şəhərin avtomat-telefon stansiyalarında quraşdırılmış məcburi çağırış telefon dayağı vasitəsilə çatdırmaq daha məqsədə uyğundur.

Lokal xəbərdarlıq sistemindən istifadə qaydası belədir: **«Kimyəvi təhlükəli obyektə güclü, təsirli, zəhərli maddələrin ətrafa yayılması ilə baş verən qəza hallarında növbətçi dispetçerin fəaliyyət qaydası haqqında birtipli təlimat»** mövcuddur. Bu sənədə görə, belə obyektlərdə fəvqəladə hallar yaranarkən müəssisənin növbətçi dispetçeri obyektəki bütün işçilərə, həmçinin 2.5 km-dək radiusda yerləşən digər müəssisələrin, idarə və təşkilatların rəhbərlərinə, eləcə də əhaliyə xəbər vermək üçün müstəqil olaraq qərara gəlmək səlahiyyətinə malikdir. Deməli, o, belə hallarda heç bir əlavə göstəriş gözləmədən müəssisənin rəhbərliyinə, işçilərinə, qəza xidmətlərinin (qazdan xilas etmə, yanğınsöndürmə, tibb xidmətlərinin) növbətçilərinə MM qüvvələrinə, digər idarə və təşkilatların rəhbərlərinə yerli hökumət orqanlarına, şəhərin (rayonun) fəvqəladə hallar komissiyası və MM qərargahlarının növbətçisinə, habelə əhaliyə xəbər verməlidir. MM qərargahı əvvəlcədən yazılmış signalı və xəbərlərin mətnlərini texniki vasitələrlə elan edərək, bundan sonrakı davranışı nizama salır. Adətən, xəbər və göstərişlərin mətnlərini proqnoz məlumatları əsasında müxtəlif variantlarda tərtib edib qərargahların operativ növbətçilik otaqlarında saxlayırlar. Mülki Müdafiə İdarəsi idarəetmə prosesində məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi, sərəncamların, signalın tez və dəqiq çatdırılması üçün texniki vasitələrdən geniş istifadə etməyə çalışmalıdır.

Kiçik şəhərlərin, kənd rayonlarının və obyektlərin MM qərargahlarında bu məqsədlə vahid formalı formalaşdırılmış sənədlərdən, operativ vəziyyətin dəyişməsi, göstərilən maqnit əsaslı iş xəritəsindən kodlaşdırılmış danışıq və signal cədvəllərindən, zəhərlənmə zonalarının xəritələrdə qeyd etmək üçün şablonlardan, müxtəlif sənədlərin blanklarından və idarə prosesini sürətləndirən digər sadə vasitələrdən istifadə olunur.

SUAL 3. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.

Mülki müdafiə **ərazi-istehsalat prinsipi** üzrə təşkil edilir. Bu, o deməkdir ki, mülki müdafiənin bütün tədbirləri həm icra hakimiyyəti xətti üzrə, həm də istehsalat və təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik edən nazirlik və idarələr xətti üzrə planlaşdırılır və yerinə yetirilir.

Yeni qanuna və Əsasnaməyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında Mülki Müdafiə işinə ümumi rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsinə Respublikanın Baş Naziri bilavasitə rəhbərlik edir və mülki müdafiənin qarşısında duran vəzifələri həyata keçirməyə daim hazır olması üçün məsuliyyət daşıyır.

Mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini təşkil etmək, habelə icraya nəzarət məqsədilə Respublika Nazirlər Kabinetində fəaliyyət göstərən Fövqəladə Hallar Nazirliyi yaradılmış və bu nazirlik digər sahələrlə yanaşı (yanğından mühafizə işi, dənizdə xilasetmə və s.) mülki müdafiəyə gündəlik rəhbərlik edir.

Yerlərdə mülki müdafiəyə bilavasitə aşağıdakılar rəhbərlik edirlər:

- Naxçıvan Muxtar Respublikasında - Muxtar Respublikanın Baş Naziri;
- şəhərlərdə, rayonlarda, kənd və qəsəbələrdə-müvafiq icra hakimiyyəti başçıları və onların nümayəndələri;

- təsərrüfat birliklərində və obyektlərdə - onların rəhbərləri (**Daxili İşlər Naziri, yerlərdə isə idarə, şöbə və bölmə rəisləri, tədris müəssisəsinin rəisi**) və sahibkarları. Mülki müdafiənin vəziyyəti üçün həmin şəxslər tam məsuliyyət daşıyırlar və bu onların vəzifə borcuna daxildir. Onlar rəhbərliyi qərargah, xidmətlər və başqa dövlət orqanları vasitəsilə yerinə yetirirlər.

Mülki Müdafiə məsələlərinin həll edilməsi, mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması vaxtında və keyfiyyətlə həyata keçirilməsi ilə təmin olunur.

Mülki Müdafiə tədbirləri Azərbaycan Respublikasının ərazisinin, onun ayrı-ayrı bölgələrinin, şəhərlərin, digər yaşayış məntəqələrinin istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyəti, təbii və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq normativ sənədlərdə və planlarda nəzərdə tutulur.

Mülki Müdafiə tədbirləri Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində təşkil edilir və bu ərazidə olan bütün insanları əhatə edir.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin həcmi və məzmunu, mövcud qüvvə və vasitələrin yetərli, onlardan maksimum və səmərəli istifadə edilməsi əsasında müəyyən edilir. Mülki Müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə fərqli yanaşmaq, ərazinin və əhalinin fəvqəladə hadisələrdən səmərəli müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Mülki Müdafiə üzrə Azərbaycan Respublikasının ərazisi zonalara, şəhərləri qruplara, təsərrüfat obyektləri isə dərəcələrə bölünür.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydası, Mülki Müdafiə üzrə zonalar, şəhərlərin qrupları və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Fövqəladə hadisələr dövrlərində Mülki Müdafiə üzrə müxtəlif və vacib vəzifələri qısa müddətdə və mütəşəkkil surətdə yerinə yetirmək üçün onların icrasını əvvəlcədən planlaşdırmaq tələb olunur. Mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi fəvqəladə hadisələr dövründə obyektə MM vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün görülməli işlərin həcmi, ardıcılığı və icra müddətləri müəyyən edilən sənədlərə deyilir.

Bu plan fəvqəladə hadisələr zamanı qarşıya çıxan vəzifələri yerinə yetirmək üçün fəaliyyət planıdır, yəni belə hallarda mülki müdafiənin idarə edilməsi üçün əsas sənəddir.

Hazırda MM sistemində, o cümlədən istehsalat və sosial təyinatlı obyektlərin əksəriyyətində (**Daxili İşlər Nazirliyində**) Mülki Müdafiə planları tərtib edilir.

Fövqəladə hadisələr dövrü üçün istehsal və sosial təyinatlı obyektlərin Mülki Müdafiə planı: bu sənəd fəvqəladə hadisələr zamanı (belə təhlükə yaranarsa) **əməkdaşlar tərəfindən nazirliyi, idarəni, şöbə və bölməni müdafiə və mühafizə etmək** və bu halların nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə görülməli işlərin təşkili qaydasını müəyyən edir.

Mülki Müdafiə planının düzqün və keyfiyyətli tərtib edilməsi, onun həyata keçirilməsində mühüm şərtidir. MM planı Daxili İşlər Nazirinin başçılığı ilə MM qərargahı tərəfindən tərtib edilir. Lazımı hallarda bu işə müvafiq mütəxəssisləri də cəlb etmək olar (obyekt rəhbərinin göstərişi ilə).

MM planını tərtib edərkən bu tələbləri nəzarə almaq lazımdır:

MM planının real və konkret olması (yəni planda nəzərdə tutulan tədbirlərin həcmi, icra müddəti və s.) **nazirliyin** real imkanlarına uyğun gəlməlidir.

Planın **Nazirlik** və MM regional şöbələri ilə reallaşdırılmış ilkin məlumatlar əsasında tərtib edilməsi (Məs: köçürmə tədbirləri, təchizat, qarşılıqlı fəaliyyət məsələləri)

Müdafiə tədbirlərinin istənilən ardıcılıqla yerinə yetirməyin mümkünlüyü, maddi təchizat cəhətdən iqtisadi məqsədə uyğunluq prinsipinin gözlənilməsi.

Fövqəladə hadisələr dövründə bu obyektin konkret vəzifələri və işin xarakteri barədə **nazirliyin**, baş idarənin, birliyin göstərişləri, iş harada, neçə növbədə davam etdirilir. İşin dayanıqlığını təmin edən hansı mühəndis-texniki tədbirlər nə vaxt yerinə yetirilir və s. Fövqəladə hadisələr dövrü üzrə MM planı tərtib etmək üçün Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının əhatə etdiyi ərazi və sahələrin xüsusiyyətləri, əhalisi və işçiləri barədə qısa məlumat. Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının əhatə etdiyi ərazi və sahələrdə ehtimal olunan fövqəladə hadisələrin növləri və yaranacaq vəziyyəti. MM planı tərtib etmək üzrə Fövqəladə hadisələr dövrü üçün obyektlərin, rayon (şəhər) regional şöbələrinin aşağıdakı ilkin məlumatları olmalıdır. Regionda (bölgədə) ehtimal olunan təbii fəlakətlər: qonşuluqdakı obyektlərdə qəzalar nəticəsində yarana biləcək fəlakətlər daşqın zonalarının, radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zonalarının hüdudları, təhlükə barədə xəbərdarlıq qaydaları işçilərin, digər əhalinin müdafiə edilməsi üsulları, qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları haqqında və s. konkret məlumat və göstərişlər.

Nazirlik (regional şöbələr) tərəfindən obyektlərə həmçinin tərtib ediləcək sənədlərin formalarını, planı tərtib etmək üçün konkret tövsiyələr də verilməlidir. Planın məxfilik dərəcəsi, nüsxələrinin sayı və onların saxlanması qaydası müvafiq rəhbərin qərarı ilə müəyyən edilir. Tərtib edilmiş planın sənədlərini MM qərargahının rəisi imzalayır. Plan rəsmi surətdə regional şöbələrin rəisləri ilə razılaşdırılır və obyekt rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Təsdiq edilmiş planlar aidiyyəti üzrə icraçılara çatdırılır və tələb olunan çıxarışlar **nazirliyin (baş idarənin)** aşağıdakı məsələlərinin təşkili üçün verilir: «Hava həyacanı» siqnalı verilərkən **nazirliyin (baş idarənin) əməkdaşlarının** daldalanma qaydası, fərdi müdafiə vasitələri qaydası; **nazirliyin (baş idarənin) əməkdaşlarından** təşkil edilən MM qüvvələrinin heyəti və vəzifələri; **əməkdaşların** və onların ailə üzvlərinin köçürülməsi qaydası; **əməkdaşların** xəbərdarlıq sxemi. **Nazirlikdə (baş idarədə)** işin sabitliyini artıran tədbirlərin icrası cədvəli və s. sənədlər. Bunlar **Nazirlikdə (baş idarə) idarə (şöbə) rəisinin** MM üzrə iş qovluğunda saxlanmalıdır. Obyektlərdə Mülki Müdafiə planından başqa həmçinin obyekt rəhbərlərinin MM üzrə iş qovluğu da hazırlanır.

Bu qovluqda aşağıdakı sənədlər olmalıdır:

1. Fövqəladə hadisələr zamanı müxtəlif rejimlərdə yerinə yetiriləcək əsas mülki müdafiə tədbirlərinin təqvim planı.
2. **Əməkdaşların** kollektiv müdafiə qurğuları ilə təmin olunması cədvəli.
3. **Əməkdaşların** fərdi mühafizə vasitələri, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları ilə təmin olunması cədvəli.
4. Ehtimal olunan kimyəvi zəhərlənmə zonasının miqyası haqqında məlumat cədvəli.
5. Fövqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət (obyektin planında).
6. Xəbərdarlıq və rabitənin təşkili sxemi.
7. **Əməkdaşların** fəlakətli subasma zonalarından köçürülməsinin hesabatı.
8. **Əməkdaşların** güclü təsirli zəhərləyici maddələr təhlükəsi yaranmış zonalardan çıxarılmasının (köçürülməsinin) hesabatı (aidiyyəti üzrə).
9. Fövqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunan mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin hesabatı.

MM planı hər il yanvar ayının 1-nə MM qərargahının rəisi tərəfindən dəqiqləşdirilir və bu barədə plandakı düzəliş vərəqəsində qeydlər edilir. Prinsipial məsələlərə aid düzəlişlər (dəyişikliklər) barədə obyektin rəhbərinə məlumat verilir. MM planının icrası obyekt rəhbərinin sərəncamı (əmr) əsasında həyata keçirilir.

Plan həm də fəvqəladə hadisələr zamanı təbii fəlakətlər, qəza və ya təhlükə baş verərkən həyata keçirilir. Bu barədə obyekt rəhbəri müstəqil sürətdə göstəriş verir.

MM planını tərtib etmək üçün aşağıdakı ilkin məlumatlar olmalıdır:

- regionda (bölgədə) ehtimal olunan təbii fəlakətlər;
- təbii fəlakətlər (qəzalar) nəticəsində qonşuluqdakı obyektlərdə yarana biləcək radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmə, həmçinin daşqın zonalarının hüdudları;
- təhlükə barədə xəbərdarlıq qaydaları;
- işçilərin və əhəlinin müdafiə edilməsi üsulları;
- qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları;
- tərtib ediləcək sənədlərin formaları və digər tövsiyələr.

Fəvqəladə hadisələr dövrü üçün MM planının məzmunu.

MM planı əsas hissədən və əlavələrdən ibarətdir. MM planının əsas hissəsi dörd bölmədən ibarətdir.

I Bölmə:

Qısa coğrafi və sosial-iqtisadi xarakteristika, ehtimal olunan şərait və yarana biləcək vəziyyət.

Bu bölmədə əks olunur:

- təsərrüfat obyektinin qısa coğrafi və sosial-iqtisadi xarakteristikası;
- obyektin mülki müdafiə üzrə dərəcələrə aidiyyəti;
- regionda və obyektə baş verə biləcək fəvqəladə hadisələrin növləri;
- partlayış və yanğın təhlükəli maddələr saxlanılan yerlər;
- kimyəvi maddələr saxlanılan və radiasiya təhlükəli obyektlər;
- fəvqəladə hadisələr baş verərkən yarana biləcək şəraitin qiymətləndirilməsi.

II Bölmə.

Əhəlinin və işçilərin mühafizəsinin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

Gündəlik fəaliyyət rejimində;

- mülki müdafiə sahəsində dövlət orqanlarının, hüquqi şəxslərin, vətəndaşların və MM qüvvələrinin vəzifələrinin öyrədilməsi və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi;
- əhəliyə və işçilərə fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə edilmə qaydalarının öyrədilməsi;
- əhəliyə və işçilərə kollektiv mühafizə qurğularından istifadə etmə qaydalarının öyrədilməsi;
- xəbərdarlıq, rabitə, informasiya sistemlərinin və maddi yardım fondlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi qaydaları;

Yüksək hazırlıq rejimində;

- MM qərargahlarında (idarəetmə məntəqələrində) rəhbər heyətin növbətçiliyinin təşkil edilməsi və mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- xəbərdarlıq, rabitə və informasiya vasitələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- fəvqəladə halların baş vermə təhlükəsi və ya baş verməsi barədə dövlət orqanlarının və işçilərin (əhəlinin) xəbərdar edilməsi;
- fəvqəladə hadisələrin baş verməsi təhlükəsinin maksimum azaldılması, belə hadisələrin baş verəcəyi hallarda isə insanların sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitə vurula biləcək ziyanın və maddi itkilərin həcmi azaldılmasına dair tədbirlər;
- MM qüvvələrinin şəxsi heyətinə və işçilərə fərdi mühafizə vasitələrinin verilməsi;

- təhlükə baş verməsi ehtimal olunduqda radioaktiv, güclü təsirli zəhərləyici maddələr (GTZM) və partlayış təhlükəli maddələr saxlanılan müəssisələrdə kollektiv mühafizə qurğularının hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- təhlükəli zonalarından əhalinin və işçilərin köçürülməsi üçün köçürmə orqanlarının hazır vəziyyətə gətirilməsi, köçürmə planlarının dəqiqləşdirilməsi;
- epidemiyaya qarşı tibbi -profilaktik tədbirlərin keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının və məhsullarının mühafizəsi üzrə görülməli tədbirlər (aidiyyəti üzrə).

III. Bölmə:

Fövqəladə hadisələr rejimində qəza-xilasetmə və digər təxirə salınmaz işlərin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

- fəvqəladə hadisə baş vermiş ərazilərdə ümumi və xüsusi kəşfiyyatın aparılması, kimyəvi zəhərlənmə və radioaktiv çirklənmənin, tikili və kommunikasiya şəbəkələrinin dağılma dərəcəsinin müəyyən edilməsi, dəyən ziyan və itkilərin miqdarının dəqiqləşdirilməsi;
- mövcud qüvvə və texnika ilə ilkin qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi;
- fəvqəladə hadisə baş vermiş ərazidən işçilərin çıxarılması, köçürülməsi və onların müvəqqəti yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi;
- xəsarət alanlara ilk tibbi yardımın göstərilməsi və onların müalicə ocaqlarına göndərilməsinin təşkili;
- bitki və heyvanların xilas edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi (aidiyyəti üzrə);
- xəsarət ocaqlarında sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- işçilərin zəruri ərzaq ehtiyatı ilə təmin edilməsi;
- nəqliyyat təminatı;
- meteoroloji təminat.

IV Bölmə:

Fövqəladə hadisələr zamanı idarəetmənin təşkili.

Bu bölmədə əks olunur:

- əsas, ehtiyat və yardımçı idarəetmə məntəqələrinin yerləri, tərkibi, mühafizə tədbirləri və əməliyyat qruplarının məntəqədə fəaliyyət qaydaları;
- idarəetmə məntəqələrinin rabitə, xəbərdarlıq və informasiya vasitələri ilə təchiz olunması və onlardan istifadə etmə qaydaları;
- fəvqəladə hadisələrin gözlənilməsi və ya baş verməsi barədə rəhbər heyətin eləcə də işçilərin xəbərdar edilməsi qaydaları;
- mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin “gündəlik fəaliyyət”, “yüksək hazırlıq” və “fövqəladə hadisə” rejimlərində idarə edilməsinin təşkili;
- mülki müdafiə qüvvələri ilə rabitənin təşkili, idarəetmə pozulduqda onun bərpa edilməsi üzrə tədbirlər.

Əlavələr:

Fövqəladə hadisələr zamanı müxtəlif rejimlərdə yerinə yetiriləcək əsas mülki müdafiə tədbirlərinin təqvim planı.

1. İşçilərin kollektiv mühafizə qurğuları ilə təmin olunması cədvəli.
2. İşçilərin fərdi mühafizə vasitələri, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik (doza ölçən) nəzarət cihazları ilə təmin olunması cədvəli.
3. Ehtimal olunan kimyəvi zəhərlənmə zonasının miqyası haqqında məlumat cədvəli.
4. Fövqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət (obyektin planında).
5. İdarəetmənin, xəbərdarlığın və rabitənin təşkili sxemi.

6. İşçilərin fəlakətli subasma zonalarından köçürülməsinin hesabatı (aidiyyatı üzrə).
7. İşçilərin güclü təsirli zəhərləyici maddələr təhlükəsi yaranmış zonalardan köçürülməsinin hesabatı (aidiyyatı üzrə).
8. Fövqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunacaq mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin hesabatı.

MM tədrisinin planlaşdırılması və uçotu üçün aşağıdakı rəhbər sənədlərdən istifadə olunur:

1. «Mülki müdafiə» haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 sayılı fərmanı;
2. Azərbaycan Respublikası NK-nin 25.09.1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarı;
3. Fövqəladə Hallar Nazirinin əmr və direktivləri;
4. MM üzrə normativ sənədlər;
5. MM tədris proqramları;
6. MM rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
7. Əlaqədar nazirlik, komitə və müəssisə rəhbərlərinin əmrləri;
8. Keçiriləcək təlimlər haqqında MM planından çıxarış və s.

Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılması üçün sənədlər:

1. Obyekt MM rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
2. Rəhbər heyətin, MM qüvvələri və işçilərin MM hazırlığı üzrə planı;
3. Bütün qruplar üçün dərslər cədvəlləri;
4. Obyektdə keçiriləcək təlim və məşqlərin mövzuları;
5. Yeni tədris ilində MM kurslarında hazırlıq keçəcək rəhbər və komandir-rəis heyətinin siyahısı;
6. Obyektin tədris-metodik bazasından istifadə edilməsi qrafiki;
7. Obyekt MM qərargahının aylıq iş planı.

MÖVZU 3.

Fövqəladə halların (hadisələrin) təsnifatı və onların xarakteristikaları. Fövqəladə hadisələr zamanı ictimai qaydanın qorunması.

SUAL 1. Fövqəladə hadisələrin təsnifatı.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafına nəzər saldıqda bütün tarixi dövrlərdə fövqəladə halların baş verdiyi məlum olur. Tarixi faktlar göstərir ki, fövqəladə halların əksəriyyəti həyat fəaliyyətinin pozulması, çoxsaylı insan ölümü, təbii aləmdə ciddi dəyişikliklərin yaranması ilə, insanlara və ətraf mühitə böyük ziyan dəyməsi ilə nəticələnmişdir. İnsan cəmiyyətinin ilk dövrlərində fövqəladə hallar, əsasən, təbii xarakter daşımış və kortəbii fəlakətlərlə əlaqədar olmuşdur.

Fövqəladə hadisələr dolaylı iqtisadi zərəri - zədələnən və onların işi ilə bağlı kooperasiyada olan müəssisələr dayanarkən məhsul istehsalının azalması və işçilərin xilasetmə işlərinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulların maya dəyərlərinin artması və bu kimi analogi cavab reaksiyalarının verilməsi ölkə daxilində iqtisadi və sosial vəziyyətin pisləşməsi, bir çox hallarda isə ağırlaşması ilə nəticələnə bilər.

FH yaranma səbəblərinə, yayılma sürətinə və miqyasına görə dərəcələnilirlər:

Yaranma səbəblərinə - görə fövqəladə hadisələr ***təbii, ekoloji, texnogen və sosial - siyasi*** mənşəli fövqəladə hadisələr kimi təsnif edilir.

Fövqəladə halların inkişaf mərhələləri:

Bütün növ fövqəladə hadisələr öz inkişafında 4 mərhələdən (fazadan) keçirlər:

1. Normal vəziyyətdən və ya haldan fərqlənən halların əmələ gəlməsi və onların toplanması. Bu hal bir neçə sutka, ay, bəzi hallarda - illərlə və on illərlə davam edə bilər.

2. Fövqəladə hadisənin əsasında olan vəziyyətə təkan vermək.

3. Fövqəladə hadisənin baş vermə prosesi - bu zaman əhaliyə, obyektlərə, ətraf mühitə mənfi təsir edən risk faktorlarının (enerjinin və ya maddənin) azad olması prosesi gedir.

4. Azalma, sönmə mərhələsi - bas vermiş fövqəladə hadisənin qalıq faktorlarının təsirinin azalması. Bu mərhələ təhlükə mənbəyinin qarşısının alınmasından (azaldılmasından), lokallaşdırılmasından onun nəticələrinin tam aradan qaldırılması müddətini əhatə edir. Bu mərhələnin müddəti illərlə davam edə bilər.

Fövqəladə hadisə – insan tələfatına, insanların səhhətinə və ya ətraf mühitə ziyan vurulmasına, əhəmiyyətli maddi itkilərə və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmasına səbəb ola biləcək və ya səbəb olmuş hərbi əməliyyatlar, qəza, təbii və ya digər fəlakət nəticəsində müəyyən ərazidə yaranmış vəziyyətdir. Fövqəladə hadisələr tiplərinə, növlərinə, miqyasına, nəticələrinin ağırlığına, habelə, digər əlamətlərinə görə təsnif edilir. Əgər, ehtimal olunan bütün fövqəladə hadisələri cəm halında götürsək, onda onları iki növə ayırmaq olar.

- Münaqişəli;

- Münaqişəsiz fövqəladə hadisələr.

Münaqişəli fövqəladə hadisələrə:

- hərbi toqquşmalar;
- ekstremist siyasi mübarizə;
- sosial partlayışlar;
- milli və dini zəmində olan münaqişələr;
- terrorizm;
- tüğyan edən cinayətkarlıq və s. aid etmək olar.

Münaqişəsiz fövqəladə hadisələr:

- təbii;
- texnogen;
- ekoloji xarakterli.

Belə hadisələri onların mənşəyinə, xassələrinə görə xarakterizə edən bir çox əlamətləri üzrə qruplaşdırıb, təsnif etmək mümkündür. Respublikamızın ərazisində bütün bu növ fəvqəladə hadisələrin baş vermə ehtimalı mövcuddur.

Təsir dairəsinə (miqyasına) və nəticələrinin ağırlığına görə, fəvqəladə hadisələr:

1. Lokal (qismi);
2. Obyekt miqyaslı (səciyyəli);
3. Yerli;
4. Regional;
5. Milli (Dövlət əhəmiyyətli);
6. Qlobal xarakterli ola bilər.

- **Lokal (qismi) hadisələr** - iş yerindən (iş sahəsindən), mənzildən kənara yayılır. Zərərçəkənlərin sayı 10 nəfəri keçmir. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə yerli DİO-nun qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**
- **Obyekt miqyaslı hadisələr** - sənaye obyektində, bina və ya qurğu hüdudlarında məhdudlaşır. Həlak olanların sayı 10 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 100-dən 1000-ə qədərdir. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə yerli DİO-nun qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**
- **Yerli hadisələr** - ancaq yaşayış məntəqəsinin, təkcə bir şəhərin və ya kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ərazisində özünü göstərir. Həlak olanların sayı 100-dən 1000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 10.000-dən 125.000-ə qədərdir. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə DİO-nun şəhər (rayon) polis bölmələrinin qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**
- **Regional fəvqəladə hadisə** - bir neçə sənaye və ya kənd təsərrüfatı rayonlarını, bütünlüklə şəhəri və onun ətraflarını əhatə edir. Həlak olanların sayı 1.000-dən 25.000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 125.000-dən 500.000-ə qədərdir. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə DİO-nun bir neçə rayonunun polis şöbələrinin qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**
- **Milli (dövlət əhəmiyyətli) fəvqəladə hadisələr** – respublikanın xeyli ərazilərini əhatə edən, lakin dövlətin inzibati sərhədlərindən kənara çıxmayan hadisələrə deyilir. Həlak olanların sayı 25.000-dən 1.000.000 nəfərə qədər, zərər çəkən əhəlinin sayı 500.000-dən 20.000.000-ə qədərdir. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə DİO-nun bütün qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**
- **Qlobal fəvqəladə hadisələr** – bir ölkənin ərazisində məhdudlaşmır və qonşu dövlətlərində ərazilərinə yayılır. Həlak olanların sayı 1.000.000-dən artıq, zərər çəkən əhəlinin sayı 20.000.000-dən artıq. **Belə təzahürlərlə mübarizəyə DİO-nun bütün qüvvə və vasitələri cəlb olunur.**

Təsir dairəsindən (yayıma miqyasından) əlavə, fəvqəladə hadisələr baş verən insan tələfatının miqdarına, zədələnmiş (köçürməyə məruz qalan) əhəlinin sayına, habelə, dəymiş zərərin miqyasına görə də təsnif edilir.

İdarə üzrə, mənsubiyyətinə görə:

- Tikintidə;
- Sənayedə;
- Mənzil və kommunal məişət sahələrində;
- Kənd təsərrüfatında;
- Meşə təsərrüfatında;
- Nəqliyyatda (hava, su, yerüstü və yeraltı) olur.

1. Təbii xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

- Meteoroloji təhlükəli hadisələr (9-11 ballıq fırtına, 12-15 ballıq qasırğa, tufan, burulğan, iri dolu, leysan yağışı, güclü qar, güclü buzlaşma, güclü çovğun, quraqlıq, donvurma və s.);
- Geofiziki təhlükəli hadisələr (zəlzələlər, vulkan püskürmələri);
- Hidroloji təhlükəli hadisələr (su səviyyəsinin qalxması (daşqın) və düşməsi, yeraltı suların səviyyəsinin qalxması (subasma));

- Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- İnsanların yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- Kortəbii yangınlar (meşə yangınları, yeraltı yangınlar, zəmi və çöl yangınları).
- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlik və ziyan vericilərin təsirinə məruz qalması;
- Təhlükəli geoloji hadisələr (sürüşmə, torpaq uçqunları, sel, marxal, tozlu qasırğa, karst suxurlarında yer səthinin çökməsi);
- Dənizdə hidroloji təhlükəli hadisələr (tropik qasırğa, sunami, 5 baldan yuxarı güclü dalğalanma, dəniz səviyyəsinin sürətlə dəyişməsi).

2. Texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

- nəqliyyat qəzaları (fəlakətləri);
- yangınlar (partlayışlar);
- binaların qəflətən uçulması;
- GTZM-lər yayılmaqla, baş verən qəzalar;
- radioaktiv maddələr (RM) ətrafa ayrılmaqla, baş verən qəzalar;
- bioloji təhlükəli maddə (BTM) ətrafa yayılmaqla baş verən qəzalar;
- həyat təminatlı kommunal sistemlərində (su, kanalizasiya, qaz, istilik şəbəkələri və elektrik-enerji sistemlərində), baş verən qəzalar;
- hidrodinamik qəzalar (bəndlərin yarılması).

3. Ekoloji xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

1. Yer (torpağın, yer təkinin və səthinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar fəvqəladə hadisələr;
2. Atmosferin (mühitin) tərkibi və xassələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar, fəvqəladə hadisələr (iqlimin kəskin dəyişməsi, şəhərlərdə kəskin oksigen azlığı, azon qatının pozulması və s.);
3. Hidrosferin (su mühitinin) vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar fəvqəladə hadisələr (su hövzəsinin quruması, çirklənməsi və su ehtiyatlarının kəskin surətdə azalması);
4. Biosferin vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar, fəvqəladə hadisələr (yaşayış mühitünün dəyişməsinə həssas olan heyvan və bitki növlərinin yox olması, yerin bitki örtüyünün məhv olması və s.).

4. Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələrin təsnifatı:

Sosial-siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələrin 2 növü var.

a. Sosial-mədəni xarakterli fəvqəladə hadisələr, hansı ki, öz növbəsində:

- Peşə əlaməti;
- Dini əlamət;
- Mülkiyyət əlaməti;
- Ərazi əlaməti;
- Qohumluq əlaməti;
- Yaş həddi və digər əlamətlərlə xarakterizə olunur.

b. Siyasi xarakterli fəvqəladə hadisələr isə:

- Millətlərarası münaqişələr;
- Narkotik maddə ticarəti;
- Mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- «Kölgə» iqtisadiyyatı;
- Dövlət böhranı;
- İnformasiya və digər əlamətlər üzrə xarakterizə olunur.

Bu növ fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması DİO-nun şəxsi heyətinin maksimal olaraq tam həcmdə gərgin fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur.

Dünyanın ərazisi vaxtaşırı olaraq, bir çox təbii fəlakətlərin təsirinə məruz qalır.

Bunlardan ən dəhşətli **zəlzələdir**.

Zəlzələ – yeraltı təkanlar, yerin üst qatının titrəməsi, nəticəsində yer qabığına və ya, yəqin süxurların laylarında yarıqların əmələ gəlməsi və böyük məsafələrə ötürülən elastiki titrəyişlərdir.

Zəlzələnin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- Tektonik (yer qabığının dərinliyində, litosfer tavalarda baş verən çatlar və ya yerdəyişmələrdən əmələ gələn təkanlar);
- Vulkanik;
- Uçqun və bəndlərin yarılması nəticəsində yaranan törəmə zəlzələlər;
- Sualtı;
- Meteoritin yerə düşməsi nəticəsində yaranan zəlzələlər;
- Planetimizin digər kosmik obyektlərlə toqquşması nəticəsində baş verən zəlzələlər.

Zəlzələ ocağının yerin altındakı mərkəzi - **hipomərkəz** (hipo-dərin deməkdir), onun yerin səthindəki proyeksiyası isə - **epimərkəz** (epi-dayaz deməkdir) adlanır.

Epimərkəzin ətrafında zəlzələ zamanı ən güclü təkanlar hiss edilən sahəyə – **episentral sahə** deyilir.

Zəlzələnin yaratdığı titrəyiş, zəlzələ ocağından və ya, epimərkəzdən yerin səthi üzrə, hər tərəfə yayılır ki, bunlar **elastiki (seysmik) dalğalar** adlandırılır.

Zəlzələ gücünü və xarakteristikasını səciyyələndirən əsas parametrlər – zəlzələnin maqnitudası, zəlzələ ocağının dərinliyi və yerin səthində zəlzələ enerjisinin intensivliyidir.

Maqnituda – zəlzələnin törətdiyi elastik dalğaların enerjisini xarakterizə edən, 0-dan 8,5-dək olan hədd çərçivəsində dəyişən enerjiyə müənasib olan şərti kəmiyyətdir. Zəlzələnin maqnitudasını ölçmək üçün, Rixter şkalasından istifadə edilir ki, bu şkalada da, hər bir vahid, özündən əvvəlki vahidə nisbətən, titrəyiş enerjisinin yüz qat artığına müvafiqdir.

Zəlzələ ocağının dərinliyi – müxtəlif seysmik rayonlarda 0-dan 700 km-dək dəyişə bilər. Hər bir seysmik rayon üçün, ehtimal olunan zəlzələnin dərinliyinin müəyyən həddi mövcuddur. Yer səthində **zəlzələ enerjisinin intensivliyi**, 12 ballıq şkala üzrə (cədvəl) ölçülür.

SUAL 2. Azərbaycan Respublikasının ərazisi üçün, xarakterik olan təbii fəlakətlər və bu təbii fəlakətlərin qarşısının alınmasında DİO-nun fəaliyyəti.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində zəlzələ, sel, fəlakətli subasma (daşqın), sürüşmə və uçqunlar, təbii yanğınlar, epidemiyalar, epizotiyalar, epifitotiyalar və marxal kimi təbii fəlakətlər baş verə bilər. Azərbaycan respublikasının hansı rayonları daha çox təbii fəlakətlərə məruz qalır?

1. Zəlzələ

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya institutu tərəfindən tərtib edilmiş, respublikanın seysmik rayonlaşdırma xəritəsinə görə, bütün ərazisi 12 ballıq şkala üzrə, əsasən 8 (dağıdıcı) baladək, bəzi zonaları isə 9 (viranedic) bal gücündə zəlzələ ehtimallı region hesab olunur. Bu da, zonalarla ərazinin 4/1-ni, əhalinin isə 20 %-ni təşkil edir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, respublikamızın ərazisi aşağıdakı zonalarla müəyyən olunur:

- Abşeron yarımadasında 100 ildə bir dəfə ehtimal edilən 8 bal güclü zəlzələ zonası;
- Respublikanın şimal Xəzəryanı sahilində, Dərbənd seysmik zonasının davamı sayılan və 1000 ildə bir dəfə ehtimal edilən 9 bal güclü zəlzələ zonası. Bu sahənin dəniz akvatoriyasında 7-8 bal güclü zəlzələlər daha tez-tez baş verir, lakin bunlar sahilə 5-7 bal gücündə çatır;
- Böyük Qafqazın cənub yamaclarında yerləşən 9 bal güclü Şamaxı, İsmayıllı-Balakən zəlzələ zonası. Burada belə zəlzələ 1000 ildən bir, zonanın mərkəzi hissəsində isə, 100 ildən bir baş verməsi ehtimal edilir;

- Kiçik Qafqaz dağlarının 9 baladək gücü olan Gəncə-Göygöl zonası. Burada 8-9 bal gücündə zəlzələ 1000 ildən bir, onun mərkəzi hissəsində isə, hər 100 ildən bir ehtimal olunur;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisini, 9 bal ehtimallı zəlzələ zonası əhatə edir;
- Talış zonası da, yüksək seysmik təhlükəli rayon hesab edilir.

2. SEL.

Respublikanın ərazisini aşağıdakı sel təhlükəli rayonlara ayırmaq mümkündür:

- Böyük Qafqaz dağlarının cənub və şimal-şərq yamaqları;
- Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamaqları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası;
- Talış dağları.

Bunlardan, daha güclü sel mənbələri Balakənçay və Talaçay (Balakən rayonu), Qaraçay (Zaqatala rayonu), Gürmükçay (Zaqatala rayonu), Kişçay və Şinçay (Şəki rayonu), Dəmiraparançay, Tikanlıçay (Qəbələ rayonu), Qayçay, Ağçay (Oğuz rayonu), Qılqılçay, Axınçay (Tovuz rayonu), Çəhriçay (Şəmkir rayonu), Gəncəçay (Xanlar rayonu), Gilyançay və Ordubadçaydır (Naxçıvan Muxtar Respublikası). Böyük və Kiçik Qafqazın yamaqlarından axan digər çaylar da sel törədə bilər. Belə sel axınları respublikanın xalq təsərrüfatına xeyli ziyan vurur, bağları məhv edir, hidrotexniki qurğuları sıradan çıxarır, körpüləri rabitə və elektrik xətlərini, tikililəri dağıdır.

3. Sürüşmə və uçqunlar

Torpaq sahələrinin üzərindəki tikililərlə birlikdə, yamacın aşağı sürüşməsi Qafqaz dağ silsiləsinin şimal-şərq və cənub yamaqlarında, xüsusən də, İsmayıllı (Girdmançay hövzəsində), Ağsu (Ataçay hövzəsi), Şamaxı (Qozluçay, Pirsaatçay, ətraflarında) və Xızı rayonlarında daha tez-tez baş verir. Belə hallar həmçinin Dəvəçi, Zaqatala, Qusar, Oğuz rayonlarında da müşahidə edilir. Talış dağları zonasında, o cümlədən Yardımlı çökəkliyində də güclü sürüşmələrə rast gəlinir. Sürüşmə və uçqun halları Şamaxı - Qobustan ərazisinin dağlıq hissəsini, Qobustan-Qaradağ və şərqə Abşeronun qismən düzənlik hissəsini də əhatə edir. Bir çox hallarda geniş sürüşmələrə sel və zəlzələlərdə səbəb olur. Məs: 1986-cı ildə İsmayıllı rayonunda sürüşmə məhz zəlzələ nəticəsində baş vermişdir.

4. Fəlakətli daşqınlar və subasmalar

Respublikanın ərazisində fəaliyyətdə olan əsas 4 su qovşağı (Mingəçevir, Araz, Şəmkir, Sərsəng) və 6 su hövzəsinin (Arpaçay, Ağstafaçay, Vayxir, Ceyranbatan, Yuxarı Xanbulaq, Xaçınçay) torpaq bəndləri zəlzələ nəticəsində, yaxud digər səbəblərdən yarılsa və ya yuyularsa geniş sahələrdə fəlakətli daşqın və ya, subasma zonaları yarana bilər. Belə bir hadisə baş verərsə, respublika tabelikli şəhərlərin, rayon mərkəzlərinin, yaşayış məntəqələrinin əraziləri, dəmir yolu xətləri, avtomobil yolları, körpülər, rabitə və elektrik xətləri, buradakı bina və qurğular müxtəlif dərəcədə dağılar və ya su altında qalar. Qeyd olunan su qovşağı və su hövzələrinin törədə biləcəyi fəlakətli subasma zonalarının ümumi sahəsi 20 kv.km təşkil edir ki, nəticə etibarilə, orada 1125 min əhali evsiz-əşiksiz qalar, xalq təsərrüfatına isə, külli miqdarda ziyan dəyər. Respublika ərazisinin böyük bir hissəsi şimal sərhədlərindən başlayaraq Bakı, Sumqayıt kimi iri şəhərlər də daxil olmaqla cənub sərhədlərinədək, Xəzər dənizi sahilində yerləşir (800 km). Xəzər Dənizinin səviyyəsinin 1,5 m-dən çox qalxması, Xəzər ətrafı zonalarda böyük problemlər yarada bilər. Bakı və Sumqayıtda bir çox müəssisələrin, yaşayış məntəqələrinin suyun altında qalmaq təhlükəsi vardır. Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin qalxması adamların həyatı üçün də, təhlükə yaradır.

5. Marxal.

Respublikanın bütün dağ rayonlarında baş verir. Ən çox marxal təhlükəli sahələr Balakən, Kəlbəcər, Ordubad rayonlarıdır. Bu rayonlarda, fəlakətli marxallar baş verərsə, geniş ərazidə sənaye və kənd təsərrüfatı obyektlərinə xeyli ziyan dəyər və insan tələfatına səbəb ola bilər.

6. Epidemiyalar

Epidemiya - hər hansı bir yoluxucu xəstəliyin insanların arasında ölkədə, rayonda, kollektivdə kütləvi halda geniş yayılması və fəvqəladə hadisə mənbəyi olmasıdır. Epidemiya yerli və gətirilmə ola bilər. Epidemiya bir neçə ölkəni, qitəni və ya bütün yer kürəsini əhatə etdikdə pandemiya, birdən-birə bas verdikdə eksploziv, yaxud epidemik alovlanma adlanır.

Epidemiya ilə mübarizə bu istiqamətdə təşkil olunur: infeksiyanı zərərsizləsdirilmək və ya tamam məhv etmək (taun tulyaremiya xəstəliyi zamanı gəmiriciləri qırmaq, xəstələri təcrid etmək); xəstəlik törədiciləri yoluxma yolunda dizenseksiya və dizenfeksiya üsulları ilə məhv etmək; əhali arasında xəstəliyə qarşı kütləvi peyvənd etməklə immunitet yaratmaq.

Yoluxucu xəstəliklər insanlar arasında ardı kəsilmədən yayılır. Onların artması iqtisadi itkiyə və ölkədə epidemik şəraitin pozulmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, mikroorqanizmlər çox tez çoxalma qabiliyyətinə malikdirlər, onlar yüksək dəyisilmə, uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olub, xarici təzyiqlərə qarşı möhkəm olurlar.

İnfeksiyon xəstəliklər insanın heyvanlar aləmindən ayrıldığı və növ kimi təsəkkül tapdığı andan müsəyit edilir. Cəmiyyət əmələ gəldikcə və insanın sosial həyat tərzini inkişaf etdikcə bir çox infeksiyalar kütləvi yayılmışdır. Respublikanın ərazisində taun xəstəliyinin 3 təbii mənbəyi, habelə tulyaremiya və vəba xəstəliyi yayılan təhlükəli sahələr müəyyən edilmişdir.

Zaqafqaziyanın düzəngah-dağətəyi, **təbii taun** mənbəyi olub, sahəsi 500 min hektardır. Bura, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Salyan, Goranboy, Yevlax, Ağdaş kənd rayonlarını, habelə Mingəçevir şəhərini, Bakının Qaradağ və Əzizbəyov rayonları aiddir. Arazyanı **təbii taun** mənbəyinə aid edilən Naxçıvan şəhərinin, Ordubad, Culfa, Şərur və Babək rayonlarının ümumi sahəsi 260 min hektardır. Zaqafqaziyanın yüksək dağlıq taun mənbəyinə isə, sahəsi 100 min hektar olan Laçın, Kəlbəcər, Şahbuz rayonları daxildir.

Tulyaremiya xəstəliyi ehtimalı zona - Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Şəmkir, Goranboy, Culfa, Ordubad və Şahbuz rayonları daxildir. Şirvan və Naxçıvan şəhərlərində, habelə cənub rayonlarında da **vəba** xəstəliyi ehtimalı mövcuddur. Hal-hazırda respublika ərazisində 1 milyondan çox qaçqın yaşayır. Bu qaçqınların məişət şəraitinin ağır olması, onların kütləvi halda yerdəyişməsi də yoluxucu xəstəliklərin baş vermə təhlükəsini yarada bilər.

7. Epizootiyalar - böyük bir ərazidə çoxsaylı kənd təsərrüfatı heyvanları arasında yoluxucu, infeksiyon xəstəliklərinin adi səviyyəni keçərək yayılmasıdır. Epizotiya heyvanların çoxalmasının qarşısını alan faktorlardan biridir. Heyvanlar arasında bruselyoz, tuberkulyoz, qrip xəstəlikləri ən təhlükəli sayılır. Epizotiya təsərrüfat, rayon, vilayət və ya ölkəni əhatə edə bilər. Epizotiya törədicilərin mənbəyi, yoluxmaların eyni vaxta düşməsi, yoluxma hallarının sayı, xəstəlik qeydə alınan təsərrüfatlar arasındakı məsafə ilə xarakterizə edilir. Epizotiya dabaq, taun xəstəliklər zamanı bas verə bilər. Respublikanın Ağcabədi, Cəlilabad, Beyləqan, Fizuli, Şəmkir rayonları, eləcə də, Naxçıvan şəhərində, Nehrəm və Xocavənd yaşayış məntəqələrində kənd təsərrüfatı heyvanlarının **qara yara** xəstəliyinə tutulması ehtimalı mümkündür. Zaqatala, Beyləqan, Bərdə, İmişli, Ucar, Ağdaş, Abşeron, habelə, digər kənd yaşayış məntəqələrində heyvanlar arasında **dabaq** xəstəliyinin yayılma ehtimalı vardır.

8. Epifitotiya - kənd təsərrüfatı bitkilərinin infeksiya xəstəliyinin geniş yayılması və ziyanvericilərin təsirinə məruz qalmasıdır. Taxılda pas və sürmə xəstəliyi, kartofda fitoftora xəstəliyi. Epifitotiyanın səbəbləri epizootiyada olduğu kimidir.

9. Müharibə dövrünün fəvqəladə halları.

Hərbi fəvqəladə hadisələr - döyüşlərin aparılması ilə əlaqədar və ya onların nəticəsində əmələ gəlmiş fəvqəladə hadisələrdir.

Döyüşlərin aparılması ilə əlaqədar olan fəvqəladə hadisələr bölünürlər:

- Adi qırğın vasitələrdən istifadə etməklə;
- Kütləvi qırğın vasitələrindən istifadə etməklə.

10. Vulkanlar

Vulkan püskürməsi - vulkanın qızğın qırıntılarını, külün yer səthinə atması, maqmanın (yer kürəsinin içində ərimiş halda olan kütlə) sürətlə çıxması, hansı ki, yer səthinə axdıqdan sonra lavaya çevrilir. Vulkan püskürməsi müvəqqəti – bir neçə saatdan bir çox illər müddətində ola bilər.

Vulkan püskürməsi geofiziki fəvqəladə vəziyyətlərə aid edilir, hansılar ki, təbii fəlakətlərə gətirə bilər.

Vulkan – xaricə lava, vulkanik qazlar, daşlar (vulkanik bombalar) püskürdən, yer kürəsinin üst qatında yaranan geoloji strukturdur. Vulkan yerin daxilində baş verən geoloji dəyişiklik nəticəsində maqmanın xaric edilməsi ilə müşaiət olunur.

Vulkan sözü qədim Roma mifologiyasında od tanrısı Vulkanın adından götürülmüsdür. Vulkanla məşğul olan elmə *vulkanologiya* deyilir.

Vulkanlar təsnifləşdirilir:

- formasına görə (şit və ya stratovulkanlar);
- aktivliyinə görə (hərəkətdə olan, yatan, sönmüş);
- yerinə görə (yerüstü, sualtı, buzaltı).

Yerin 100 km dərinliyində təxminən 1000 və 1300° C arasında temperatur mövcudur. Bu istiliyin təsirindən ərimiş das qarışığı özülü plastik formaya malik maqmaya çevrilir. Dəmcı formalı maqma 50 km dərinliyinə yığılır. Təzyiq çoxaldıqca maqma yarıqlarla hərəkət edərək litosferaya daxil olur. Bu yolla yerin üzünə çıxmış maqmaya lava deyilir. Vulkan partlayışı zamanı təkə közərmis mayelər yox, həm də bərk və qaz halında olan maddələr xaricə çıxır. Əksər hallarda vulkanlar konus şəklində olurlar. Vulkanın forması başqa şəkillərdə də ola bilər. Püskürmədən sonra vulkanın aktivliyi ya dayanır, ya da o min illər boyu "mürgüləyir". Bu zaman vulkanın özündə və ətrafında olan ərazilərdə maqmatik özəyin soyuması ilə müşaiət olunan aktivlik saxlanılır. Belə adlanan, postvulkanik dövr bas verir. Buraya fumarol, term, qeyzərləri misal göstərmək olar.

Vulkanların formaları:

- Qalxanvari vulkan;
- Gunbəzi vulkan;
- Qatlı vulkan;
- Mürəkkəb vulkan.

Vulkanların növləri:

- Sönmüş vulkan;
- Sönməmiş vulkan - aktiv vulkan.

Vulkanın ətrafa təsiri:

Vulkan püskürməsi genişmiqyaslı dağıntılara, insan itkilərinə və təbii fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

11. Yanğınlar

Genis miqyaslı kortəbii yanğınlar - meşə yanğınları, yeraltı yanğınlar, zəmi və çöl yanğınları da təbii fəlakət sayıla bilər.

Yanğın - od insanların nəzarətindən çıxdıqda səhlənkarlıq üzündən, bəzən də istehsalat qəzası və təbii fəlakət üzündən baş verir.

Məişət yanğınları - bu zaman alov yanan materialların növündən asılı olaraq sürətlə yayılıb müxtəlif dərəcədə ziyan törədir.

Meşə yanğınları - əsasən kortəbii hadisələrlə yayılan yanğına deyilir. Meşə yanğınları ən çox əhalinin təqsiri üzündən bas verir (meşədə tonqal qalamaq, ov etmək, ot çalmaq).

Meşə yanğını zamanı canlı və ölü örtük, töküntü, yarpaq, budaqlar, meşə döşənəyi yanır. Meşə yanğınları meşə təsərrüfatına böyük ziyan vurur: çoxlu oduncaq məhv olur, meşənin tərkibi pisləşir, ağacların boy artımı zəifləyir, heyvanat aləmi məhv olur. Meşə yanğınlarına qarşı mübarizə meşə təsərrüfatları tərəfindən yerinə yetirilir.

Meşə yangınlarının əsas baş vermə səbəbləri:

- meşədə təhlükəsizlik tədbirləri görülmədən ocaq qalanması;
- qalanan ocağın söndürülmədən tərk edilməsi;
- söndürülməmiş siqaret və ya kibritin meşəyə atılması;
- meşədə gecə gəzintisi zamanı, məşəldən istifadə edilməsi;
- şüşə qırıqlarının meşəyə tullanılması- şüşə qırıntılarından çıxan şüaların meşədə əks olunması ilə yangın baş verir;
- uşaqların meşədə odla oynaması, əyləncə məqsədi ilə təhlükəsiz şəraitdə ocaq qalaması.

12. Terror

Terror aktları - partlayışların, yangınların, insanların qorxudulmasına və insan ölümü təhlükəsinin yaranmasına, maddi itkilərin baş verməsinə, ekoloji fəlakətin əmələ gəlməsinə və digər ağır hadisələrin baş verməsinə yönəldilmiş hərəkətlərdir.

Terror aktlarının məqsədi:

- dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, beynəlxalq təşkilatların qərar qəbul etməsinə qeyri-qanuni təsir göstərmək;
- radioaktiv, partlayıcı, kimyəvi və bioloji təhlükəli maddələrin oğurlanması;
- şəxsi və millətlərarası münasibətlər zəminində kütləvi ixtişaşların törədilməsi;
- içtimai asayişin pozulması;
- fasiləsiz iş texnoloqiyası ilə işləyən, şəhərlərin əhalisinin həyat fəaliyyətini təmin edən obyektlərdə, nəqliyyatda və səhiyyə müəssisələrində icazəsiz və qəflətən işin dayandırılması.

Terror aktları:

- sənişin avtobuslarında törədilmiş terror aktları;
- sənişin və yük qatarlarında törədilmiş terror aktları;
- hava nəqliyyatında törədilmiş terror aktları;
- metropolitəndə törədilmiş terror aktları;
- sənişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı;
- mülki şəxslərə və hərbiçilərə qarşı törədilmiş terror aktları;
- mülkü və dövlət obyektlərinə qarşı törədilmiş terror aktları.

Terrorizmlə bağlı cinayətlərin vaxtında açılması, araşdırılması və qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi hüquq-mühafizə orqanları qarşısında duran aktual vəzifələrdən biridir. Terror əleyhinə aparılan əməliyyatlar DİN-in “Terror əleyhinə əməliyyatları idarəetmə üzrə Əməliyyat Qərargahının fəaliyyət qaydası haqqında Əsasnamə” 06.08.2009-cu il tarixli 446 sayılı əmri, “Terror əleyhinə əməliyyatın keçirilməsinə cəlb olunan polis və Daxili Qoşun qüvvələrinin funksiyalarına dair nümunəvi Təlimatın təsdiq edilməsi barədə” 05.08.2009-cu il tarixli 441 nömrəli əmri, “Terrorçuluq barədə bilə-bilə yalan məlumatların yayılması hallarının qarşısının alınmasına dair Kompleks Tədbirlər Planı” 30.10.2009-cu il tarixli 619 nömrəli əmrləri ilə tənzimlənir.

SUAL 3. Fövqəladə hallarda obyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Dinc və ya müharibə dövründə mümkün olan ziyan və itkilərin həcmünün maksimum azaldılması məqsədilə təsərrüfat obyektlərində işin dayanıqlığının təmin edilməsi ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqədar vacib məsələdir. Bu həmçinin mülki müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sayılır. Respublikamızın ərazisindəki hər bir obyekt, müxtəlif kortəbii hadisələrin, o cümlədən də bunlardan ən fəlakətli olan zəlzələnin təsir dairəsinə düşə bilər. Yalnız onu qeyd edək ki, ölkəmizin ümumən hər yeri 8 baladək, ərazinin dördüdə biri qədər də 9 baladək zəlzələ ehtimalı sahələr sayılır. Yalnız 9 ballıq zonada əhalinin 20%-i, sel təhlükəli rayonlarda isə 5%-dən çoxu yaşayır. Bütün bunların nəticəsində yarana biləcək dinc və müharibə dövrlərindəki fövqəladə hadisələr zamanı təsərrüfat obyektlərinin zədələnmə dərəcəsi nəinki onların hansı gücdə kortəbii hadisə rayonunda yerləşdiyindən həm də bu obyektlərin müdafiəyə hazırlanması dərəcəsindən asılı olacaq.

Bu hazırlığın məğzini isə onun binaların və qurğuların fiziki davamlığı da daxil olmaqla, burada işin sabitliyini artırmaq üçün görülən tədbirlər təşkil edir. Belə tədbirlər görülmüş obyektlər, nisbətən azalacaq, şəxsi heyətin müdafiəsi etibarlı olacaq, deməli, obyekt daha qısa müddətdə yenidən işə salıb lazımi məhsulları istehsal etməyə xeyli əlverişli imkan yaranacaqdır. Fövqəladə hadisələr zamanı obyektə işin sabitliyi nə deməkdir və onun yüksəldilməsi nədən ibarətdir?

Obyektə işin dayanıqlığı – obyektin qəzalara, kortəbii hadisələrə və müasir silahların zədələyici təsirinə davam gətirməsi, bunların təsiri şəraitində belə, planda nəzərdə tutulmuş həcmdə məhsul buraxması, mühəndis-texniki avadanlığı zəif, yaxud, orta dərəcədə zədələndikdə istehsalın mümkün qədər tez bərpa olunması qabiliyyətinə deyilir. Maddi nemətlər istehsal edilməyən obyektlərin (nəqliyyat, rabitə, səhiyyə, tədris müəssisələri və s.) işinin dayanıqlığı deyildikdə isə, onların fövqəladə hadisələr zamanı öz funksiyaların yerinə yetirməsi bacarığı nəzərdə tutulur. İşin sabitliyinin yüksəldilməsi isə, obyektlərin məhz bu qabiliyyətinin və imkanların artırılıb müvafiq normativ sənədlərin tələbləri səviyyəsinə çatdırılmasından ibarətdir. İşin dayanıqlığının artırılması üçün obyektlərdə hələ əvvəlcədən mühəndis-texniki texnoloji və təşkilati tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanır və vaxtında həyata keçirilir.

Belə tədbirlərin görülməsində əsas konkret məqsədlər aşağıdakılardır:

- İstehsalat qəzalarının qarşısını almaq;
- qəzalar, təbii fəlakətlər vaxtı, habelə müasir silahların təsiri nəticəsində baş verə biləcək itki və zərəri azaltmaq;
- fəlakətlərin, qəzaların, eləcə də düşmən hücumu nəticələrinin tez aradan qaldırılmasına şərait yaratmaq;
- pozulmuş istehsal prosesinin qısa müddətdə bərpa olunması imkanını əldə etmək;
- ekstremal şəraitdə işçilərin, onların ailə üzvlərinin normal həyat şəraitini təmin etmək.

Fövqəladə hadisələr zamanı istehsal obyektlərində və sahələrində işin dayanıqlığının artırılması çox olduğu qədər, həm də geniş sahəli və mürəkkəb bir problemdir. Burada istehsalatların ərazidə düzgün yerləşdirilməsi, əvəzedici istehsalat və müəssisələrin yaradılması, etibarlı maddi-texniki təchizatın, nəqliyyat əlaqələrinin təmin olunması, əlavə yanacaq növünə, digər xammal və texnologiyalara keçmək üçün hazırlıq tədbirlərindən başlamış, obyektlərdə işçilərin müdafiə edilməsinə, fəlakət nəticələrinin aradan qaldırılmasınadək müxtəlif işlər aiddir. Bunların bir qisminin hələ obyektlərin layihələşdirilməsi və tikilməsi vaxtı, digərlərinin isə sonradan yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu tədbirlər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş normativ sənədlərə uyğun olaraq icra edilir.

Dayanıqlığın artırılması məqsədi ilə mülki-müdafiə mühəndis-texniki tədbirlərinin təyinatı və tətbiq olunması.

Mülki Müdafiə orqanlarının vəzifəsi istehsalatın tərkib hissələrinin-ışçı qüvvəsinin, avadanlıqların, xammalın, hazır məhsulların müdafiəsinə yönəldilmiş mühəndis-texniki və digər tədbirlərin işlənib hazırlanması və yerinə yetirilməsində iştirak etməkdir. Fövqəladə hadisələr zamanı obyektə işin dayanıqlığını artıran tədbirlər kompleksində mühəndis texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda deyildiyi kimi, belə tədbirlər bina və qurğuların, kommunikasiyaların müxtəlif dağıdıcı təsirlərə fiziki davamlığını artırmaq üçün görülür. Yeni müəssisələr, digər müxtəlif obyektlər layihələşdirilərkən və tikilərkən yerinə yetirilən mühəndis-texniki tədbirlər daha səmərəli və iqtisadi cəhətdən xeyli sərfəli olur. Bu zaman ilk növbədə, obyektin ərazisində bina və qurğuların yerini zonalar üzrə planlaşdırmaq, yəni istehsalat qurğularını, ambarları, zavod idarəsi binalarını və digər müxtəlif məqsədli tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində (zonalarla) yerləşdirmək nəzərdə tutulur. Xüsusən partlayış təhlükəli sexləri, laboratoriyaları, güclü təsirli zəhərli maddə tutumlarını ayrıca yerləşdirmək vacib sayılır. Təcrübə göstərir ki, bütün bunlar həm də qəzalar, dağıdıcı kortəbii hadisələr, başqa kənar təsirlər şəraitində ikinci zədələyici amillər törəməsinin, uçuqun qalaqları yaranmasının xeyli dərəcədə qarşısını alır.

Obyektlər tikilən dövrdə həmçinin orada işləyəcək işçilərin müdafiəsi (MM müdafiə qurğularının tikilməsi və s.) məsələləri də həll edilir. Fəaliyyətdə olan obyektlərdə isə belə tədbirlər müəssisələrin yenidən qurulması vaxtı və istehsalatın təkmilləşdirilməsi qaydası ilə həyata keçirilir. Araşdırma zamanı obyektin istehsal prosesində iştirak edən elementlərinin mövcüd vəziyyəti müasir silahların bütün zəhərləyici amillərinə, ikinci amillərə, habelə ehtimal edilən kortəbii hadisələrinin təsirinə davamlıq baxımından qiymətləndirilib təyin edilir. Bunda məqsəd – obyektin istehsal fəaliyyətində ən zəif sahələri aşkara çıxarmaq və onların etibarlılığını, eləcə də bütünlüklə müəssisənin sabit işini təmin etmək üçün tələb olunan mühəndis-texniki, texnoloji və təşkilati tədbirləri müəyyənləşdirməkdir.

Mühəndis texniki tədbirlər: obyektəki binaların, qurğuların, avadanlığın və kommunikasiyaların zədələyici təsirlərə fiziki davamlılığını artırmaq üçün görülən tədbirlərdir.

Texnoloji tədbirlər: ikinci zədələyici amillər yaranması ehtimalının qarşısını almaq məqsədilə obyektə texnoloji rejimin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

Təşkilati tədbirlər: fəvqəladə hadisələr zamanı yaranan şəraitdə obyektə mülki müdafiə qərargahının, qüvvələrin, habelə işçilərin ən səmərəli fəaliyyət qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Məhz bütün bu tədbirləri konkretləşdirmək üçün aparılan araşdırmalar mütəxəssislər tərəfindən xüsusi metodika üzrə və müvafiq hesablama cədvəllərindən istifadə edilməklə aparılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görülməli mühəndis texniki tədbirlərin həcmi və xarakteri obyektin vacibliyindən, dinc və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallar zamanı yarana biləcək təhlükənin dərəcəsi baxımından harada yerləşdiyindən, işçilərin sayından və digər şərtlərdən asılı olur. Hətta eyni bir ərazidə yerləşən müəssisələr belə, özlərinin təyinatına, istehsalat prosesinin xarakterinə, iş şəraitinə və s. görə bir birindən xeyli fərqlənirlər. Buna görə də bütün obyektlər üçün yararlı olan eyni bir həcmdə işlərin siyahısını tərtib etmək, əlbəttə ki, mümkün deyil. Hər bir müəssisədə görülməli mühəndis-texniki tədbirlər konkret şəraitdən asılı olaraq müəyyən edilir. Lakin belə tədbirlərin bir qismi bütün obyektlər üçün ümumi sayılır və bunlar hər bir obyektə yerinə yetirilə bilər. Sülh dövründə idarəetmə üçün inzibati xidmət binalarında, dispetçer məntəqələrində və digər otaqlarda yerləşdirilmiş texniki rabitə vasitələri, nəzarət-ölçü cihazları, məsafədən idarəetmə aparatları və sair cihazlar işlədilir.

Əsas idarəetmə vasitələri sayılan bu avadanlıqlar müdafiə üçün nəzərdə tutulmamış binalarda qoyulduğuna görə adətən kifayət dərəcədə fiziki davamlılığa malik olmurlar. Həmin avadanlıq yerləşdirilən tikililər obyektin əsas istehsal qurğularından daha tez sıradan çıxı bilər, bu isə müəssisədə idarəetmənin itirilməsi və istehsalın pozulması ilə nəticələnər. Buna görə də müharibə dövründə müəssisənin fəaliyyətinin etibarlı surətdə idarə edilməsi üçün buradakı sığınacaqların birində obyektin idarəetmə məntəqəsi yaradılıb, lazımi rabitə və xəbərdarlıq vasitələri təmin edilməlidir. İdarəetmənin dayanıqlılığını artırmaq məqsədilə belə mühəndis-texniki tədbirlərlə yanaşı təşkilati tədbirlər də nəzərdə tutulur: işçilər müxtəlif növbələrdə işləyəcək qruplara ayrılır, bu qrupları (növbələri) obyektə işləyərkən və təhlükəsiz sahələrdə dincələrkən idarə etmək üçün onların sayına müvafiq idarəetmə qrupları, digər operativ qruplar təşkil edilib fəaliyyətə hazırlanır. İri şəhərlər və mühüm əhəmiyyətli obyektlər üçün, düşmən tərəfindən müharibə vaxtı nüvə zərbəsi gözlənilən ərazidə dağılma zonası müəyyənləşdirilir. Bu zona nüvə zərbəsinin, zərbə dalğasının izafi təzyiqinin qiyməti 10 kPa ($0,1 \text{ kq q/sm}^2$) və daha çox olan ərazidir. ***Bütün mümkün dağılma zonası 2 zonaya ayrılır:***

Mümkün güclü dağıntı zonası – izafi təzyiqin qiyməti 30 kPa ($0,3 \text{ kq q/sm}^2$) və daha çox olanda;

Mümkün zəif dağıntı zonası – izafi təzyiqin qiyməti 10-30 kPa ($0,1 \text{ kq q/sm}^2 - 0,3 \text{ kq q/sm}^2$) qədər olan halda baş verir;

Yanacaq, güclü təsirli kimyəvi maddələr istehsal edilən və digər yüksək təhlükəli zavodlarda bu tədbirlər obyektin dinc və müharibə dövrlərində MM planında nəzərdə tutulur. Burada ehtimal olunan qəzaların, habelə yarana biləcək ikinci zədələyici amillərin xarakteri və miqyası göstərilir, adamların və maddi sərvətlərin xilas edilməsi üzrə tədbirlər, qəza nəticələrinin aradan qaldırılması yolları və üsulları, bu zaman ixtisaslaşdırılmış qrupların, xilasedici, yanğınsöndürən dəstələrin fəaliyyət qaydası müəyyən edilir.

GTZM işlədilər və onların buxarları ilə zəhərlənmə təhlükəsi olan otaqlarda avtomat neytrallaşdırma qurğusu qoyulur. Zərərli buxarlar müəyyən təhlükəli konsentrasiyaya çatanda qurğu avtomatik surətdə işə qoşularaq deqazasiya mayesi çiləyib, zəhərli maddələri neytrallaşdırır. İstehsal obyektlərində, mürəkkəb texnoloji qurğularda qəzalar adətən yanğınlarla müşayiət olunur. Yanğın təhlükəsizliyini artırmaqdan ötrü obyektəki alışa bilən müxtəlif binaların divarlarına, konstruksiyaların səthinə odadavamlı boyaq çəkilir, yaxud superfosfat məhlulundan suvaq vurulur.

Müharibə və dinc dövründəki fəvqəladə hallar zamanı obyektlər **tamamilə, güclü surətdə, orta və zəif** dərəcələrdə dağıntılara məruz qala bilər.

Tamamilə və güclü dağıldılmış obyektlərdə, xüsusən müharibə dövründə istehsalın bərpa edilməsinə cəhdlər göstərilməsi adətən məqsədəuyğun sayılmır, çünki, iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmur.

Orta və zəif dərəcədə zədələnən müəssisələrdə isə müharibə dövründə belə, məhsul buraxılışın bərpa olunması real sayılır, lakin o şərtlə ki, bu işlərə obyektin özü və onun şəxsi heyəti əvvəlcədən hazırlanmış olsun. İstehsalatın bərpa edilməsi planları və layihələri adətən iki variantda zəif və orta dərəcələrdə zədələnmə halları üçün tərtib olunur. Bu zaman hər iki şərait üzrə ilk növbədə bərpaetmə işlərinin xarakteri və həcmi müəyyənləşdirilir, tələb ediləcək işçi qüvvəsi, materiallar, avadanlıq və s. habelə onların qiyməti hesablanır, bərpa müddətləri göstərilir. Bu zaman o da nəzərə alınır ki, bəzi hallarda obyektin bərpa edilməsi müvəqqəti xarakter daşıya bilər. Buna görə də ən vacib məhsulların qısa müddətdə istehsalına nail olmaq məqsədilə müvafiq normativ sənədlərin tələblərindən müəyyən dərəcədə kənara çıxma hallarına yol vermək mümkündür. Bərpa müddətlərini azaltmaqdan ötrü sənədləşdirilmiş tikinti hissələrindən, yüngül karkaslardan, sağlam qalmış konstruksiyalardan da geniş istifadə olunur.

Müəssisənin bərpa olunması üçün əsas şərtlərdən biri də əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış layihələrin, tikinti üzrə və texniki sənədlərin qorunub saxlanmasıdır.

Fəvqəladə hallarda obyektlərin işinin dayanıqlığının yüksəltmə yolları və üsulları.

Fəvqəladə hadisələr zamanı işin dayanıqlığını yüksəldən konkret tədbirləri müəyyən etməkdən ötrü əvvəlcə obyektə bu sahə üzrə araşdırmalar (tədqiqatlar) aparılır. Müvafiq təşkilatlar tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, dinc dövründə istehsalat qəzalarının xeyli bir qismi «insan amili» sayəsində baş verir, yəni səbəb işçinin öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməməsi, yaxud öz işinə, texnoloji rejimin, istehsalat təlimatı tələblərinin icrasına səhlənkarlıqla yanaşmasıdır. Bax, buna görə də obyektlərdə hər bir işçiyə istehsalatda özünü hifz etmə hissəsinin aşılınması qəza ehtimalını azaltmağın və ümumiyyətlə təhlükəsizliyin artırılması yollarından biri sayılmalıdır. Xarakterinə görə belə tədbirlər qruplaşdırılır, bunlara bəzən, işin dayanıqlığının yüksəldilməsi yolları və ya istiqamətləri deyilir.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. fəvqəladə hallar zamanı işçilərin müdafiəsinin təmin edilməsi;
2. obyektin ən vacib elementlərinin möhkəmliyinin artırılması və texnoloji prosesin təkmilləşdirilməsi;
3. maddi texniki təchizatın dayanıqlığının artırılması;
4. ekstremal şəraitdə obyektin idarəetmə sisteminin etibarlılığının yüksəldilməsi;
5. müəsədə istehsalat qəzaları baş verməsi, ikinci zədələyici amillər törəməsi ehtimalını və onların zərərini azaltmaq üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması;
6. obyektə istehsalın bərpa edilməsi üçün hazırlıq görülməsi.

Bu tədbirlər əsasən əvvəlcədən işlənilib yerinə yetirilir. Bilavasitə fəvqəladə hallar zamanı görülməli olan əməliyyatlar isə qabaqcadan planlaşdırılır, onların dərhal icrası üçün hazırlıq görülür.

MÖVZU 4.

Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması.

SUAL 1. Əhalinin mülki müdafiə sahəsində hazırlanması ilə bağlı qanunvericiliyin tələbləri.

Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlığının təşkili çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fəvqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması mülki müdafiənin əsas vəzifələrindən biridir.

Bu vəzifə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 700 sayılı Fərmanı “Mülki Müdafiə haqqında” Qanunu və Nazirlər Kabinetinin 193 sayılı qərarının “Əhalinin mülki müdafiəyə hazırlanması haqqında” Əsasnamənin tələblərinə uyğun olaraq yerinə yetirilməlidir.

Mülki Müdafiənin ən əsas vəzifələrindən biri qəragahların, xidmətlərin, dəstələrin şəxsi heyətinin və işləməyən əhalinin xüsusi hazırlığıdır. Bu hazırlığın məqsədi əhalinin kütləvi qırğın silahlarından və sülh dövründə fəvqəladə hadisələrin nəticələrini və mühafizə qaydalarını mənimsənilməsini, qəragahların və dəstələrin şəxsi heyətinin fəvqəladə hadisələr şəraitində bacarıqla və qəti fəaliyyət göstərmələri üçün həmişə hazır olmalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Ancaq qabaqcadan və müntəzəm hazırlıq görülməsi adamların mühafizəsini təşkil etməyə, itkiləri azaltmağa, fəvqəladə hadisələr zamanı iqtisadiyyat obyektlərinin fasiləsiz işləməsini təmin etməyə, həmçinin zədələnmə ocaqlarında qəza xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin tez və mütəşəkkil aparmağa imkan yaradır. Komandir və rəis heyəti Mülki Müdafiənin təşkilinin əsasını və aparılmasını mükəmməl bilməli, Mülki Müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasını öyrənməli, onların həyata keçirilməsinə rəhbərlik etməli, QX və DTİ (Qəza xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlər) işlərinin aparılması üçün tez və savadlı qərar qəbul etməlidirlər.

Dəstələrin şəxsi heyətini yaxşı hazırlamaq lazımdır ki, zədələyici amillərin təsiri şəraitində adamların, heyvanların, bitkilərin, ərzağın, yemin və su mənbələrinin zədələnmədən mühafizə işlərini, həmçinin zəhərsizləşdirmə işlərini, adamların sanitariya və heyvanların baytar təmizliyini həyata keçirə bilsinlər.

Əhalinin Mülki Müdafiəyə müvəffəqiyyətlə hazırlanması təlimin dəqiq təşkilindən və bacarıqlı planlaşdırılmasından çox asılıdır.

Dəstələrin hazırlığı elə çoxcəhətli bir prosesdir ki, bu da komandir-rəis heyətini dərin bilik, düzgün təlim formaları metodları tələb edir. Bu isə vaxtında, məqsədəuyğun və əyani təşkil olunmalı və planlaşdırılmalıdır.

Dəstələrin şəxsi heyətinin müəssisə rəhbərlərinin, qəragah rəislərinə dəstə komandirlərinə həvalə olunur. Qəragah, müəssisə rəhbərlərinin göstərişlərinə əsasən, təlim keçənlərin kateqoriyasını, təlim qruplarının heyətini, dərslərin keçirilməsi vaxtını, təlimin rəhbərlərini və maddi-texniki təlimatını təyin edir.

Dəstələrin şəxsi heyətinin və əhalinin hazırlığının keyfiyyəti, ən çox hazırlığın dəqiq və bacarıqlı planlaşdırılmasından asılıdır. Hazırlıq hər tədris ilinə təlim dövrləri üzrə (qış, yay) planlaşdırılır. Bu planlaşdırmada müəssisə rəhbərləri və qəragahları müəssisələrin istehsalının xüsusiyyətlərini və burada dəstələrin şəxsi heyətinin məşğul olmasını nəzərə alırlar.

FHN-nin Regional Mərkəzin, şəhər və rayon Mülki Müdafiə qəragahının göstərişləri və hazırlıq planının çıxarışına əsasən dəstələrin hazırlıq dərəcəsini nəzərə alıb, müəssisədə hazırlıq üzrə müəssisə rəhbərlərinin göstərişi, təqvim planı və komandir-rəislər, dəstələrin şəxsi heyəti üçün dərslər cədvəli tərtib olunur. Bu göstərişlə hazırlıq yekunlaşdırılır və yeni tədris ili üçün vəzifələr müəyyənləşdirilir.

Əhali mülki müdafiəyə hazırlanarkən aşağıdakı əsas prinsiplər rəhbər tutulur:

- mühafizə işləri ümumən ölkənin 8 yaşdan yuxarı bütün əhalisinə öyrədilməlidir. Bu zaman 8-16 yaşlı şəxslərə fəvqəladə hallarda mühafizə olunmağın üsul və qaydaları, 16 yaşdan yuxarı şəxslərə isə, bundan əlavə, qəzaların və fəlakətli hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üzrə fəaliyyət qaydaları da öyrədilir;

- mülki müdafiənin əhaliyə öyrədilməsi icbari xarakter daşıyır və hər bir adamın vətəndaşlıq borcu sayılır. Tabeliyindən, mülkiyyət və təsərrüfat formasından asılı olmayaraq bütün dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri öz tabeliyindəki şəxslərin fəvqəladə hallarda mühafizəyə hazırlanmasını təşkil edir və bu iş üçün məsuliyyət daşıyırlar;
- mühafizə məsələləri konkret yerli şəraiti, təsərrüfatların xüsusiyyətlərini və digər amilləri almaqla əhalinin müxtəlif qruplarına fərqli surətdə öyrədilir.

Mülki müdafiənin tədrisi üçün ölkənin əhalisi şərti olaraq 5 qrupa ayrılır:

- rəhbər heyət, hərbiiləmiş Mülki Müdafiə dəstələrinin komandir-rəis və sırası heyətləri, Mülki Müdafiə dəstələrinə cəlb olunmayan fəhlə, qulluqçu və kənd təsərrüfatı işçiləri, istehsalat və xidmət sahəsində məşğul olmayan əhali, məktəbli gənclər,
- mühafizə bilikləri, qaydaları və üsullarının öyrədilməsi fasiləsiz və ardıcıl xarakter daşıyır. Bu sahəyə aid tədris tədbirləri istisnasız olaraq bütün obyektlərdə-sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda, tədris və müalicə ocaqlarında, xidmət sahələrində və s. hər il planlaşdırılır və həyata keçirilir. Tədris ili yanvardan başlayır və 10 ay davam edir.

Obyektlərdə mülki müdafiənin öyrədilməsi işləri, tədris qruplarında məşğələ aparmaq, mühafizə məsələlərini müstəqil surətdə öyrənmək üsulları ilə məşq və təlimlər vasitəsilə həyata keçirilir. Məşğələlərin mövzuları, keçirilməsi qaydası və vaxtı (iş vaxtı və ya işdən sonra) yerli şərait, istehsalın xüsusiyyətləri və öyrədilən şəxslərin hazırlıq dərəcəsi nəzərə almaqla müəyyən edilir. İşçilər fəaliyyətə hazırlanarkən onlara «Mülki müdafiə» mövzularının öyrədilməsi nəzərdə tutulur, həmçinin təhlükəsizlik texnikası üzrə ilkin təlimat proqramlarına, müəssisədə işin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mülki müdafiə məsələləri də daxil edilir. Kollektiv və fərdi əmək müqaviləsi, digər müqavilələr bağlanarkən bunlarda mülki müdafiəyə hazırlığın təşkili üzrə işə götürənin və əmək kollektivinin vəzifələri müəyyən olunur.

DİN-nin Polis Akademiyasında və digər təhsil müəssisələrində şagirdlərin, tələbələrin, kursantların və dinləyicilərin mülki müdafiə hazırlığı mövzuları, proqramları və tədris saatlarının miqdarı müvafiq nazirlik, dövlət komitələri, baş idarələr, təhsil müəssisələri tərəfindən yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır və Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə Hallar Nazirliyi ilə razılaşdırılır. Əməli məşğələlər, mülki müdafiə təlimləri və məşqləri fəvqəladə hadisələr dövrlərindəki mülki müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi bütün əhali qruplarını hazırlamağın əsas forması hesab edilir. Respublikanın əhalisinə müdafiə biliklərinin öyrədilməsində mülki müdafiə təbliğatına geniş yer verilir. İstehsal və sosial təyinatlı obyektlərin rəhbər komandir-rəis heyətlərinin, Mülki Müdafiə qüvvələrinin və Mülki Müdafiə mütəxəssislərinin hazırlanması. Rəhbər heyətin hazırlığı bilavasitə təsərrüfat obyektlərində, ərazi və sahə Mülki müdafiə orqanları tərəfindən keçirilən tədris-metodik toplanışlarda, kadrların ixtisasartırma üzrə təhsil müəssisələrində və mülki müdafiə kurslarında yerinə yetirilir. Obyektlərdə rəhbər, komandir-rəis heyətləri və işçilərdən, habelə tələbələrdən ibarət Mülki Müdafiə qüvvələrinin şəxsi heyətinin hazırlığı qüvvədə olan proqramlara müvafiq həyata keçirilir. Rəhbər, komandir-rəis heyətinin ixtisasartırma institutlarında və Mülki Müdafiə kurslarında hazırlanmasına isə müvafiq proqramlar həcmində vaxt ayrılır.

Onlar həmçinin tədris ili ərzində ən çoxu 5-7 gün istehsalatdan ayrılmaqla keçirilən məşğələlərdə, məşqlərdə, toplanışlarda hazırlanır, yeni vəzifəyə təyin olunanlardan sonra isə hər 5 ildən bir MM kurslarında hazırlıq keçirlər.

Rəhbər, komandir-rəis heyətlərinin və mütəxəssislərinin Mülki Müdafiə kurslarında hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, rayon (şəhər), kənd və qəsəbələrin, eləcə də nazirliklərin, dövlət komitələri, baş idarələr, istehsalat birlikləri, assosiasiyalar, elm və tədris müəssisələri və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat obyektləri rəhbərlərinə, mütəxəssislərinə Mülki Müdafiə sahəsində qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək qaydalarını öyrətməyin əsas forması – onları mülki müdafiə kurslarında hökmən hazırlanmasını təşkil etməkdir.

İşçilərə, işləməyən əhaliyə, Dövlət və qeyri-dövlət ali, orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə, kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələri dinləyicilərinə Mülki Müdafiə biliklərinin öyrədilməsi.

İdarə, müəssisə, təşkilat və digər obyektlərdə işləyən, lakin Mülki Müdafiə qüvvələrinin, xidmətlərinin heyətinə cəlb olunmayan əhaliyə Mülki Müdafiə bilikləri hər il iş yerində, istehsalatdan ayrılmadan öyrədilir. Bu əhali qrupu üçün hazırlığın aşağıdakı növləri müəyyən edilir.

Mülki Müdafiə məsələlərini müstəqil surətdə öyrənmək və hər ay sex, şöbə və digər bölmə rəhbərlərinin keçirdiyi Mülki Müdafiə məşqlərində iştirak etmək.

Tədris qrupunun tərkibində, xüsusi hazırlanmış qrup rəhbərlərinin yaxud bilavasitə öz rəhbərinin başçılığı ilə müntəzəm məşğələ keçmək. Obyektin ştatlı Mülki Müdafiə işçiləri belə məşğələ rəhbərləri və ya təlimatçılarla tədris ilinin əvvəlində bir-iki günlük metodik toplanış keçirirlər. Ştatlı Mülki Müdafiə işçiləri olmayan obyektlərdə belə toplanışlar regional (şöbələrdə) şəhər, rayon Mülki Müdafiə icra orqanlarında və kurslarında təşkil edilir. İstehsalat və xidmət sahələrində məşğul olmayan (işləməyən) əhaliyə mülki müdafiə bilikləri yaşayış yerlərində, kütləvi informasiya vasitələrinin, mənzil idarələrində yaradılan məsləhət məntəqələrinin yardımı ilə müstəqil surətdə və təsərrüfat müəssisələrində, mənzil istismarı orqanlarında keçirilən əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə məşqlərinə cəlb edilməklə öyrədilir. Dövlət və qeyri - dövlət ali, orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi. Mülki Müdafiə və tibbi biliklərin əsasları – ali məktəblərin bütün tələblərinə öyrədilməsi məcburi olan fənnlər sayılır, tədris planlarına xüsusi fənnlər kimi daxil edilir. Ali məktəblərin tələbələrinə Mülki Müdafiə və tibbi biliklərin əsasları fənnləri qüvvədə olan proqramlara müvafiq tədris edilir.

Tələbələrə MM-nin öyrədilməsi üzrə əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- fəvqəladə hallarda fəaliyyət göstərmək və ali məktəblərdə aldıqları ixtisasa müvafiq olaraq, obyektlərin sabit işinin təmin edilməsi üsullarını öyrənmək;
- tibbi biliklərin əsaslarına yiyələnmək və fəvqəladə hallarda əməli olaraq tibbi yardım göstərməyi bacarmaq;
- ümumtəhsil məktəblərinin 2, 5, 6-cı siniflərdə Mülki Müdafiədə tibbi-sanitariya hazırlığı fənnləri üzrə məşğələlər aparmağı bacarmaq.

Xüsusi fənn olmaqla Mülki Müdafiə və tibb hazırlığı üzrə məşğələlər bütün ali təhsil məktəblərinin yuxarı kurslarında iki semestr, tibbi biliklərin əsasları isə dörd semestr keçirilir. Ali pedaqoji məktəb tələblərinə təcrübə keçən dövrdə onlara Mülki Müdafiə və tibb hazırlığı fənni üzrə məşğələlər aparılması da planlaşdırılır. Mülki Müdafiə fənni imtahan verməklə qurtarır. Pedaqoji institutlar və universitetlərdə tibbi biliklərin əsasları fənnindən birinci tədris ili tələbələr imtahan, ikinci tədris ili isə məqbul verirlər. Kurs buraxılış imtahanları ilə qurtarır.

Ali təhsil məktəblərində Mülki Müdafiə kafedraları (kursları) müvafiq nazirliyin rəhbərliyinin əmri ilə yaradılır. Onlar ümumi qaydalara müvafiq komplektləşdirilir. Mülki Müdafiə kafedraları (kursları) müəllimlərinin bilikləri sahə təkmilləşdirmə tədris müəssisələrində Respublika Mülki Müdafiə kurslarında və müvafiq sazişlərə əsasən digər ölkələrin ixtisaslaşdırılmış tədris müəssisələrində təkmilləşdirilir.

Ümumtəhsil, texniki peşə, orta ixtisas və onlara bərabər tutulan məktəblərin 10-11 sinif şagirdlərinə, Mülki Müdafiə « Gənclərin ibtidai hərbi hazırlıq proqramına » bölmə kimi daxil edilir və proqramda nəzərdə tutulan miqdarda hərbi rəhbər tərəfindən tədris olunur. Mülki Müdafiə fənni 2-ci sinifdə – 6 saat, 5-ci sinifdə – 8 saat və 6-cı sinifdə – 8 saat tədris olunur. Saatlar bədən tərbiyəsi fənninin tədris saatlarına daxil edilir və sinif rəhbərləri tərəfindən tədris olunur. Mülki Müdafiəni tədris edən sinif rəhbərləri tədris ilinin əvvəlində yerli Mülki Müdafiə qərargahlarının nəzdində 3 günlük kurs keçirlər. Kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələri dinləyicilərinə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi.

SUAL 2. Obyektlərdə mülki müdafiə tədrisinin planlaşdırılmasının əsasları.

Kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə tədris müəssisələrində dinləyicilərə Mülki Müdafiənin öyrədilməsinin əsasını – fəvqəladə hadisələr dövrlərindəki fəvqəladə hallarda onların öz əsas işinə və Mülki Müdafiə üzrə vəzifələrinə müvafiq olaraq mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək vərdişlərinin qazanması məqsədilə aparılan əməli məşğələlər təşkil edir. Obyektlərin rəhbər heyəti və mütəxəssisləri yenidən hazırlanarkən tədris prosesinə «Fəvqəladə hallarda obyektin idarə olunması və onun sabit işinin təmin edilməsi» kursu, içtimai və humanitar tədris müəssisələrində isə «Mülki Müdafiə» kursu daxil edilir.

Məşğələlər həm bu kursun öyrədilməsi üçün planlaşdırılmış saatlarda, həm digər fənnlər ilə kompleks halında, həm də kafedraların tapşırıqlarına əsasən, müstəqil hazırlıq saatlarında keçirilir. Məşğələlər fəal tədris metodları və hesablayıcı texnikanın geniş tətbiqi ilə aparılır.

Mülki Müdafiə kursunun öyrədilməsi – proqram həcmində yoxlama ilə, yaxud yoxlama işi (referat) yazmaqla başa çatdırılır. Fəvqəladə hallarda müəssisənin (sahənin) idarə edilməsi və onun sabit işinin təmin olunması dinləyicilərin buraxılış işlərinə ayrıca bölmə kimi daxil edilir.

İstehsal və sosial təyinatlı obyektlərdə Mülki Müdafiə tədrisinin planlaşdırılması və uçuğu. Rəhbər, komandir-rəis heyətinin, Mülki Müdafiə qüvvələrinin, işçilərin və bütün əhalinin MM üzrə öyrənilməsi bütün tədris ili müddətinə planlaşdırılır.

Bunun üçün aşağıdakı rəhbər sənədlərdən istifadə olunmalıdır:

1. «MM haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18.04.1998-ci il tarixli 700 sayılı fərmanı;
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25.09.1998-ci il tarixli 193 sayılı qərarı;
3. Fəvqəladə Hallar Nazirinin əmr və direktivləri;
4. Mülki Müdafiə üzrə normativ sənədlər;
5. Mülki Müdafiə tədris proqramları;
6. Rayon (şəhər) Mülki Müdafiə rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmr;
7. Əlaqədar nazirlik, komitə və müəssisə rəhbərlərinin əmrləri;
8. Keçiriləcək MM təlimləri haqqında rayon planından çıxarış və s.

Obyektlərdə MM tədrisinin planlaşdırılması üçün sənədlər:

1. Obyekt Mülki Müdafiə rəhbərinin keçmiş tədris ilinin yekunları və yeni tədris ilinin vəzifələri haqqında əmri;
2. Rəhbər, komandir-rəis heyəti, MM qüvvələri və işçilərin MM hazırlığı üzrə planı;
3. Bütün qruplar üçün dərslər cədvəli;
4. Obyektdə keçiriləcək təlim və məşqlərin mövzuları;
5. Yeni tədris ilində Mülki Müdafiə kurslarında hazırlıq keçəcək rəhbər və komandir-rəis heyətinin siyahısı;
6. Obyektin tədris-metodik bazasından istifadə edilməsi qrafiki;
7. Obyekt Mülki Müdafiə qərargahının aylıq iş planı.

Əmr iki hissədən ibarətdir.

Obyektin MM hazırlığının nəticələri:

- qrupların ayrılıqda Mülki Müdafiə üzrə hazırlığının nəticələri və obyektin müharibə dövründə sabit işinin hazırlığı vəziyyəti;
- tədrisdə iştirak edənlərin faizi;
- obyektdə keçirilmiş təlimlərin nəticələri və qiymətləndirilməsi;
- tədris zamanı yüksək nəticələr əldə etmiş sexlər, briqadalar sahələr və hərbişdirilməmiş dəstələr;
- hazırlıq zamanı keçirilən tədbirlər;

MM bilikləri təbliğatının keçirilməsi haqqında tədbirlər:

- tədris-metodik bazasının vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması üçün keçirilən tədbirlər;
- tədris ilində həll olunmamış məsələlər və çatışmayan məsələlərin səbəblərinin təhlili;
- tədrisin qeyri-kafi təşkil olunmasının konkret misalları;
- nəticələr hissəsi qısa olmalıdır.

Əmrin sərəncam hissəsində yeni tədris ili üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- yeni tədris ilində başlıca vəzifələr;
- tədris qrupları və onların rəhbərləri;
- komandir-rəis heyətinin və dəstələrin hazırlanmasında vəzifələri;
- işçilərin hazırlığının təşkili, normativlərin keçirilməsi;
- işləməyən əhəlinin Mülki Müdafiə üzrə öyrədilməsinin təşkili;
- tədris ilində keçiriləcək MM təlimlərinin mövzuları, məqsədi və vaxtı;
- Mülki Müdafiə təbliğinin tədbirləri;
- tədrisin maddi-texniki yaxşılaşdırılması vəzifələri;
- tədris ilinin başlanması və qurtarması vaxtı;
- yüksək nəticələrə nail olan MM dəstələri və ayrı-ayrı şəxslərin mükafatlandırılması.

SUAL 3. Dövlət və qeyri-dövlət ali və orta ixtisas məktəbi tələbələrinə, texniki peşə və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə mülki müdafiənin öyrədilməsi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Mülki müdafiənin təmin edilməsi barədə» 25 sentyabr 1998-cı il tarixli 193 sayılı qərarın II hissəsinin «Mülki müdafiənin əməli məşğələləri, təlimləri və məşqləri haqqında» 2-2.7 maddələrinə müvafiq olaraq, təşkil olunub, keçirilir.

Belə ki, obyektlərdə keçirilən əməli məşğələlərin, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqlərinin əsas növləri bunlardır:

1. Mülki Müdafiə normativlərinin yerinə yetirilməsi – normativlər adətən ayda bir dəfə Mülki Müdafiə məşğələsi zamanı öyrədilir;
2. Rəhbər heyətin Mülki Müdafiə məşğələləri – ildə bir dəfə keçirilir və belə məşqlər zamanı rəhbər heyət obyektin Mülki Müdafiə planına əsasən özünün xidməti vəzifələrini dəqiq öyrənir; məşqə obyektin Mülki Müdafiə qərargahı Mülki Müdafiə xidmətinin rəhbər heyətləri və hərbişlənməmiş dəstələrin komandir-rəis heyəti cəlb edilir;
3. Kompleks Mülki Müdafiə təlimləri – hər üç ildən bir 2-3 gün ərzində aşağıdakı obyektlərdə keçirilir; işçilərin sayından asılı olmayaraq Mülki Müdafiə üzrə dərəcəli obyektlərdə və kimyəvi, partlayış-yanğın təhlükəli digər obyektlərdə; işçilərinin sayı 300 nəfərdən artıq olan dərəcəsiz obyektlərdə; çarpayılarının sayı 200-dən artıq müalicə – profilaktika müəssisələrində, təlimə obyektin rəhbər, komandir-rəis heyətləri, hərbişləndirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti, dəstələrə cəlb olunmayan işçilər cəlb edilir, habelə obyektin ətrafında yaşayan əhali də təlimlərə cəlb edilə bilər.
4. Qalan obyektlərdə, o cümlədən təhsil müəssisələrində (ümumtəhsil məktəbləri, texniki peşə, orta ixtisas və onlara bərabər tutulan digər məktəblərdən başqa) üç ildən bir 8-10 saat davam edən obyekt MM məşqləri keçirilir. Məşqlərə obyektin rəis-komandir heyətləri hərbişləndirilməmiş MM dəstələri cəlb olunmayan işçilər və təhsil alan gənclər cəlb edilir;
5. Hərbişləndirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələri ilə əməli məşğələlər – yüksək hazırlıqlı dəstələrlə ildə bir dəfə, qalan dəstələr üç ildən bir kompleks təlim və obyekt məşqi 8 saat həcmində keçirilir;
6. Ümumtəhsil məktəblərində, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində və onlara bərabər tutulan digər təhsil ocaqlarında isə hər il «Mülki müdafiə» günü keçirilir və bu tədbir həmin məktəblərin illik tədris planlarında da nəzərdə tutulur;
7. Hər il hərbişləndirilməmiş Mülki Müdafiə dəstələri ilə xəbərdarlıq toplanış üzrə məşq ildə iki dəfə keçirilir.

Mülki müdafiənin nə dərəcədə hazır olmasını müəyyənləşdirməyin ən etibarlı üsulu vaxtaşırı Mülki Müdafiə məşqlərinin və təlimlərinin keçirilməsidir. Belə tədbirlər zamanı ərazi və sahə orqanları başçalarına mülki müdafiəyə rəhbərlik qaydaları əyani olaraq öyrədilir, əmək kollektivlərinə özünü müdafiə bilikləri aşılanır və yerlərdə Mülki Müdafiə hazırlığının bütün sahələri barədə tam düzgün təsəvvür yaranır. Belə tədbirlər zamanı şəxsi heyətin hazırlıq səviyyəsi yoxlanılır, qarşıda çıxan xətdə-əskiklik aradan qaldırılır.

Mülki Müdafiə məşqləri və təlimləri müxtəlif miqyaslarda (şəhər, rayon, idarə, müəssisə və s.) və müxtəlif mövzularda keçirilir. Mülki Müdafiə məşqlərinin metod və təyinatı müxtəlifdir. Əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqləri – sülh və müharibə dövrlərində Mülki Müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə bütün əhali qruplarının hazırlanmasının əsas forması hesab edilir.

Tədris ilində Mülki Müdafiə üzrə tədbirlərin təqvim planı yazılır və cədvəl şəklində tərtib olunur. Mülki Müdafiə qərargahının rəisi tərəfindən imzalanır və yuxarı (şəhər, rayon) Mülki Müdafiə qərargahı və ya regional şöbələrinin rəisləri tərəfindən razılaşdırıldıqdan sonra obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Bu planın «Keçiriləcək tədbirlərin adları və hazırlanacaq heyətlər», «İşçilərin icra müddəti» (ay və tarix göstərilməklə), «Tədbiri kim keçirir», «Kimlər cəlb olunur» qrafalarında müvafiq bölmələr üzrə: yuxarı təşkilatlar (rayon, regional şöbə, nazirlik) tərəfindən planlaşdırılan tədbirlər və kimlər cəlb olunacağı, obyektə görülməli işlər, o cümlədən rəhbər heyətin, Mülki Müdafiə dəstələrinin, qalan işçilərin təlimdə iştirakı, həmçinin təlim və məşqlərin növləri, dicər Mülki Müdafiə tədbirlərinin adları və icra müddətləri konkret olaraq nəzərdə tutulur.

Planda qısa təlimlərin və məşqlərin mövzuları yazılır. Təlim hazırlıq dövründə və onun gedişində bir sıra səmərəli təsərrüfat işləri görülür. Məsələn, su örtüyü qurğusunda olan xırda nasazlıq aradan qaldırılır və tam hazır vəziyyətə gətirilir. Obyektlərdə Mülki Müdafiənin öyrədilməsi işləri tədris qruplarında məşğələ aparmaq mühafizə məsələlərini müstəqil öyrənmək üsulları ilə və son nəticədə məşq və təlimlər keçirməklə nəticələnir. Əməli məşğələlər, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqləri – sülh və müharibə dövrlərində Mülki Müdafiə tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə bütün əhali qruplarının hazırlığının əsas forması hesab edilir.

Mülki Müdafiə təlimlərinin hazırlanması qaydası. Obyektlərdə keçirilən əməli məşğələlərin, Mülki Müdafiə təlimləri və məşqlərinin əsas növləri bunlardır:

Kompleks təlim – dinc və müharibə şəraitində obyektin Mülki Müdafiə idarəetmə orqanının, mülki müdafiə dəstələrinin, və bütün əhalinin tədrisinin ən yüksək və hər sahəli hazırlıq formasıdır. Belə tədbirlər zamanı şəxsi heyətin hazırlıq səviyyəsi əyani olaraq yoxlanılır, qarşıya çıxan çatışmamazlıqlar, əyər-əskik aradan qaldırılır.

Kompleks təlim 3 mərhələdə ola bilər.

- I mərhələdə - qəza təhlükəsi yaranarkən mühafizəyə hazırlıq tədbirləri.
- II mərhələdə - mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə rəhbərlik.
- III mərhələdə - qəza nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xilasətmə işlərinin yerinə yetirilməsi.

Təlimin məqsədi:

- müdafiə tədbirlərinin keyfiyyətli və hər tərəfli həll etmək;
- mürəkkəb Mülki Müdafiə tədbirlərinin həyata keçirmək üçün əhalini hazırlamaq;
- KRH-nin idarəetmə vərdişlərini təkmilləşdirmək;
- Obyektin Mülki Müdafiə planının reallığını yoxlamaq;
- İstehsalat prosesinin müharibə şəraitində fasiləsiz işini artırmaq.

Təlimlər rəhbər heyəti, dəstələri və əhalini mülki müdafiə vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə hazırladığının ən yüksək və aktiv formasıdır. Burada nəzəri məşğələlər zamanı əldə edilmiş biliklər əməlisürətdə icra edilir, təlim iştirakçılarına texnikanı, cihazları, mühafizə vasitələrini işlətmək, o cümlədən də rəhbər və komandir heyətlərinə tabeliyindəkiləri idarə etmək üzrə vərdişlər aşılanır. Yəni hər bir iştirakçı mülki müdafiə üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirir.

Müasir tələblər səviyyəsində keçirilən təlimlər həmçinin dinc və müharibə dövrləri üçün müvafiq Mülki Müdafiə planlarının reallığını yoxlamaq, təlimə cəlb edilən dəstələrin, obyekt təlimləri və məşqlərində isə bütünlükdə obyektin fəvqəladə hallarda Mülki Müdafiə vəzifələrini yerinə yetirməyə hazırlıq dərəcəsinin müəyyən edib qiymətləndirməyə, eləcə də ekstremal şəraitdə inamla fəaliyyət göstərmək üçün şəxsi heyətlərdə yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər tərbiyə olunmasına imkan yaradır.

Qarşıya qoyulan məqsəddən, vəzifələrdən, keçirilmə metodundan və iştirakçılarının tərkibindən asılı olaraq obyektlərində MM təlimlərinin və məşqlərinin bu əsas növlərindən istifadə edilir.

Kompleks MM təlimi – son üç ildə bütövlükdə obyektin Mülki Müdafiəyə hazırlanmasını yekunlaşdırmaq və hazırlığın dərəcəsini müəyyən edib qiymətləndirmək məqsədilə keçirilir. Kompleks təlimin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, təlimə obyektin bütün heyətləri (rəhbər, komandir-rəis heyətləri, bütün Mülki Müdafiə xidmətləri və dəstələri, dəstələrə cəlb olunmamış işçilər) cəlb olunur və onlar eyni bir taktiki şəraitdə və eyni zamanda fəaliyyət göstərməklə obyektin Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan bütün tədbirləri kompleks halında yerinə yetirirlər.

Belə təlim, eyni vaxtda vahid plan əsasında keçirilən rəhbər heyətin komandir-qərargah təlimindən, Mülki Müdafiə dəstələrinin taktiki-ixtisas təlimindən, qalan fəhlə və qulluqçuların isə signal və göstərişlər üzrə öz vəzifələrini əməli yerinə yetirməsindən ibarətdir. Təlimdə əsasən obyektin FH-da fəaliyyət planının reallığı yoxlanılır, habelə müdafiə tədbirlərini həyata keçirməyə, düşmən basqının, yaxud təbii fəlakət və qəzanın nəticələrini aradan qaldırmağa, hərbi dövlət istehsalını fasiləsizliyini təmin etməklə obyektin hazırlıq dərəcəsi müəyyən edilir. Kompleks təlimin hazırlanması və keçirilməsi xeyli vaxt və zəhmət tələb edir. Ona obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri, bəzi hallarda yuxarı Mülki Müdafiə orqanının rəhbəri başçılıq edir. Kompleks təlimin mövzusu olaraq bütün Mülki Müdafiə tədbirlərini əhatə edən kompleks məsələ götürülür və onun keçirilməsinə 3 gün vaxt ayrılır. Təlim vaxtı obyektə istehsalat və digər iş prosesi dayandırılmır. Bu məqsədlə Mülki Müdafiə dəstələri və müxtəlif sexlərin, bölmələrin işçiləri təlimə, onun keçirilməsi planı əsasında növbə üzrə cəlb edilir: rəhbər heyət və qərargah işçiləri isə bütün təlim dövründə ona fasiləsiz rəhbərlik edirlər.

Təlim və məşqlərin hazırlanması onların keyfiyyətli və səmərəli keçirilməsini təmin edən ən əsas şərtlərdən biridir. Bu hazırlıq: təlimin təşkili və keçirilməsini təmin edən ən əsas şərtlərdən biridir, yəni sənədlərin tərtib edilməsindən; təlimə rəhbərlik edəcək qrupun hazırlanmasından; təlim iştirakçılarının hazırlanmasından; maddi-texniki təchizat və təlim yerinin hazırlanmasından ibarət olur.

Təlim üçün bu sənədlər tərtib olunur:

- Təlim keçirilməsi haqqında obyekt Mülki Müdafiə rəhbərinin əmri (təşkilatı göstərişlər). Burada: təlimin mövzusu, məqsədi və keçirilməsi müddəti, təlimə rəhbərlik qrupunun, təlim iştirakçılarının heyəti və onların təlimə hazırlanması qaydası; təlimin maddi-texniki təchizatı məsələləri; təlim vaxtı təhlükəsizlik qaydaları; bütün bu işlərin icrasında məsul şəxslər müəyyən edilir. Əmr, təşkilatı göstərişlər təlimin başlanmasına ən azı ay yarım qalmış icraçılara çatdırılır. Təlimə hazırlıq üzrə qalan bütün sənədlərin tərtibi və işlərin icrası bu əmr əsasında kompleks və komandir-qərargah təlimlərində və obyekt məşqlərində, obyektin Mülki Müdafiə qərargahı tərəfindən; dəstələrin taktiki-ixtisas təlimində isə hazırlıq qrupu tərəfindən təşkil edilir.

Təlimə hazırlığın təqvim planı.

Bu plan cədvəl formasında yazılır, müvafiq qrafalarda təlimə hazırlıq üzrə konkret olaraq bütün tədbirlər, onların icra müddətləri və məsul icraçılar göstərilir.

Təlimin keçirilməsi planı:

Bu plan təlimin gedişini, mərhələlər üzrə hər bir tədris məsələsinin öyrədilməsi qaydasını və ardıcılığını müəyyən edən əsas sənəddir. Planda əvvəlcə təlimin mövzusu; təlimin iştirakçıları: təlimin mərhələləri (yalnız kompleks və komandir-qərargah təlimlərində) və tədris məsələlərində, onların öyrədilməsi müddətləri; təlimdə yaradılan şərti vəziyyət; təlimin sona çatdırılması və təhlil keçirilməsi vaxtı bəndlər üzrə göstərilir.

Bundan sonra təlimin gedişi aşağıdakı qrafalardan ibarət cədvəl formasında tərtib edilir: vaxt, tədris məsələsi, şərti vəziyyət, təlim rəhbərinin və onun köməkçilərinin fəaliyyəti, təlim iştirakçılarının gözlənilən fəaliyyəti.

I. Kompleks təlimi.

Təlimə rəhbərlik qrupunun heyəti kompleks təlimdə – təlimin rəhbərindən başqa, adətən onun müavinindən, köməkçilərindən və ya vasitəçilərdən (imitasiya üzrə, müxtəlif xidmətlər, sahələr üzrə) ibarət olur. Vasitəçilər təlim iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzərət etmək və onlara yardım göstərmək üçün təlimin rəhbəri tərəfindən təyin edilmiş şəxslərdir. Təlimə rəhbərlik qrupunun hazırlanması məqsədilə bu qrupun heyətilə təlimin mövzusu üzrə əlavə nəzəri və əməli məşğələlər keçirilir, onlara obyektin Mülki Müdafiə planına əsasən tədbirlərin icrası qaydaları öyrədilir. Təlimin gedişi üzrə fəaliyyət qaydaları məşq etdirilir, təlim rəhbərinin köməkçiləri özlərinin xüsusi fəaliyyət planlarını da tərtib edirlər.

II. Komandir-qərargah təlimi.

KQT – obyektin (rayonun, nazirliyin və s.) Mülki Müdafiə qərargahları, RŞ-ri və fəvqəladə hallar (FH) komissiyasının işçiləri ilə keçirilir; bu təlimə, həmçinin obyekt rəhbərlərinin müavinləri, FH komissiyasının bütün heyəti, xidmət rəisləri və digər rəhbər şəxslər cəlb olunurlar. Təlimdə başlıca məqsəd – fəvqəladə hallarda obyektə mülki müdafiənin müvafiq planına uyğun etibarlı idarə edilməsi üzrə rəhbər heyətin nəzəri bilik və əməli vərdişlərinin təkmilləşdirilməsidir. Bu zaman xidmətlər, dəstələr FH komissiyası arasında və qonşu obyektlərlə qarşılıqlı fəaliyyət, təminat və s. məsələlərin rəhbər heyətə öyrədilməsi üçün bu təlimə bəzi Mülki Müdafiə bölmələri də (kəşfiyyat, rabitə, tibb və digər mənzillər) cəlb oluna bilər. Təlimin mövzusu sülh və müharibə dövrlərdə obyektə Mülki Müdafiənin idarə edilməsi üzrə ümumi məsələlərə həsr edilir və müvafiq taktiki fonda adətən 1-2 gün ərzində keçirilir. Təlimə Mülki Müdafiə rəhbəri başçılıq edir.

III. Obyekt MM məşqi.

Obyekt MM məşqi – kiçik obyektləri, idarə və təşkilatları hər cür fəvqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlamağın əsas formasıdır. Belə məşqlərdə obyektin müvafiq Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan əsas əməli işlərin icrası qaydaları öyrədilir və onların nə dərəcədə real olduğu praktikada yoxlanıb dəqiqləşdirilir. Obyekt Mülki Müdafiə məşqinə bu müəssisənin, idarənin, təşkilatın, təhsil ocaqlarının bütün heyətləri – rəhbər heyət, Mülki Müdafiə dəstələri, digər fəhlələr, qulluqçular, tələbələr cəlb olunurlar.

Məşqdən məqsəd – iştirakçılardan hər birinə fəvqəladə hallarda mühafizə işləri və digər Mülki Müdafiə tədbirləri heyətə keçirilərkən fəaliyyət qaydalarını əməli surətdə öyrətməkdir. Məşqə obyektin Mülki Müdafiə rəhbəri başçılıq edir, onun keçirilməsinə 8 saat vaxt ayrılır. Komandir-qərargah və obyekt məşqində rəhbərlik qrupu heyətinin lazımi tərkibi təlim və məşqin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təlimin rəhbəri tərəfindən dəqiqləşdirilir. Təlimə cəlb edilən heyətlərin hazırlanması üçün komandir-rəis və sırası heyətlərlə, digər təlim iştirakçıları ilə əməli məşğələlər, məşqlər təşkil edilir; MM dəstələri şəxsi heyətlə tam komplektləşdirilir, mühafizə vasitələri ilə təchiz olunur. Maddi-texniki təchizat və təlim yerləri təlimə hazırlanarkən bütün Mülki Müdafiə avadanlıqlarının sazlığı yoxlanılıb səhmənə salınır, təlimdə imitasiya yerlərinin (imitasiya planında) dağıntı, zəhərlənmə, yanğın və s. vasitələrinin hazırlanmasına diqqət yetirilir.

Mülki Müdafiə təlimlərinin keçirilməsi qaydası.

Kompleks təlim və komandir-qərargah təlimi (rəhbər heyətin Mülki Müdafiə məşqi) adətən obyektə mülki müdafiənin hazır vəziyyətə gətirmək haqqında yuxarı Mülki Müdafiə orqanları rəhbərlərinin verdiyi sərəncamın təlim (obyekt) rəhbərinə çatdırılması və obyektə Mülki Müdafiə rəhbər heyətinin plan üzrə xəbərdar edilib toplanması barədə göstərişlə başlanır.

Bu zaman təlim rəhbəri özünün müavin və köməkçiləri ilə birlikdə bu işin planda müəyyən olunan müddətdə icrasına göz qoyur, onun reallığını qiymətləndirir.

Obyektdə müvafiq fəvqəladə hal üzrə Mülki Müdafiə planının (məs. sülh dövründə obyektə FH-nın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət planının) həyata keçirilməsi barədə sərəncam verdikdən sonra təlim rəhbəri, onun müavini və köməkçiləri obyektə mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi barədə Mülki Müdafiə qərargahı rəisinin, xidmət rəislərinin və digər rəhbər işçilərin öz tabeçiliyindəki heyətlərə verdikləri göstərişləri dinləyib onların dəqiqliyini qiymətləndirir. Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasına nəzarət edirlər. Bu zaman, xüsusən diqqət aşağıdakı cəhətlərə yetirilməlidir. Komandir-qərargah təlimində-mühafizə tədbirlərinin rəhbər heyət tərəfindən təşkil edilməsinə; kompleks təlim və taktiki-ixtisas təlimləri və obyekt məşqlərində isə – daldalanma yerlərinin, hazırlanması, işçilərin daldalanması və ya təhlükəsiz yerlərə çıxarılması, onlara fərdi mühafizə vasitələrinin paylanması, obyektə sabit işin təmin edilməsi, xilasetmə işləri aparılması və s. kimi tədbirlərin fəhlələr, qulluqçular, Mülki Müdafiə dəstələri tərəfindən əməli surətdə icra edilməsinə.

Müharibə dövrü üçün Mülki Müdafiə planı üzrə keçirilən kompleks təlim və obyekt Mülki Müdafiə məşqi çox vaxt düşmənlər «qəflətən basqını» ilə əlaqədardır, «Hamının diqqətinə» signalı verilməsi ilə başlanır. Bu zaman müvafiq tədbirlər (adamların daldalanması, obyektə işin qəzasız dayandırılması və s.) elan edildikdən sonra Mülki Müdafiə planında nəzərdə tutulan digər tədbirlər ardıcılıqla həyata keçirilir.

Taktiki-ixtisas təlimi (MM dəstələrinin məşqi) adətən iştirakçıların toplanması və hazırlığının yoxlanılması ilə başlanır. Sonra təlimin rəhbəri dəstə komandirlərini yaradılmış vəziyyətlə tanış edib iş tapşırığı (əmr) verir və özünün köməkçilərini də cəlb etməklə komandirlərin icrasını tapşırığını necə təşkil etdiyinə və onların tabeliyindəki heyətlərin əməli işlərinə nəzarət edir, qiymət verir. İşin gedişində icraçılara yuxarı qərargahların əlavə sərəncamları, kəşfiyyat məlumatları çatdırılır, bunlar da komandirləri yeni qərarlar qəbul etməyə, qətiyyətlə fəaliyyət göstərməyə sövq etdirməlidir. Kompleks təlimlərdə, taktiki – ixtisas təlimlərinə və obyekt məşqlərində təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə, imitasiya zamanı və əməli işlər yerinə yetirilərkən bədbəxt hadisələrin qarşısının alınmasına diqqət yetirilməlidir.

Bu məqsədlə:

- şəxsi heyəti bu iş üçün avadanlığı olmayan yük maşınlarında aparmaq;
- elektrik xətləri altında və bu xətlərdən ən azı 100 m yaxında radiostansiyaları işə salmaq;
- adamlar və tezalısan maddələr olan yerlərdən 50 m yaxında imitasiya üçün tüstü şaşkalarını yandırmaq;
- fuqaslar partlatmaq;
- maye yanacaq və QTKM (Qəza təhlükəli kimyəvi maddələr) tutumları, ot-küləş tayaları, yetişmiş taxıl zəmiləri yaxınlığında və digər belə yerlərdə «yanğın ocağı» imitasiya etdirmək;
- təlim qurtardıqdan sonra imitasiya vasitələrini və yerlərini yığışdırıb səhmana salmadan çıxıb getmək qadağandır.

Hər bir təlim onun təhlili ilə başa çatdırılır. Təhlil təlimin vacib mərhələlərindən biridir: burada iştirakçıların fəaliyyəti qiymətləndirilir, buraxılmış səhvlər, nöqsanlar aydınlaşdırılır, müsbət cəhətlər qeyd edilir. Təlimin təhlilini rəhbərlik keçirir və təlimin gedişində özünün müavinlərinin, köməkçilərinin (vasitəçilərin) topladığı materialları misallar göstərməklə təlimin nəticələrini və onun iştirakçıların fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Kompleks təlimin keçirilməsindəki, ümumiyyətlə təlimlərin keçirilməsi üçün yuxarıda sadaladığımız sənədlərlə yanaşı, aşağıdakı sənədlər də işlənilib hazırlanmalıdır:

- Xəritə (sxem) və onun üzərində təlimin məqsədi;
- Arayış məlumatı;
- Təlimə hazırlığın təhvil planı;
- Təlimin keçirilməsi planı;
- İmitasiya planı;
- Təlimin mövzusu.

Təlimin ümumi nəticəsi « Kompleks təlimin qiymətləndirilməsi şərtləri » əsasında qiymətləndirilir.

Təlimin nəticələri barədə obyekt üzrə əmr verilir. Əmrdə təlimin ümumi yekunları göstərilir, fərqlənən şəxslər həvəsləndirilir, nöqsanların aradan qaldırılmasına dair göstərişlər verilir. Keçirilmiş təlim barədə yuxarı Mülki Müdafiə orqanına müvafiq yekun məlumatı təqdim edilir.

Tədris-metodiki baza.

Mülki Müdafiə tədbirlərini müfəvvəqiyyətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirmək üçün, bütün qrupları Mülki Müdafiə hazırlamaq üçün obyektin tədris bazası olmalıdır. Tədris bazası deyəndə: şəhərciklər, tədris sahələri və məntəqələri, Mülki Müdafiə sinifləri, tədris əyani vasitələri, Mülki Müdafiə dəstələrini təmin etmək üçün tabel üzrə vasitələr və s. nəzərdə tutulur.

Tədris-metodiki baza hansı tələblərə cavab verməlidir?

- müasir nəzəriyyəyə tam uyğun olmalı;
- mövcud proqrama uyğun nəzəri və əməli məşğələlərin keçirilməsini təmin etmək;
- əyani, sadə və tez başa düşülən olmalı;
- bütün qrupların mənəvi, psixoloji cəhətdən hazırlanmasına təminat verməli.

Tədris-metodik bazanın əsasını tədris şəhərcikləri təşkil edir.

Bu şəhərciklər əsas bu sahələrdən ibarətdir:

- şəhərciyin başlanğıc sahəsi;
- xilasətmə işlərinin aparılması sahəsi;
- təxirəsalınmaz qəza-bərpa işlərinin aparılması sahəsi;
- sanitariya təmizliyinin keçirilməsi və texnikanın zəhərsizləşdirilməsi sahəsi.

Ərazisi az olan obyektlərdə tədris şəhərciyi əvəzinə kiçik tədris sahələri düzəldilir ki, bu da Azərbaycan Silahlı Qüvvələri haqqında əhalinin mühafizəsi məsələləri, kollektiv mühafizə vasitələri, əhalinin köçürülməsi məsələləri və s. əhatə olunur.

Həmin tədris sahəsində adi qırğın silahlarından, eləcə də bakterioloji silahlardan mühafizə, obyektin müharibə şəraitində fasiləsiz işini təmin edən üsulları, idarəetmə orqanları Mülki Müdafiə siqnallarında və düşmən basqını zamanı fəaliyyəti, ərzağın, suyun, kənd təsərrüfatında olan heyvanların, bitkilərin, otun, yemin mühafizə və nəhayət təbii fəlakət, istehsalat qəzaları baş verdikdə Mülki Müdafiə qüvvələrinin fəaliyyəti və s. göstərilir.

Tədris-metodiki bazadan daha da səmərəli istifadə etmək üçün obyektə illik və aylıq iş planı hazırlanır. Əhalinin Mülki Müdafiəyə ümumi hazırlığı müasir şəraitdən irəli gələn zərurətdir. Nə qədər ki, hərbi münaqişələr var, torpağımızın 20%-i zəbt edilib, habelə istehsalat qəzaları, təbii fəlakətlər ehtimalı mövcuddur, əhali müdafiə qaydalarını bilməli, lazım gəldikdə mühafizə olunmağı bacarmalıdır.

Təlimin prinsipləri, metod və formaları.

Mülki müdafiənin təliminin prinsipləri aşağıdakılardır:

- elmiliyi,
- şüurluluq,
- təlimin fəallığı və əyaniliyi,
- təlimin müntəzəmliyi, ardıcılığı və həmçinin əlverişli olması,
- bilik və vərdişlərə möhkəm yiyələnmək.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi təlim olunanlardan öyrənilən materiallarla süurlu yanaşmalarını, onların dərslərində fəal iştirakını, biliklərə və vərdişlərə möhkəm yiyələnmələrini tələb edir.

MÖVZU 5.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi. Fövqəladə Hallar Komissiyaları.

SUAL 1. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin strukturu və vəzifələri.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 30 aprel tarixli 239 nömrəli qərarı ilə "Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi haqqında" Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi yarandıqda isə, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və xalq təsərrüfatında ziyanın azaldılması məqsədilə təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fövqəladə hallar yaranarkən respublikanın ərazisində adamların həyatının və sağlamlığının, maddi və mədəni sərvətlərin, təbii mühitin mühafizəsi üzrə bir sıra iqtisadi və hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi, bunlardan ötrü uzunmüddətli məqsədyönlü proqramların işlənilib hazırlanması və yerinə yetirilməsi, elmi araşdırmaların və təcrübə işlərinin təşkili;
- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinin müşahidə və nəzarət üzrə respublika Sisteminin etibarlı işinin təmin edilməsi, müxtəlif fəlakətlər baş verməsi ehtimalının proqnozlaşdırılması, təhlükə potensialı obyektlərin vaxtında aşkar edilməsi, əmək təhlükəsizliyi tələblərini ödəməyən istehsalatların yenidən qurulması, yaxud bağlanması üzrə lazımi tədbirlər görülməsi, xalq təsərrüfatı obyektlərində və sahələrində, əhalinin həyat təminatı sistemlərində işin dayanıqlığının artırılması, maddi-texniki vasitələr, tibbi avadanlıq və dərmanlar, ərzaq ehtiyatları və digər xüsusi ehtiyatların yaradılması;
- Azərbaycan Dövlət sistemi idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin fövqəladə hallarda fəaliyyətə yüksək hazırlığının, baş vermiş hadisələrin xarakterini, miqyasını və ehtimal olunan nəticələrini düzgün qiymətləndirməklə çevik fəaliyyətinin, müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarını və əhalini fövqəladə halların törənməsi və ya baş verdiyi barədə operativ xəbərdar edilməsinin, qüvvə və vasitələrin fəlakət rayonlarına vaxtında yeridilməsinin təmin olunması;
- Fövqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaqdan ötrü axtarış-xilasetmə, qəza-bərpa və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi;
- Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması məsələlərində qarşılıqlı yardım məqsədi ilə digər dövlətlərlə qarşılıqlı fəaliyyətin və xarici ölkələrlə əməkdaşlığın təşkili.

Azərbaycan Dövlət Sistemi respublikada müəyyən edilmiş inzibati-ərazi bölgüsünə və sahələrarası dövlət birlikləri idarələrinin, dövlət konsernləri və assosiasiyalarının strukturuna müvafiq olaraq ərazi və xalq təsərrüfatı sahələrini əhatə edir. Sistemin ərazi və sahələrinin konkret strukturları Respublika nazirlikləri, baş idarələri, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti, şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən olunur və bu sahələr Əsasnamələrlə təsbit edilir. Bu zaman, adətən, hər bir sahə rəhbər orqanlardan, gündəlik idarəetmə orqanlarından, təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət edən qüvvələr və vasitələrdən, fövqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvə və vasitələrdən, rabitə və xəbərdarlıq sistemindən, digər maddi-texniki vasitələrdən, həmçinin tədris müəssisələri və elmi-tədqiqat təşkilatlarından ibarət olur.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin rəhbər orqanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fövqəladə hallar üzrə Komissiyası;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin fövqəladə hallar üzrə komissiyası;
- Şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanlarının fövqəladə hallar üzrə komissiyaları;
- Xalq təsərrüfatı obyektlərində yaradılan obyekt fövqəladə hallar komissiyası (OFHK);
- Respublikanın nazirlikləri və baş idarələrində yaradılan sahə fövqəladə hallar komissiyası (SFHK).

Fövqəladə hallar üzrə komissiyalara aşağıdakı şəxslər başçılıq edirlər:

- Azərbaycan Respublikasında - baş nazirin müavinlərindən biri;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasında - baş nazirin müavini;
- Respublikanın şəhərlərində və rayonlarında - icra hakimiyyəti başçılarından birinci müavini;
- Xalq təsərrüfatı obyektlərində - baş mühəndislər.
- Nazirlik və baş idarələrdə sahə rəhbərlərinin müavini.

Fövqəladə hallar üzrə komissiyalarda ştatlı struktur bölmələr (komissiyanın aparatı) yaradıla bilər. Belə bölmələrin tərkibi Respublika Nazirlər Kabineti, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti, icra hakimiyyəti orqanlarının başçıları, nazirlik və baş idarələr tərəfindən, işin həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Fövqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları onlara tələbat və təşkili üçün müvafiq baza olarkən yaradılır.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin vahid məqsədləri nəzərə alınmaqla fövqəladə hallar üzrə bütün səviyyələrdən olan **komissiyaların əsas funksiyaları** aşağıdakılardan ibarətdir:

- tabeliyindəki müvafiq ərazilərdə, sənaye sahələrində, xalq təsərrüfatı obyektlərində Azərbaycan Dövlət Sisteminin və onun vəsilələrinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək;
- fövqəladə halların qarşısının alınması, müxtəlif qəzaların, təbii fəlakətlərin vurduğu ziyanın azaldılması üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək, fövqəladə hallarda təhlükə potensialı istehsalatlarda və xalq təsərrüfatı obyektlərində işlərin etibarlılığını təmin etmək;
- tabeliyindəki ərazidə (obyektlərdə) təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini daimi müşahidə və nəzarəti, fövqəladə hallar yaranması ehtimalının və onun nəticələrinin proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsini təşkil etmək;
- fövqəladə hallar yaranarkən idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrin fəaliyyətinə daim hazırlığını təmin etmək;
- profilaktika tədbirlərinə, qəza-xilasetmə və qəza-bərpa dəstələrinin saxlanmasına və təchizatında, fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına və zərərçüdülərə yardım göstərilməsinə çəkilən xərclərin ödənilməsindən ötrü maliyyə və maddi-texniki ehtiyatlar yaratmaq;
- tabelidəki ərazi fövqəladə hallar komissiyalarının fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə fəaliyyətlərini əlaqələndirmək;
- qonşu regionların fövqəladə hallar üzrə komissiyaları ilə hərbi komandanlıqla, ictimai təşkilatlar və hərəkatlarla fövqəladə hallar barədə məlumatların toplanması və mübadiləsi, lazım gəldikdə isə belə halların qarşısının alınması üçün qüvvə və vasitələr göndərilməsi məsələləri üzrə qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil etmək;
- fövqəladə hallar yaranarkən və genişlənərkən, onların nəticələri aradan qaldırılarkən fəaliyyətə rəhbərlik etmək;
- tabelidəki ərazilərdə, xalq təsərrüfatı obyektlərində fövqəladə hallar yaranarkən beynəlxalq yardımını bilavasitə bölüşdürmək və ondan istifadə etmək.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin gündəlik idarəetmə orqanları aşağıdakılardan ibarətdir:

- fövqəladə hallar üzrə bütün səviyyədə olan ərazi komissiyalarının növbətçi xidmətləri;
- nazirliklərin, baş idarələrin, xalq təsərrüfatı obyektlərinin növbətçi-dispetçer xidmətləri;
- bütün səviyyədə olan mülki müdafiə qərargahları;
- respublika xilasetmə dəstələrinin və fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb olunan könüllü ictimai təşkilatların növbətçi xidmətləri.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin rəhbər orqanları və gündəlik idarəetmə orqanları onun idarəetmə sistemini təşkil edir.

Təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət qüvvə və vasitələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təbii Mühafizə Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Geologiya Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Geodeziya Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət mədəni nəzarət Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Standartlar İdarəsinin qüvvələri;

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Dövlət Sanitariya Nəzarəti qüvvələri (respublika gigiyena və sanitariya mərkəzi);

Azərbaycan Respublikasının baytar xidməti qüvvələri (Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Məhsulları Nazirliyi);

müşahidə və laboratoriya nəzarəti xidmətləri (idarələri), həmçinin Azərbaycan Respublikasının profilli elmi-tədqiqat təşkilatlarının, nazirliklərinin, baş idarələrinin və Elmlər Akademiyasının təbii mühitə nəzarətlə məşğul olan və müşahidə və laboratoriya nəzarəti sisteminə (MLNS) daxil edilmiş idarələri;

Azərbaycan Respublikası Hidrometeorologiya Komitəsinin hidrometeoroloji və geliofiziki təbii hadisələr barədə xəbərdarlıq, təbii mühitin radioaktivliyini və çirklənməsini müşahidə qüvvələri, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının seysmik müşahidələr və xəbərdarlıq xidməti qüvvələri və Azərbaycan Respublikası Dövlət Təbiəti Mühafizə Komitəsinin təbii mühitə zərərli maddə düşməsi mənbələrinə nəzarət qüvvələri; Azərbaycan Aerokosmik agentliyinin müşahidə qüvvələri.

Təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət sisteminin əsas vəzifələri bunlardır:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini daimi müşahidə və nəzarət etmək, fəvqəladə hallar yaranması ehtimalını, həmçinin onların nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
- təbii mühitin vəziyyəti barədə məlumatlar toplamaq və onu ümumiləşdirmək;
- Kortəbii hadisələrin baş verməsi və genişlənməsini, həmçinin hidrometeoroloji, geofiziki və ekoloji nəzarəti proqnozlaşdırmaq və müşahidələr aparmaq;
- xalq təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi, modernləşdirilməsi və yenidən qurulması zamanı sənaye və ekoloji nəzarəti proqnozlaşdırmaq və müşahidələr aparmaq;
- xalq təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi, modernləşdirilməsi və yenidən qurulması zamanı sənaye və ekoloji təhlükəsizliyə nəzarət etmək;
- seysmik rayonlarda tikinti normativlərinin gözlənilməsinə və tikintinin keyfiyyətinə nəzarət etmək;
- istehsal qüvvələrinin, sənaye sahələrinin və onların obyektlərinin inkişafı və yerləşdirilməsi üzrə və perspektiv planların və sxemlərin ekoloji ekspertizası;
- təbii ehtiyatlardan istifadə olunması və təbii obyektlərin istismarına nəzarət;
- təbii fəlakətlərin, texnoloji qəza və fəlakətlərin ekoloji nəticələrini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək;
- epizootiyalar və epifitotiyalar yaranması və yayılması ehtimalını proqnozlaşdırmaq.

Fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvə və vasitələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- nazirliklərin və baş idarələrin hərbişmiş və hərbişməmiş qəza-xilasetmə, qəza-bərpa, yanğınsöndürən və digər dəstələri;
- Azərbaycan Respublikası fəaliyyətdə olan tikinti, xüsusi və quraşdırma təşkilatları, nazirlik və idarələrinin tikinti bölmələrinin bazasında yaradılan qəza-bərpa dəstələri;
- respublika Səhiyyə Nazirliyinin, habelə digər nazirliklər və baş idarələrin təcili tibbi yardım xidməti idarələri və dəstələri;
- təcili baytar yardımı və bitkilərin mühafizə xidməti dəstələri;
- FHN-nin Dövlət Yangından Mühafizə Xidmətinin yangından mühafizə hissələri;
- MM-in qoşun hissələri, ərazi və ixtisaslaşdırmış dəstələri;
- «Azərbaycan Hava Yolları» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin müvafiq xidmətləri;
- Azərbaycan Dəmir Yol İdarəsinin bərpaetmə və yanğınsöndürmə qatarları;
- «Xəzərneftqaz» birliyinin, «Azərneft» birliyinin Xəzərgəmiçiliyi idarəsinin, Azərbaliqsənaye birliyinin qəza-xilasetmə xidmətləri;
- «Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konserninin, respublika nazirlik və idarələrinin nəqliyyat bölmələrinin avtonəqliyyat vasitələri;
- digər könüllü ictimai təşkilatların qüvvələri.

Azərbaycan Dövlət Sistemində daxil edilmiş bütün bu qüvvə və vasitələr bütövlükdə fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvələr və vasitələr sistemini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası FHN yangından mühafizə qurumunun müxtəlif nazirlik və baş idarələrin hərbişdirilmiş mədən-xilasetmə, qaz-xilasetmə xidmətlərin və digər belə peşəkar xidmətlərin, Azərbaycan Respublikası MM-in qoşun hissəsinin bazası əsasında, respublika nazirlikləri və baş idarələri ilə razılaşıdırılmaqla, daimi hazırlıqlı qəza-xilasetmə bölmələri yaradılır ki, bu bölmələr Azərbaycan Dövlət Sistemi tərəfindən həm respublikanın müxtəlif regionlarında, həm də yardım məqsədilə respublikanın hüdudlarından kənarında fəvqəladə halların nəticələrini operativ surətdə məhdudlaşdırmaq və aradan qaldırmaq üzrə onların imkanları daxilindəki işlərə cəlb edilə bilər.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin informasiya idarəetmə sistemi onun işini informasiya ilə təmin edir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəvqəladə hallar üzrə Komissiyasının respublika İnformasiya Hesablama Mərkəzi;
- Azərbaycan Respublikasının əhalisinə xəbərdarlıq sistemi;
- Naxçıvan MR informasiya-hesablama mərkəzi;
- Azərbaycan Respublikası nazirliklərinin və baş idarələrinin hesablama mərkəzləri;
- Azərbaycan Respublikası şəhərləri və rayonlarının hesablama mərkəzləri;
- fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldıran qüvvələr və vasitələrin (qoşun hissələri, hərbişdirilmiş və hərbişdirilməmiş dəstələri) idarəetmə məntəqələri;
- informasiya mərkəzləri (təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətini müşahidə və nəzarət sisteminin ilkin məlumat toplama mərkəzləri);
- rabitə və məlumatvermə vasitələri.

Azərbaycan Dövlət Sistemi informasiya - idarəetmə sisteminin əsas funksiyaları bunlardır:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarət sistemindən alınan məlumatların kompleks öyrənilməsi, o cümlədən baş vermiş fəvqəladə hallar barədə xəbərdarlıq, belə xəbərlərin seçilməsi və aidiyyəti üzrə abonentlərə çatdırılması;
- Sistemin abonentlərindən (istifadəçilərindən) alınan məlumatların toplanması və öyrənilməsi;
- Azərbaycan Dövlət Sisteminin müxtəlif vəsilələri arasında, həmçinin bütün səviyyələrdən olan fəvqəladə hallar üzrə komissiyalar və fəvqəladə halların nəticələrini aradanqaldırma qüvvələri və vasitələrinin idarəetmə məntəqələri, habelə təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarət sisteminin idarəetmə məntəqələri arasında məlumat (informasiya) mübadiləsini təşkil etmək.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin fəaliyyəti fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə tədbirlərin planlaşdırılması, hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Mövcud şəraitdən asılı olaraq sistemin 3 iş rejimi müəyyən edilmişdir:

Gündəlik iş rejimi - normal sənaye istehsalı və radiasiya şəraitində, həmçinin normal kimyəvi, bioloji (bakterioloji), seysmik, hidrometeoroloji şəraitdə, epidemiya, epizootiya, epifitotiya olmayan hallarda sistemin işi;

Yüksək hazırlıq rejimi - sənaye istehsalı və radiasiya şəraiti, kimyəvi, bioloji (bakterioloji), seysmik və hidrometeoroloji şərait xeyli pisləşdikdə, həmçinin fəvqəladə hallar yaranması ehtimalı haqqında proqnoz alınarkən sistemin işi;

Fəvqəladə rejim - fəvqəladə hallar yaranarkən və onların nəticələri aradan qaldırılarkən sistemin işi.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin, onun vəsilələrinin bu və ya digər rejimə keçirilməsi haqqında qərar fəvqəladə hallar üzrə müvafiq komissiyalar tərəfindən konkret şərait nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Vəziyyətdən asılı olaraq Azərbaycan Dövlət Sistemi və onun vəsilələri müxtəlif rejimlərdə işləyə bilər.

Azərbaycan Dövlət Sistemi müxtəlif rejimlərdə işləyərəkən aşağıdakı tədbirlər yerinə yetirilir:

a) gündəlik iş rejimində:

- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinin müşahidə və nəzarət edilməsi;
- fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması, fəvqəladə hallar baş verərkən əhalinin təhlükəsizliyini artırmaq və xalq təsərrüfatı itkilərini azaltmaqdan ötrü dövlət, dövlətlərarası uzunmüddətli birməqsədli proqramların və qabaqlama (preventiv) tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- Azərbaycan Dövlət Sistemi idarəetmə orqanlarının qüvvə və vasitələrinin fəvqəladə hallar üçün fəaliyyətə hazırlanması, hazırlığın təkmilləşdirilməsi və lazımi səviyyədə saxlanması, fəvqəladə hallarda mühafizə üsullarının və fəaliyyət qaydalarının əhaliyə öyrədilməsi;

b) yüksək hazırlıq rejimində:

- Azərbaycan Dövlət Sisteminə, fəvqəladə hallar üzrə komissiyalara rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürmək, lazımi hallarda şəraitin pisləşməsi səbəblərini aşkara çıxarmaq və onu proqnozlaşdırmaq üçün operativ qruplar yaratmaq;
- növbətçi-dispetçer xidmətini gücləndirmək;
- təbii mühitin və təhlükə potensialı obyektlərin vəziyyətinə müşahidə və nəzarəti gücləndirmək, fəvqəladə halların yaranması ehtimalını və onun nəticələrini proqnozlaşdırmaq;
- əhalinin mühafizəsi və xalq təsərrüfatı obyektlərinin dayanıqlılığının artırılması üçün tədbirlər görmək;
- güman edilən halların nəticələrini aradan qaldırmaqdan ötrü nəzərdə tutulan qüvvə və vasitələrin hazırlıq dərəcəsini yüksəltmək, lazım gələrsə onları ehtimal olunan fəaliyyət rayonlarına göndərmək;

c) fəvqəladə rejimində:

- əhalinin mühafizəsini təşkil etmək;
- fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasını təşkil etmək;
- işlərə bilavasitə rəhbərlik etmək üçün operativ qrupları fəvqəladə hallar baş vermiş rayonlara göndərmək;
- işləri yerinə yetirmək üçün qüvvə və vasitələri fəvqəladə hallar baş vermiş rayonlara göndərmək;
- fəvqəladə hallar yaranmış rayonlarda təbii mühitin vəziyyətinə daimi nəzarəti gücləndirmək.

SUAL 2. Fəvqəladə rejimə Daxili işlər orqanlarının qarşısında duran əsas vəzifələr

- fəvqəladə halların yaranması haqqında rəhbər və şəxsi heyətin xəbərdar edilməsi;
- xilasətmə və digər təxirəsalınmaz işləri yerinə yetirmək üçün qonşu rayonlardan DİO-nun qüvvə və vasitələrinin cəlb edilməsi;
- şəxsi heyətin mühafizəsinin təşkili, mühafizə qurğularında daldalanma, fərdi mühafizə vasitələri, dozimetrik və kimyəvi nəzarət cihazları ilə təchiz olunma, epidemiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin aparılması, əhalinin köçürülməsi, köçürülməyə cəlb olunan qüvvələrin və vasitələrin həcmi, müddəti və həyata keçirilməsi;
- zərər çəkmiş yerləri dövrələmək, içtimai asayişin təmin olunması;
- insanların xilas edilməsi və köçürülməsində, dövlətin və şəxsi mülkiyyətin təhlükəsiz zonada yerləşdirilməsində iştirak etmək;
- dövlət əhəmiyyətli obyektlərin, mühüm əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin, bankların və başqa obyektlərin mühafizəsinin gücləndirilməsi;
- dövlət mülkiyyətinin mənimlənməsinin, fəlakətdən zərər çəkmiş vətəndaşların şəxsi əmlakının oğurlanmasının qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin görülməsi;
- həqiqi zərərin aşkar edilməsi məqsədilə itkinin artırılmasının qarşısının alınması;

- təbii fəlakət və qəza qurbanlarının aşkar edilməsi və uçotunun aparılması komissiyasının işində iştirak etmək;
- əməliyyat texnikası, silah və döyüş sursatı, qiymətli əmlak və əməliyyat xidməti xarakterli sənədlərin təhlükəsiz zonaya daşınması;
- nəzarət-buraxılış məntəqələrinin və kəşfiyyat postlarının təşkili, habelə döyüş qaydasına görə növbələrin və dəstələrin yaradılması;
- Nazirlər kabineti və yerli hakimiyyət orqanlarının qərarına əsasən köçürmə, xilasetmə və başqa təxirəsalınmaz işləri yerinə yetirmək üçün əmək qabiliyyətli əhalinin, avtonəqliyyatın səfərbər edilməsində iştirak etmək;
- köçürülən əhalinin uçotu, qeydiyyatı və ünvan-arayış işlərinin təşkil edilməsi.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasını fəvqəladə hallar üzrə komissiyalar təşkil edirlər.

Adətən, fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına bilavasitə aşağıdakı komissiyalar rəhbərlik edir:

- nəticələri istehsalat binalarından kənara yayılmayan qismi fəvqəladə hallarda- fəvqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları;
- nəticələri obyektin ərazisindən kənara yayılmayan obyekt miqyaslı fəvqəladə hallarda - fəvqəladə hallar üzrə obyekt komissiyaları (ehtiyac olarsa, şəhər, rayon və sahə komissiyaları operativ qruplarının iştirakı ilə);
- fəvqəladə halların yayılması həddlərindən asılı olaraq nəticələri şəhərin (rayonun) və ya regionun ərazisindən kənara yayılmayan fəvqəladə hallarda - fəvqəladə hallar üzrə icra hakimiyyəti orqanlarının və ya Naxçıvan MR Nazirlər Kabinetinin komissiyası;
- nəticələri respublikanın ərazisindən kənara yayılmayan regional fəvqəladə hallarda - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəvqəladə hallar üzrə Komissiyası.

Azərbaycan Dövlət Sistemi və onun vəsilələri müvafiq surətdə respublika büdcəsindən və yerli büdcələrdən, ayrılan xüsusi fondlar hesabına nazirliklərin və baş idarələrin mərkəzləşdirilmiş fondlarından, həmçinin müəssisələrin sosial-iqtisadi inkişaf fondlarından maliyyələşdirilir. Göstərilən fondların sərəncamçıları müvafiq fəvqəladə hallar üzrə komissiyalardır.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin hər bir səviyyəli vəsiləsi fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə işlərin maddi-texniki və maliyyə təminatını müstəqil surətdə təşkil edir.

Fövqəladə halların qarşısının alınması işlərinə cəlb olunmuş təşkilatların xərcləri onları işə cəlb etmək barədə qərar verən orqanın hesabına ödənilir.

Əhaliyə fəvqəladə hallardan mühafizə üsullarının öyrədilməsi müstəqil surətdə, iş, yaşayış və təhsil yerlərində aparılan məşğələ və məşqlərdə, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunmaqla və xüsusi təlimlər keçirməklə təşkil edilir.

Azərbaycan Dövlət Sisteminin təşkilini təkmilləşdirmək, sistemin idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin hazırlığını və hazırlanmasının keyfiyyətini yoxlamaq məqsədilə hər il onun vəsilələrində planlaşdırılmış təlimlər və məşqlər keçirilir.

SUAL 3. Fəvqəladə Hallar Komissiyalarının əsas vəzifələri, funksiyaları və hüquqları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Fəvqəladə hallar (FH) üzrə Komissiyası aşağıdakı məqsədlərlə yaradılır:

- Respublika ərazisində güclü qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya, epizootiyalar və epifitotiyalar zamanı respublikanın bütün səviyyəli idarəetmə orqanlarının, Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Dövlət Sistemi qüvvə və vasitələrinin daim fəaliyyətə hazırlığının təmin edilməsi;

- Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasında respublikanın bütün səviyyəli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- xilasetmə və qəza-bərpa işlərinə, əhalinin həyat və təminatı üzrə tədbirlərə və fəlakət rayonlarından köçürülməsinə rəhbərlik edilməsi.

Komissiya Nazirlər Kabinetinin daimi orqanıdır və öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarlarını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və digər normativ aktları, habelə bu Əsasnaməni rəhbər tutur. Komissiya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir və onun şəxsi tərkibi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabeti tərəfindən təsdiq edilir.

Fövqəladə hallar üzrə Komissiyaya Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavinlərindən biri başçılıq edir.

Komissiyanın əsas vəzifələri

Fövqəladə halların qarşısının alınmasına, güclü qəzaların, təbii fəlakətlərin, epidemiya, epizootiya və epifitotiya nəticəsində dəyən ziyanın azaldılmasına, təhlükə potensialı istehsalatlarda işin etibarlılığının yüksəldilməsinə, xalq təsərrüfatı obyektlərinin və sosial sahələrin ehtimal olunan Fövqəladə hallara davamlılığının təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin planlaşdırılması, işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sisteminin yaradılması onun orqanlarının, qüvvə və vasitələrinin fövqəladə hallarda fəaliyyətə hazır saxlanması. Profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, habelə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması problemlərinin kompleks halda həlli üzrə elmi, elmi-texniki araşdırmaların, təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsinə, fövqəladə hallarda fəaliyyət göstərmək üçün nəzərdə tutulan dəstələrin saxlanması və təminatına, fəlakət rayonuna və zərərçidələrə yardım göstərilməsinə lazım olan xərclərin ödənilməsindən ötrü respublika-maliyyə və maddi-texniki təminat sistemi yaradılması üzrə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müzakirəsinə verilməsinin təşkili.

Fövqəladə hallar barədə məlumatların, xəbərlərin toplanması və mübadiləsi, belə halların nəticələrinin aradan qaldırmaqdan ötrü qüvvə və vasitələr ayrılması məsələləri üzrə nazirliklər, baş idarələr, hərbi hissələrin və donanmanın komandanlığı, ictimai təşkilatlar və hərəkatlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili. Regional fövqəladə halların yaranması və genişlənməsi dövründə, həmçinin onların nəticələri aradan qaldırılan dövrdə fəaliyyətə rəhbərlik etmək.

Komissiyanın funksiyaları və hüquqları

Komissiya ona həvalə edilən vəzifələrə müvafiq olaraq:

a) gündəlik fəaliyyətində aşağıdakı işləri təşkil edir və əlaqələndirir;

- Fövqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlığın yüksəldilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, sənaye, energetika, nəqliyyat, rabitə, sosial və mədəni-məişət obyektlərinin fövqəladə hallarda işinin etibarlılığı və davamlılığının artırılması üzrə respublika nazirliklərinin, baş idarələrinin və digər idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini;
- ehtimal olunan fövqəladə halların və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya, epizootiya və epifitotiya nəticəsində yaranan biləcək təhlükəli zonaların və gözlənilən ziyanın müəyyənləşdirilməsi işlərini;
- təhlükə potensialı obyektlərdə qəzaların qarşısının alınmasına, belə hallar baş verərkən, həmçinin təbii fəlakət, epidemiya, epizootiya və epifitotiya hallarında ehtimal olunan ziyanın azaldılmasına yönəldilmiş profilaktik tədbirlər sisteminin hazırlanması üzrə işləri;

- ehtimal olunan qəzaların, təbii fəlakətlərin, epidemiyanın, epizootiyanın və epifitotiyanın aradan qaldırılması üzrə fəaliyyət planının işlənilib hazırlanması işlərini;
 - profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, habelə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması probleminin kompleks halda həlli üzrə elmi, elmi-texniki araşdırmaların, təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsinə, fəvqəladə hallarda fəaliyyət üçün nəzərdə tutulmuş dəstələrin saxlanması və təchizat məsrəflərinin ödənilməsinə, qəzalar, təbii fəlakətlər, epidemiya, epizootiya və epifitotiya nəticələrinin aradan qaldırılması və zərərçüdülərə yardım göstərilməsinə lazım olan xərclərdən ötrü maliyyələşdirmə, maddi-texniki təminat və maddi sərvətlər ehtiyatları sisteminin yaradılması üzrə işləri;
 - fəvqəladə halların qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirlərində ictimai təşkilatların və müvafiq təcrübəyə malik şəxslərin iştirakı üçün şərait yaradılması işlərini;
 - Azərbaycan Respublikası əhalisinin fəvqəladə hallarda fəaliyyətə hazırlanması üzrə işləri;
 - Komissiyanın səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə qanunvericilik aktlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və digər normativ sənədlərin işlənilib hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət işlərini;
 - fəvqəladə halların profilaktikası, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində digər dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi və ondan istifadə olunması, Komissiyanın səlahiyyətləri dairəsində xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq işlərini.
- b) Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sisteminin işinə rəhbərlik edir;
 - c) xilas etmə və qəza-bərpa işlərinin səmərəli surətdə icrasından ötrü tələb olunan müasir texnikanın, avadanlıqların, mexanizm və materialların istehsal edilməsi və alınmasını, təhlükəli texnogen və təbii hadisələrin müşahidəsini, onlara nəzarət sisteminin genişləndirilməsini, əhalinin mühafizəsini və fəvqəladə hallarda normal həyat fəaliyyətini təmin edən vahid elmi-texniki siyasətin işlənilib hazırlanmasında iştirak edir;
 - d) AR-nın ərazisində əhalinin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə potensialı xalq təsərrüfatı obyektlərinin və hərbi xarakterli obyektlərin yerləşdirilməsinin, həmçinin belə obyektlərin bağlanılmasının, konservasiya və ya ləğv edilməsinin, yaxud işinin dayandırılmasının məqsəduyğunluğu məsələlərini nəzərdən keçirir və müvafiq qərar qəbul edir;
 - e) Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sistemi idarəetmə orqanlarının qüvvə və vasitələrinin komandir-qərargah və ixtisas təlimlərinin keçirilməsini təşkil edir;
 - f) Fəvqəladə hallarda idarəetmə üzrə və belə halların nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə respublika əhəmiyyətli mütəxəssis kadrların hazırlanması və onların ixtisaslarının artırılması işinin təşkilinə rəhbərlik edir;
 - g) Fəvqəladə hallar yaranması barədə xəbərdarlığı, belə halların xarakteri və miqyası, nəticələrinin aradan qaldırılması işlərinin gedişi barədə lazımı idarəetmə orqanlarına və əhaliyə məlumatların çatdırılmasını təşkil edir;
 - h) Azərbaycan Respublikasının ərazisində regional fəvqəladə hallar yaranarkən xilas etmə və qəza-bərpa işlərinin aparılmasına bilavasitə rəhbərlik edir;
 - i) zərər çəkmiş əhaliyə lazımı sosial yardım göstərilməsi, onun həyat təminatı, fəlakət rayonlarından köçürülməsi işlərini təşkil edir və əlaqələndirir;
 - j) maliyyə və maddi-texniki ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasını, həmçinin təşkilatların və vətəndaşların verdikləri, o cümlədən, xaricdən göndərilən yardım xarakterli materialların və maliyyə vəsaitinin uçotunu və bölüşdürülməsini təşkil edir və ona nəzarət qoyur;
 - k) qəza və fəlakətin səbəblərinin aşkar edilməsi üzrə Komissiyanın işində iştirak edir;
 - l) müvafiq təcrübəsi olan ictimai təşkilatların və vətəndaşların (o cümlədən, xarici ölkə vətəndaşlarının) fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirlərində iştirakına şərait yaradılması üzrə işləri təşkil edir.

Komissiya aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- Özünün səlahiyyətləri dairəsində, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı şəklində verilən qərarlar qəbul etmək;
- Komissiyanın səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin digər orqanları, nazirliklər, baş idarələr, təşkilatlar, müəssisələr, konsernlər və assosiasiyalar tərəfindən aparılan müzakirələrində iştirak etmək;
- adamların həyatının və sağlamlığının qorunması, maddi və mədəni sərvətlərin, təbii mühitin mühafizəsi üzrə respublikada fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyətə dair qüvvədə olan qanunlarda, normativ aktlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin yerlərdə vəziyyəti barədə nazirlik, baş idarə rəhbərlərinin, fəvqəladə hallar üzrə şəhər və rayon Komissiyaları sədrlərinin məlumatlarını dinləmək və müvafiq qərarlar qəbul etmək;
- Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Respublika Dövlət Sistemində («Azərdövlətfəvqəlfəaliyyət sistemi») daxil edilmiş qüvvə və vasitələrin hazırlanmasına nəzarət etmək;
- Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda Azərbaycan Dövlət Sistemində daxil edilmiş qüvvə və vasitələri müəyyən olunmuş qaydada lazımi xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin yerinə yetirilməsinə cəlb etmək;
- regional fəvqəladə hallar baş verərkən Azərbaycan Respublikasının ərazisində xilasetmə və qəza-bərpa işlərinin aparılmasına bilavasitə rəhbərlik etmək;
- fəvqəladə halların yaranması təhlükəsi meydana çıxarkən, sahə tabeliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki xalq təsərrüfatı obyektlərinin işini müvəqqəti dayandırmaq;
- Respublika xalq təsərrüfatının aparıcı mütəxəssislərini təhlükə potensialı obyektlərdə ekspertizalar keçirilməsi və belə obyektlərin təhlükəsizliyinə nəzarət üzrə tədbirlərə cəlb etmək;
- Fəvqəladə vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının 4 fevral 1992-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinin və 2-ci maddəsinin «a» bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının təbii fəlakət rayonunda fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək barədə təkliflər vermək.

SUAL 4. Komissiyanın işinin təşkili.

Gündəlik fəaliyyətində Komissiya öz işlərini Komissiyanın sədri tərəfindən təsdiq edilən iş planı əsasında yerinə yetirir.

Komissiyanın iclaslarında fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət məsələləri müzakirə edilir. Komissiya öz səlahiyyətləri dairəsində qərarlar qəbul edir ki, bu qərarların icrası bütün respublika nazirlikləri, baş idarələri, icra hakimiyyəti orqanları, həmçinin sahə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlar, müəssisələr, idarələr üçün məcburidir.

Komissiyanın iclasları arasındakı dövrdə lazımi qərarlar Komissiyanın sədri tərəfindən qəbul edilir və müvafiq göstərişlər şəklində icraçılara çatdırılır. Fəvqəladə hallar yaranarkən qəzanın, təbii fəlakətin, epidemiyanın, epizootiyanın və epifitotiyanın növündən, miqyasından və nəticələrindən asılı olaraq Komissiyanın heyətindən operativ qruplar yaradılır və onlara fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasına rəhbərlik etmək həvalə olunur.

Komissiyanın Sədri Komissiyaya tapşırılan vəzifələrin və funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. Komissiyanın üzvləri arasında vəzifə bölgüsü aparılır. Komissiyanın və onun aparatının işini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə müvafiq surətdə Komissiyanın Sədrinə aşağıdakı hüquqlar verilir:

- fəvqəladə hallar zonasında ictimai asayişin mühafizəsini, xeyli maliyyə vəsaiti və maddi sərvətlər toplanmış yerlərin, əhalinin həyat fəaliyyətini təmin edən obyektlərin və xalq təsərrüfatı obyektlərinin mühafizəsini gücləndirmək;
- fəvqəladə hallar zonasına vətəndaşların gəliş-gedişi üzrə xüsusi rejim qoymaq;
- fəvqəladə halların qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılmasından ötrü lazımi nəqliyyat vasitələrini, tibb, xilasetmə, bərpaetmə və digər qüvvə və vasitələri cəlb etmək;
- fəvqəladə hallar zonasında fəaliyyət göstərərəkən və belə halların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bütün lazımi maddi-texniki, tibbi, ərzaq və digər dövlət və sahə ehtiyatlarından və mənbələrindən istifadə etmək;
- lazım gələrsə fəvqəladə hallar zonasındakı müəssisələrdə, təşkilatlarda (idarə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) xüsusi iş rejimi tətbiq etmək, onların ehtiyatlarından fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün, habelə əhalinin həyat fəaliyyətinin xüsusi rejimini təmin etməkdən ötrü istifadə etmək;
- əmək qabiliyyətli əhalini fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaq işlərinə cəlb etmək.

MÖVZU 6.

Müasir (kütləvi) qırğın silahları. (Nüvə, kimyəvi və bakterioloji silahlar).

SUAL 1. Kütləvi qırğın silahları və nüvə silahı haqqında anlayış.

Müasir dövrdə bütün inkişaf etmiş ölkələr öz hərbi potensialını saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün kütləvi qırğın silahları ilə təminatla mühüm yer ayırırlar. Nüvə, kimyəvi və bioloji silahlar digər silahlara nisbətən dövrümüzün ən dəhşətli kütləvi qırğın silahları siyahısına aid olmaqla yanaşı daim yeniləşməkdədirlər.

Nüvə partlayışlarının güclü dağıdıcılıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onu döyüş əməliyyatlarında strateji və taktiki məsələlərin həlli üçün tətbiq edirlər. Nüvə silahlarını qısa bir zamanda, böyük ərazilərdə, ilin bütün fəsilərində, gecə və gündüz istifadə etmək mümkündür. İlk dəfə nüvə silahından 1945-ci ilin avqust ayında ABŞ dövləti Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə təyyarədən atom bombası atmaqla istifadə etmişdir. Nəticədə 313 min nəfərdən artıq dinc sakin həlak olmuş, 238 min nəfərdən artıq insan xəsarət almışdır.

Nüvə silahları o silahlara deyilir ki, onların dağıdıcı təsir qüvvəsi nüvə daxili enerjinin ayrılması hesabına baş versin. Nüvə çevrilmələri zamanı əmələ gələn enerjiyə **nüvə enerjisi** deyilir. Məlum nüvə silahlarının istifadəsində partlayışlar **iki üsulla** həyata keçirilir:

- atom silahlarının istifadəsində nüvə daxili ağır kimyəvi element atomları bölünərək daha yüngül atom və nüvələrə çevrilir və bu proses **bölünmə reaksiyası** adlanır;
- hidrogen silahlarının istifadəsində yüngül kimyəvi element atomları birləşərək daha ağır atomlar əmələ gətirir və buna **sintez üsulu** deyilir.

Nüvə silahlarında zəncirvari reaksiyaları uran və plutonium elementləri təşkil edir. Onlar çox radioaktiv maddələr olduqları üçün sərbəst halda belə bölünərək özlərindən hissəciklər buraxırlar. Nüvə sursatının partlayış gücü trotil ekvivalenti ilə xarakterizə edilir. **Trotil ekvivalenti** – nüvə sursatının partlaması nəticəsində alınan enerjiyə bərabər olan adi partlayıcı maddənin (trotilin) tonla miqdarına deyilir. Nüvə sursatının trotil ekvivalenti **tonla, kilotonla və meqatonla** ölçülür.

Nüvə sursatlarını istifadə etmək üçün onları aşağıdakı nüvə daşıyıcılarına yerləşdirirlər:

- ballastik raketlərin başlıq hissələrində;
- zenit və qanadlı raketlərin döyüş hissəsində;
- aviasiya mərmilərində;
- artilleriya mərmisi və minalarında;
- torpedoların döyüş hissələrində;
- mühəndis minalarında.

Nüvə partlayışlarının dağıdıcı faktorları insanların məhv edilməsində kompleks xarakter daşıyır, böyük ərazini əhatə edir və öz təsirini uzun müddət saxlayır.

Nüvə silahının zədələyici amilləri: Nüvə partlayışı enerjisinin təqribən 50%–zərbə dalğasının, 35%–ışıq şualanmasının, 10%–ərazinin radioaktiv çirklənmənin, 4%–nüfuzedicisi rasiyanın və 1%–elektromaqnit impulsunun yaranmasına sərf olunur.

1. Zərbə dalğası.

Nüvə partlayışının ilk anından sonra havada kürə şəkilli işıq sahəsi əmələ gəlir. Əmələ gəlmiş kürənin daxilində partlayış məhsullarının istiliyi 10 milyon dərəcəyə, təzyiqi isə bir neçə milyard atmosfərə çatır. Bunun nəticəsində kürəni əhatə edən hava sərhəddində təzyiqin və temperaturun kəskin fərqi əmələ gəlir.

Partlayış məhsulları məhdudlaşmış kürənin səthindən sürətlə ətrafa yayılmağa başlayır və nəticədə havada zərbə dalğası yaranır.

Zərbə dalğası – partlayış mərkəzindən hər tərəfə səsdən iti sürətlə yayılan bərk sıxılmış hava qatından ibarətdir. Zərbə dalğasının zədələyici təsirini xarakterizə edən əsas parametrlər dalğanın ön həddindəki izafi təzyiq, dalğanın sürət təzyiqi və izafi təzyiqin təsir müddətidir.

İzafi təzyiq yaranmış maksimal atmosfer təzyiqi ilə zərbə dalğasından əvvəlki normal atmosfer təzyiqinin fərfinə bərabərdir.

İzafi təzyiq hər kvadrat santimetrə düşən kiloqram - qüvvə ilə ifadə olunur (kq/sm^2) və kPa (kilopaskalla) ölçülür.

Zərbə dalğası nəticəsində binalar, qurğular, tikililər dağılır, insanlar isə müxtəlif dərəcəli zədələr alırlar.

İzafi təzyiqin miqdarından asılı olaraq zədələr aşağıdakı növlərə bölünür:

1. **Yüngül** - izafi təzyiq $0,2-0,4 \text{ kq}/\text{sm}^2$ ($20-40$) kPa bərabər olanda baş verir. Bu zaman yüngül kontuziya, qol və qıç nahiyələrinin burxulması və eşitmə qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi baş verir;
2. **Orta** – izafi təzyiq $0,4-0,6 \text{ kq}/\text{sm}^2$ ($40-60$) kPa bərabər olanda baş verir. Belə hallarda bədənin ümumi kontuziyası, qol və qıç nahiyələrinin bərk burxulması, burun və qulaqlardan qanaxma baş verir;
3. **Ağır** – izafi təzyiq $0,6-1 \text{ kq}/\text{sm}^2$ ($60-100$) kPa bərabər olanda baş verir. Bu zaman qol və qıç nahiyələrinin sınıması, daxili orqanların zədələnməsi, burun və qulaqlardan şiddətli qanaxma baş verir.
4. **Çox ağır** – izafi təzyiq $1 \text{ kq}/\text{sm}^2$ (100) kPa - dan artıq olanda baş verir. Bu zaman sümüklərin sınıması, daxili orqanların dağılması, daxili qanaxma və beyin silkələnməsi baş verir və ölümlə nəticələnir.

2. Işıq şüalanması.

İşıq şüalanması - nüvə partlayışı zamanı meydana çıxan od kürəsinin saçdığı gözə görünən ultrabənövşəyi və infraqırmızı işıq selidir. Təsir müddəti nüvə yükünün gücündən asılı olaraq 10-20 saniyə müddətində olur.

Nüvə partlayışının işıqlanma sahəsi işıq şüasının mənbəyi adlanır, hansı ki, əsasını közərmiş hava və müəyyən miqdarda közərmiş partlayış məhsulları təşkil edir. Işıq şüasının əsas məhvedici təsiri ona əsaslanır ki, müxtəlif örtüklər və bədən quruluşları işıq enerjisini udmağa və qızmağa qadirdirlər. Buna görə işıq şüalarının təsiri nəticəsində müxtəlif sahələrin səthində alışma, yanma, kömürləşmə, ərimə və buxarlanma halları baş verir. Işıq şüalanmasının zədələyici təsiri işıq impulsundan, yəni işıq şüalarına nisbətən şaquli yerləşmiş səthin hər kvadrat santimetrinə şüalanma ərzində düşən işıq enerjisinin miqdarından asılı olur və kC/m^2 və ya kal/sm^2 ölçülür. Işıq şüalanması yaşayış məntəqələrində və meşələrdə kütləvi yanğınlar törədir, insan bədənində isə yanıqlar əmələ qətirir.

İşıq impulsunun miqdarından asılı olaraq insanlar bir neçə dərəcəli yanıqlar ala bilər:

- **Yüngül** (I dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və bu zaman dərinin qızarması baş verir;
- **Orta** (II dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və dəridə suluqların əmələ gəlməsi baş verir;
- **Ağır** (III dərəcəli) yanıqlar əmələ gəlir və bu zaman dərinin ölməsi baş verir;

İnsanların aldığı yanıqların dərəcələri işıq şüalanmasının miqdarından, paltarın növündən, möhkəmliyindən və rəngindən asılıdır. Açıq rəngli və gen paltar qeyinmiş insanlar, qara və dar paltar qeyinmiş insanlara nisbətən az yanıqlar alırlar. Müxtəlif sahələrdə yaranan işıq impulsunun təsiri nüvə partlayışının növündən, gücündən, məsafədən və hava şəraitindən asılı olur. Yağmurlu və dumanlı havada işıq impulsunun təsiri qat-qat azalır.

Sığınaqlar və daldalanacaq işıq şüalanmasının təsirindən qorunmaq üçün ən etibarlı yerlərdir. Bütün kölgə salan əşyalar da insanları işıq şüalanmasından qoruya bilər.

Nüfuzedici radiasiya – nüvə partlayışı anında qəza partlayış yerindən ətrafa yayılan, gözə görünməyən qamma şüalar və neytron selindən ibarətdir. Nüfuzedici radiasiya nüvə partlayışından sonra cəmi 10-15 saniyə ərzində mühafizə olunmamış canlı orqanizmlərə təsir edir. O, gözə qörünmür, hiss edilmir, lakin məlum olan bütün materiallardan keçir və uzaq məsafələrə yayılaraq insanların zədələnməsinə səbəb olur. Qamma-şüalar elektromaqnit dalğası axınıdır və öz təbiətinə görə rentgen şüaları ilə eynidir. Qamma şüaları insan orqanizmini şüalandırarkən canlı hüceyrələrin molekulları ionlaşır, onların həyat fəaliyyəti pozulur və nəticədə insan şüa xəstəliyinə tutulur.

Şua xəstəliyinin əlamətləri: Hərərətin artması, ürək bulanması, mədənin pozulması, selikli qişalarda qanaxmanın baş verməsi. Radiasiya dozasından asılı olaraq şua xəstəliyinin gizli inkişaf dövrü bir neçə saatdan bir neçə həftəyədək davam edə bilər.

Şua xəstəliyinin dörd dərəcəsi olur. Bu dərəcələr alınan şualanma dozasından və şualanmaya məruz qalma vaxtından asılı olur:

- **Yüngül** (I dərəcəli) şua xəstəliyi – şualanma dozası 100–200 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü üç həftəyədək davam edir.
- **Orta** (II dərəcəli) dərəcəli şua xəstəliyi – şualanma dozası 200–400 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir həftəyədək davam edir.
- **Ağır** (III dərəcəli) dərəcəli şua xəstəliyi – şualanma dozası 400–600 R olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir neçə saat təşkil edir.
- **Çox ağır** (IV dərəcəli) dərəcəli şua xəstəliyi – şualanma dozası 600 R-dan artıq olarkən baş verir və xəstəliyin gizli inkişaf dövrü bir saatdan az vaxta təşkil edir.

Nüfuzedici radiasiyanın təsiri udulan doza ilə qiymətləndirilir və Rentgen (R), Qrey (Qr), rad ölçü vahidləri ilə ölçülür. Bir rentgen - qamma şualanmanın ehtiva dozasıdır ki, bunun nəticəsində 0°C temperaturda və 760 mm civə sütunu təzyiqi şəraitində quru havanın 1sm³ - də təxminən 2 milyard cüt ion əmələ gəlir.

Müxtəlif sıx və qalın materiallardan keçərkən nüfuzedici radiasiyanın təsiri zəifləyir. Bəzi materialların radiasiyanı yarıyadək zəiflətmə qabiliyyəti var. Məsələn: poladın – 2,7 sm, betonun - 10 sm, torpağın – 14 sm, suyun – 23 sm, ağacın – 30 sm qalınlığı nüfuzedici radiasiyanı 2 dəfə azaldır. Nüfuzedici radiasiyadan mühafizə, məhz materialların bu xüsusiyyətinə əsaslanır.

3. Radioaktiv çirklənmə - yerdə nüvə partlayışı baş verəndən sonrakı anlarda radioaktiv zərrəciklər odlu kürənin tərkibində olur. Odlu kürə buxara və tüstüyə bürünərək hündürə qalxır və bir neçə saniyədən sonra topa buludlara çevrilir. Hündürə qalxan hava axınları yerdən toz-torpağı göyə qaldırır və onları radioaktiv buludla birlikdə aparır. Yuxarı qalxan toz-torpaq radioaktivləşir. İri toz buludlarının bir hissəsi bilavasitə partlayış rayonunda yerə çökür, qalan hissəcikləri isə buludun tərkibində qalıb hava axınları vasitəsi ilə partlayış mərkəzindən yüzlərlə kilometr məsafələrə aparılır.

Radioaktiv çirklənmə nüvə partlayışının digər məhvədic faktorlarından fərqli olaraq, insanları və ərazini uzun müddətdə öz təsiri altında saxlayır. Radioaktiv çirklənmənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onu nə iyinə nə də dadına görə təyin etmək mümkün deyil. Onu ancaq xüsusi doza ölçən cihazların köməyi ilə təyin etmək olur.

Radioaktiv çirklənmənin əsas mənbəyi – nüvə partlayışının bölünən hissələridir. Nüvə bölünməsi prosesində böyük miqdarda müxtəlif maddələrin mürəkkəb qarışığı əmələ gəlir. Bu qarışıqlar Mendeleev dövrü sisteminin orta hissəsində yerləşən 35 kimyəvi elementin 200 izotopunu özündə birləşdirir.

Radioaktiv çirklənmənin mənbəyini bölünən nüvə hissəcikləri və radioaktiv enerji təşkil edir.

Nüvə partlayışı zamanı çoxlu radioaktiv maddələr yaranır və bu maddələr yerə çökərək ərazinin zəhərlənməsinə səbəb olur. Radioaktiv zəhərlənmənin dərəcəsi ilk növbədə partlayışın gücündən və növündən asılıdır. Bundan əlavə partlayışdan sonra keçən müddətdən, partlayış mərkəzinə qədər olan məsafədən, meteoroloji şəraitdən, küləyin istiqamətindən və yerin relyefindən asılı olur. Yerə radioaktiv çirklənməsi radiasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və rentgen – saatla (R/s) ölçülür. Radiasiya səviyyəsi – insanın həmin ərazidə bir saat qaldığı müddət ərzində aldığı şualanma dozasını göstərir. Radiasiya səviyyəsi 0,5 R/saat və ondan çox olan ərazilər zəhərlənmiş sayılır.

Yerə radioaktiv zəhərlənməsinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, radioaktiv maddələrin təbii sürətdə parçalanması nəticəsində radiasiyanın səviyyəsi aşağı düşür. Vaxt 7 dəfə artdıqca radiasiya səviyyəsi 10 dəfə azalır. Radioaktiv çirklənmədən mühafizə olunmaq üçün sığınacaqlardan və radiasiya əleyhinə daldalanacaqlardan, həmçinin fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək lazımdır. Bədənin səthini radioaktiv çirklənmədən adi paltarlarla da mühafizə etmək mümkündür.

Təhlükəsiz radiasiya dozaları:

- sülh dövründə təhlükəli obyektlərdə işləyənlər – bir il ərzində 5 R (həmin obyektlərin yaxınlığında yaşayanlar bir il ərzində 0,5 R).
- müharibə dövründə bir dəfəlik doza 4 gün ərzində 50 R, çoxdəfəlik dozalar: bir ay ərzində 100 R, üç ay ərzində 200 R, bir il ərzində 300 R təşkil edilir.

4. Elektromaqnit impulsu - Nüvə partlayışlarından istiqamətlənən elektromaqnit sahəsinə elektromaqnit impulsu deyilir. Elektromaqnit impulsun yaranması Komptonov (ingilis alimi) mexanizmi nəticəsinə əsaslanır. Nüvə partlayışı anında küllü miqdarda qamma kvantlar və neytronlar yayılır.

Partlayışın qamma-kvantı, ətraf mühitin atomları ilə qarşılıqlı təsirdə, müsbət yüklü zəif ionlar və cəld elektronlar əmələ gətirir ki, bunlar da yeni qamma-kvantların törəmələri istiqamətində hərəkət edirlər. Nəticədə ətraf mühitin bu boşluğunda sərbəst elektrik cərəyanı və yüklü sahə əmələ gəlir. Öz növbəsində cəld elektronlar mühitdə ionlaşaraq, müsbət yüklənmiş ionlar və zəif elektronlar yaradırlar. Nəticədə bu mühit elektrik keçirici olur.

Elektrik sahəsinin təsiri altında, yaranmış cəld elektronların, zəif elektronlara qarşı hərəkətə başlamasından elektronlarda cərəyan keçiriciliyi yaranır. Elektromaqnit impulsu radioelektron cihazlara və elektrotexniki avadanlıqlara (kabel və rabitə sistemi xətlərinə, idarəedilən cihazlara, elektrik təchizatına və digər qəbuledicilərə) məhvedici təsir göstərir. Bu cihazlarla işləyən insanların təhlükəsizliyi üçün tədbir görülməyibsə, elektromaqnit impulsu yüksək gərginliyi ilə insanları zədələyə bilər. Elektromaqnit impulsundan mühafizə vasitəsi kimi qoruyucu avtomat tərtibatlarından istifadə edilir.

Nüvə zədələnmə ocağı – o əraziyə deyilir ki, orada nüvə partlayışının zədələyici amillərinin təsiri nəticəsində külli miqdarda insan, heyvan və bitki tələfatı olsun, bina və qurğular dağılsın, yanğınlara baş versin və yer radioaktiv maddələrlə zəhərlənsin.

Zərbə dalğasının önündə izafi təzyiq 10 kPa – dan artıq olan sahələr **nüvə dağıntı ocağı** adlandırılır.

Dağıntıların xarakterinə görə belə sahələr 4 növə ayrılır: tam, güclü, orta və zəif dağıntı zonaları:

1. Nüvə partlayışı mərkəzinə ən yaxın sahələrə **tam dağıntı zonası** deyilir. Bu sahənin hüdudları daxilində zərbə dalğasının yaratdığı izafi təzyiq 50 kPa-dan artıq olur. Burada istehsalat və yaşayış binaları tamamilə dağılır, partlayış mərkəzinin lap yaxınlığında isə sığınacaqın bir qismi uçulur. Küçələrdə başdan - başa uçqunlar əmələ qəlir və sığınacaqların giriş yolları uçqunlarla tutulur.

2. İzafi təzyiqin təsirinə 30 kPa-dan – 50 kPa-dək məruz qalmış sahələr **güclü dağıntı zonası** adlandırılır. Buradakı bina və qurğular əsasən dağılır, sığınacaqlar və yeraltı kommunal-energetika şəbəkələrinin əksəriyyəti salamat qalır.

3. İzafi təzyiqin təsirinə 20 kPa-dan – 30 kPa-dək məruz qalmış sahələr **orta dərəcəli dağıntı zonası** adlandırılır. Bu zonanın hüdudları daxilindəki binalar orta dərəcədə dağılır, yeraltı sığınacaq və şəbəkələr salamat qalır. Küçələrin müxtəlif yerlərində uçqunlar yarana bilər.

4. İzafi təzyiqin təsirinə 10 kPa-dan – 20 kPa-dək məruz qalmış sahələr **zəif dağıntılar zonası** adlandırılır. Bu zaman binanın ikinci dərəcəli elementləri - yəni qapı və pəncərələri, artırmaları və daxili arakəsmələri dağılır, küçələrdə tək-tək uçqunlar yaranır.

Zərbə dalğasının zədələyici təsiri partlayışın gücündən, partlayışın növündən, partlayış mərkəzindən olan məsafədən və yerin relyefindən asılı olur. Zədələnmə ocağı sahəsinin 13%-ni tam dağıntı zonası, 10%-ni güclü dağıntı zonası, 15%-ni orta dərəcəli dağıntı zonası və 62%-ni zəif dağıntı zonası təşkil edir. 20 kilotonluq nüvə partlayışı zamanı zərbə dalğası 1 km məsafəyə 2 saniyə, 2 km məsafəyə 5 saniyə, 3 km məsafəyə 8 saniyə ərzində çatır. Zərbə dalğasından ən etibarlı mühafizə üsulu mühafizə qurğularında yerləşməkdir, həmçinin xəndəklərdən, yeraltı zirzəmilərdən və yerin relyefindən də müəyyən qədər istifadə etmək mümkündür.

**Zəhəhərlənmə zonalarının doza gücünün
CƏDVƏLİ**

Zona- lar	Zəhəhərlənmə zonalarının adı	Partlayış məhsulları tamamilə parçalananadək alınan doza, R	Etalon doza gücü, R/saat partlayışdan 1 saat sonra üçün hesabı	Dozanın gücü R/saat 10 s. sonra üçün
A	Zəif çirklənmə zonası (mavi rənglə işarələnir).	40-400	8-80	0,5
B	Güclü çirklənmə zonası (yaşıl rənglə işarələnir).	400-1200	80-240	5
V	Təhlükəli çirklənmə zonası (qonuru rənglə işarələnir).	1200-4000	240-800	15
Q	Çox təhlükəli çirklənmə zonası (qara rənglə işarələnir).	4000-dən çox	800-dən çox	50

Nüvə daşıyıcıları.

Əhalinin mühafizə tədbirlərinin hazırlıqları yalnız təbii və texnogen hadisələrin mövcudluğu zamanı deyil, həm də ölkəni bürüyən müharibə şəraitində də təşkil olunur.

Əhalinin fəvqəladə hadisələrdən mühafizəsi belə tədbirlərdə daha əhəmiyyətdir:

1. etibarlı xəbərdarlıq sisteminin yaradılması;
2. mühafizə qurğuları ehtiyatlarının yaradılması;
3. kombinasiya üsulu ilə köçürmə tədbirlərinin planlaşdırılması və vaxtında yerinə yetirilməsi, köçürülən əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək üçün təhlükəsiz şəhərdənkənar zonaların hazırlanması;
4. əhalinin fərdi mühafizə vasitələri ilə təchiz edilməsi;
5. mühafizə üsullarının əhaliyə ümumi və icbari surətdə öyrədilməsi;
6. ərzaq və suyun radioaktiv, kimyəvi maddələrdən, güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən mühafizənin təmin edilməsi;
7. radiasiya, kimyəvi və bakterioloji müşahidələrin, kəşfiyyat və laboratoriya nəzarətinin təşkili;
8. rejimli tədbirlərin, sanitariya–gigiyena tədbirlərinin və radiasiya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Fəvqəladə hadisə təhlükəsi yarandığı barədə xəbərdarlıq edilərkən əhali təhlükənin xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı qaydalarla fəaliyyət göstərməlidir:

- kütləvi informasiya vasitələrini (radioreproduktoru, radioqəbuledicini) daima şəbəkəyə qoşulu saxlamalı;
- şəhərdənkənar (təhlükəsiz) zonaya köçürülməyə hazırlaşmalı;
- fəvqəladə hadisə ehtimalına görə daldalanacaq yerini dəqiqləşdirməli, kənd yerlərində radiasiya əleyhinə daldalanacaq düzəltməyə başlamalı;
- fərdi mühafizə vasitələrini, o cümlədən tibbi mühafizə vasitələrini əldə etməli, onları istifadə üçün hazırlamalı;
- radiasiyadan mühafizəyə hazırlıq işlərini davam etdirməlidir.

Köçürülmə haqqında sərəncam elan edilərkən:

- İstehsal fəaliyyətini dayandırmalı (müəssisə müdiriyyətinin müvafiq sərəncamına uyğun olaraq);

- Şəhərdən təhlükəsiz zonaya çıxarılması və s. təşkil olunmalıdır.

Radioaktiv zəhərlənmə zonalarında tələfatı mümkün qədər azaltmaq məqsədilə burada radiasiyadan mühafizəsinin müəyyən rejimlərinə və əhalinin düzgün davranış qaydalarına riayət olunmalıdır. Hər hansı bir səbəbdən radioaktiv zəhərlənmə zonasında qalan adamlar bütün hallarda tənəffüs üzvlərini və bədənin səthini qoruyan fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etməlidirlər.

Zəhərlənmə zonasına girmədən əvvəl Aİ – 2 fərdi aptekçəsindəki radiasiya əleyhinə dərman həblərini qəbul etmək lazımdır; radioaktiv maddələrlə çirklənmiş açıq sahələrdə xörək yemək, su içmək, papiros çəkmək, uzun müddət dayanmaq, dincəlmək və s. qadağandır. Zəhərlənmə zonasından çıxandan sonra qismən sanitariya təmizlənməsi keçirmək, həmçinin paltarları, ayaqqabıları, fərdi mühafizə vasitələrini qismən və ya tam dezaktivasiya (deqazasiya) etmək, sonra isə dozimetrik nəzarətdən keçmək lazımdır. Bu tədbirlərin yerinə yetirilməsi radioaktiv zədələnmələrin səviyəsini xeyli azaltmağa imkan yaradır.

Radioaktiv zəhərlənmə zonalarında mühafizə rejimləri üzrə tövsiyələr konkret şəraitdən (məlayim, güclü, təhlükəli və ya çox təhlükəli zəhərlənmə zonaları yarandığından) asılı olaraq müəyyən ediləcəkdir. Məsələn, məlayim zəhərlənmə zonasında (A zonası) əhali açıq sahələrdə qalmamalıdır. Mühafizə qurğularında qalma müddəti bir neçə saat (6 saatadək) ola bilər, bundan sonra isə adi yaşayış binalarına qayıtmağa icazə verilir. Bu zaman binalardan çöldə, açıq yerlərdə 4 saatdan artıq qalmaq olmaz. Bu cür məhdudlaşmalardan ibarət rejim bir sutkadan sonra sona yetir. Güclü zəhərlənmə zonasında (B zonası) 1-3 sutka mühafizə qurğularında daldalanmaq lazımdır, lakin bundan sonra 4-cü gün adi yaşayış evlərinə qayıtmağa icazə verilir, binalardan çöldə qalma müddəti sutkada 3-4 saatadək məhdudlaşdırılır. Müəssisələr, idarələr, o cümlədən MM-in tibb xidməti MM qərargahı tərəfindən müəyyən xüsusi rejim üzrə işləyir; açıq sahələrdə aparılan işlər bir neçə gün müddətində dayandırılır. Təhlükəli zəhərlənmə zonasında (V zonası) adamlar mühafizə qurğularında 3 sutka, bəzən isə daha artıq qalmalıdırlar, ancaq 5 sutkadan sonra adi yaşayış binalarına qayıtmağa icazə verilir. Çox təhlükəli zəhərlənmə zonasında (Q zonası) şüalanma dozalarının gücü çox yüksək olur və uzun müddət adamlar üçün xeyli təhlükə törədir. Belə zonada adamlar ən azı 6 sutka ərzində mühafizə qurğularında qalmalıdırlar, adi yaşayış binalarına 6 – 7 sutkadan sonra qayıtmağa icazə verilir; ilk imkan olan kimi (normadan artıq şüalanmaya yol vermədən) adamları bu zonadan köçürmək lazımdır.

Fövqəladə hadisələr zamanı əhalinin mühafizənin əsas üsulları:

- mühafizə qurğularında daldalanmaq;
- fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək;
- iri şəhərlərdən və təhlükəli sahələrdən əhalini təhlükəsiz zonaya köçürməkdən ibarətdir.

Sığınacaqlar insanların kütləvi qırğın silahlarının, adi silahların, yüksək hərəratların, zəhərli qazların, uçuqun və çökmələrin zədələyici faktorlarından əminli qorunması üçün inşa edilir və bu kimi sığınacaqlarda insanlar uzun müddət gizlənə və yaşaya bilər.

Sığınacaqlar çox vaxtı yaşayış məntəqələrində olan binaların dərin hissələrində quraşdırılır. Bundan başqa sığınacaqlar kimi dağ-mədən şaxtaları, metropoliten stansiyaları, yeraltı qarajlar və dərinlikdə yerləşən digər tikililər istifadə edilə bilər.

Sığınacaqlar ən azı iki çıxış-girişlə təmin edilir . Bunlardan biri qəza çıxış-girişi kimi düzəldilir. Giriş-çıxışlar hermetik-qoruyucu qapılarla təchiz edilməlidir.

Sığınacaq sığınma otağından, şlüz kameradan (tamburdan), filtr-ventilyasiya kamerasından, sanitar qovşağından və digər otaqlardan ibarətdir.

Sığınacağa bayırdan daxil olan hava radioaktiv, zəhərli və bakterial vasitələrdən, digər zərərli maddələrdən təmizlənərək içəriyə verilir. Bundan başqa sığınacaqlarda su təchizatı, kanalizasiya, istilik və işıqlandırma sistemləri də qurulur, buraya radio və telefon çəkilir.

Sığınacaqların əsas otaqları skamya və yataq taxtları ilə təchiz olunur. Bundan başqa burada ətraf mühitin kəşfiyyatı, eləcə də qəza-xilasetmə işlərinin aparılması məqsədilə lazımı inventar saxlanılır. Kütləvi yanğınların baş verməsi, zəhərli maddələrin yayılması təhlükəsi olan yerlərdəki sığınacaqlar daha yüksək mühafizə xassələrinə malik olmalıdır.

Dinc vaxtlarda bütün sığınacaqlar xalq təsərrüfatı və mədəni-məişət tələbatlarına uyğun istifadə edilməlidir. Sığınacaqların hər zaman hazır vəziyyətdə olmasına nəzarət daim yüksək səviyyədə saxlanılmalıdır.

Radiasiyaya qarşı sığınacaqlar (RQS) insanı radioaktiv zədələnmədən, işıq şüalanmasından qoruyaraq, zərbə dalğasının təsirini xeyli zəiflədir. Bina daxilində olan istilik, ventilyasiya, su təchizatı, kanalizasiya, işıqlandırma, radiotranslyasiya və rabitə sistemləri insanların həyat təminatı məqsədilə istifadə edilir.

Həmlə təhlükəsi yarandıqda binadakı qapı və pəncərə yerləri kip bağlanılır, yataq taxtları, oturacaqlar düzəldilir və ərzaq, su, dərman təchizatı yaradılır. Sağlam və iş qabiliyyəti olan hər bir kəs radiasiyaya qarşı sığınacaqların (RQS) yaradılmasında və təchiz olunmasında fəal iştirak etməlidir. Şəhər binalarında daş binaların birinci mərtəbələri radiasiya təsirini 10 dəfə, zirzəminin orta hissəsi isə 500-1000 dəfə azaldır. Kənd yerlərində bu məqsədlə dərin zirzəmilərdən istifadə edilir.

Lazım gəldikdə ayrıca duran və tez bir zamanda qurulan RQS-lər yaradılır. Onların tikintisi üçün yaşayış məntəqələrinə yaxın olan yerlər seçilir. Bu məqsədlə tikinti materialı kimi ağacdan, daşdan, samandan, qamışdan və s. istifadə edilir. Qış aylarında donmuş qruntdan, buz və qardan da istifadə etmək olar, çünki hətta 60 santimetrlik qar örtüyü şüalanmanı 2 dəfə zəiflədir. İnşaya başlayarkən müxtəlif materialların radiasiyaya qarşı qoruyucu xassələri də nəzərə alınmalıdır. Belə sığınacağın tikintisi istiqamətinin göstərilməsindən başlamalı, sonrakı mərhələdə lazımı uzunluqda, endə və dərinlikdə xəndək qazılmalıdır. Bundan sonra çıxış, su yığılan yer, döşəmə qurulur, yataq taxtları düzəldilir.

Giriş hissədə suyun yığılması üçün 50 sm dərinliyində quyu qazılır, üzbəüz köndələndə isə ventilyasiya qutusu və ya sadə ventilyator quraşdırılır.

Yuxarı çatıdakı qrunzun qalınlığı 60-70 sm-dən az olmamalıdır. Yağış sularının içəriyə dammaması üçün çatı üzərinə polietilen plyonka və ya suya qarşı izolyasiya materialı döşənilir. Sığınacaq ətrafında yağış sularının kənarlaşdırılması üçün arxlar açılır. İçəriyə giriş qalın materialla pərdələnir və ya qapılar quraşdırılır. Su və ərzaq ehtiyatı hermetik qablarda saxlanılır. Ətraf ərazilərin qoruyucu xüsusiyyətlərini bilmək və onlardan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Ensiz, dərin və girintili - çıxıntılı yarpaqlar, karxanalar və yeraltı mədən yerləri kütləvi qırğın silahlarından, eləcə də neytron silahından yüksək dərəcəli qoruma vasitəsidir. Bununla belə dik yamaclar, torpaq təpəcikləri, kotlovanlar, alçaq kərpic hörgüsü və digər sığınacaqlar da nüvə partlayışının zədələnmə nəticələrini xeyli aşağı salır. Hər hansı bir ərazinin relyefi dərəcəli deyilsə, burada da sığınmaq üçün kiçik oyuqlardan, dayaz dərələrdən və arxlardan istifadə etmək olar. Meşə massivləri də nüvə partlayışının zədələyici amillər təsirini zəiflədir. Onlar zərbə dalğasının təsirini, radioaktiv zədələnməni azaldır, işıq şüalanmasını xeyli zəiflədir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, işıq şüalanması meşədə yanğına səbəb olduğundan sığınmaq üçün alışmaya daha az məruz qalan yarpaqlı ağaclardan ibarət sahələrdən istifadə etmək lazımdır.

Meşədə olduqda kol-koslu talada və ağacları kəsilmiş yerlərdə, bunlar olmadıqda isə - meşənin dərinliklərində qalmaq daha təhlükəsizdir.

MM sistemində dozimetriyanın əsas vəzifəsi – müxtəlif radiasiya şəraitində əhalinin, MM qoşunları və hərbi ləşməmiş dəstələrinin fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə ionlaşdırıcı şüalanmaları aşkar etmək və bu şüalanmaların onlar üçün yaratdığı təhlükənin dərəcəsini qiymətləndirməkdir.

Dozimetriya vasitəsilə aşağıdakı işlər yerinə yetirilir:

- əhalinin həyat fəaliyyətini və zədələnmə ocaqlarında xilas etmə və təcili qəza-bərpa işlərinin müvəffəqiyyətlə icra edilməsini təmin etmək üçün şüalanmaların aşkar edilməsi və ölçülməsi;
- dezaktivasiya və sanitariya təmizlənməsi keçirilməsi zərurətini, bunların keyfiyyətini müəyyən etmək, habelə zəhərlənmiş ərzaq məhsullarından istifadə etmək normalarını təyin etmək üçün müxtəlif obyektlərin zəhərlənmə dərəcələrinin ölçülməsi;
- radiasiya baxımından əhalinin və ayrı-ayrı adamların iş və həyat qabiliyyətini təyin etmək məqsədilə şüalanma dozalarının ölçülməsi.

Ərzaq məhsullarının, suyun, alafın radioaktiv maddələrlə zəhərlənmə dərəcələrinin laboratoriyalarda ölçülməsi. Dozimetric cihazları-onların təyinatına, vericinin tipinə, ölçülən şüalanmanın növünə və cihazın sxeminin çevirdiyi elektrik siqnallarının xarakterinə görə təsnif etmək olar.

Təyinatına görə bütün cihazlar aşağıdakı 4 qruplara ayrılır:

1. İndikatorlar – radiasiya kəşfiyyatı üçün ən sadə cihazdır, bu cihazlar vasitəsilə şüalanmaları aşkar etmək, β və μ şüalanma dozalarının gücünü təxmini qiymətləndirmək mümkündür. Cihazlar işıq və ya səs signalı verən sadə elektrik sxeminə malikdir. İndikatorlar vasitəsilə doza gücünün artdığını və ya azaldığını təyin etmək mümkündür. Belə cihazlarda verici olaraq qazboşalma sayğacı tətbiq edilir. Cihazların bu qrupuna DP-63, DP-63A, DP-64 indikatorları aid edilir.

DP-64 indikator-signalizatoru - fasiləsiz olaraq radiasiya müşahidəsi aparmaq və ərazinin radioaktiv zəhərlənməsi barədə xəbər vermək üçündür. Cihaz nəzarət rejimində işləyir və ərazidə şüalanma dozasının gücü 0,2 R/s-a çatanda bu barədə səs və işıq signalı verilməsini təmin edir. Signalın işə qoşulması müddəti 3 san. artıq olmur.

Cihaz 127/220 V gərginlikli dəyişən cərəyan şəbəkəsindən və ya 6V gərginlikli akkumulyatordan qidalanır, -40°C -dən $+50^{\circ}\text{C}$ -dək temperaturda və ətrafdakı havanın nisbi rütubəti 98%-dək olarkən işləyə bilər. Cihaz şəbəkəyə qoşulandan 30 saniyə sonra işə hazır olur. DP-64 indikator-signalizatoru komplektinə cihaz, onun texniki təsviri, istismarı üzrə təlimat, formulyar, ehtiyat hissələri və ləvazimat daxildir. Cihazın vericisinə 30 m uzunluqda kabel vasitəsilə signal verən pult birləşdirilmişdir. Pult isə ikinci kabel vasitəsilə elektrik qida mənbəyinə birləşdirilmişdir; bu kabelin ucunda onu dəyişən cərəyan mənbəyinə qoşmaq üçün çəngəl və akkumulyator batareyasına qoşmaq üçün iki (+ ; -) çıxım vardır. Vericidə ionlaşdırıcı şüalanma detektoru – STS-5 qazboşalma sayğacı və stronsium-90 radioaktiv nəzarət preaparatu yerləşdirilmişdir.

2. Rentgenmetrlər – rentgen şüalarının və ya μ - şüalanma dozalarının gücünü ölçmək üçündür. Belə cihazların ölçmə diapazonu rentgenin yüzdə bir qismindən bir neçə yüz rentcen saata (R/s) qədərdir. Bu cihazlarda verici olaraq ionlaşma kameraları və ya qazboşalma sayğacları tətbiq edilir. DP-3, DP-3B rentgenmetrləri, «Kaktus» tipli rentgenmetr, İMD-1R, İMD-21, DP-5A, B, V və s. belə cihazlardır.

İMD-21 doza gücünü ölçən cihaz - γ - şüalarının ekspozisiya dozalarının gücünü ölçmək və bu dozaların gücü müəyyən edilmiş həddin kəmiyyətindən artdıqda işıq signalı vermək üçündür. Cihaz stasionar (İMD-21 S) və ya səyyar (İMD-21 B) obyektlərdə tətbiq edilir. O, ətraf mühitdə temperatur - 10°S -dən $+50^{\circ}\text{S}$ -dək və 35° temperaturda nisbi rütubət 98%-dək olarkən normal işləyir.

İMD-21 ölçmə cihazı 80 keV-dən 2,6 MeV-dək enerji diapazonunda 1-dən 1000 R/saatadək olan qamma şüalanmanın ekspozisiya dozalarının gücünü ölçür və ölçmənin nəticələrini idarəetmə pultuna verə bilər. Cihaz qamma-şüalanma üzrə ekspozisiya dozasının gücü müəyyən edilmiş 1; 5; 10; 50; 100 R/saat hədlərinin kəmiyyətlərindən artıq olduğu barədə signal verilməsini və məlumatın idarəetmə pultuna ötürülməsini təmin edir.

Ölçmə və signalın işə düşməsi müddəti 10 saniyədən artıq olmur. Cihazın iş rejimini müəyyən edən vaxt dəqiqədir. Cihaz gərginliyi 220 V və tezliyi 50 Hz olan birfazlı dəyişən cərəyan şəbəkəsindən qidalandırılır. Cihaz özünün detektləmə blokunun, ölçmə kanallarının və signal sisteminin iş qabiliyyətini idarəetmə pultundan əllə yoxlamağa imkan verir. Bu cihaz fasiləsiz surətdə gecə-gündüz işləyə bilər və detektləmə blokuna birləşdirilmiş 200 m uzunluqlu kəbellə birlikdə işlədilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ölçmə cihazının komplektinə (şəkilə bax) detektləmə bloku, orta tezliyin ölçülməsi bloku və qidalandırma bloku daxildir.

DP-5A səhra rentgenmetri - γ -şüalanma səviyyələrini, habelə ərazinin və müxtəlif əşyaların γ -şüalanma nəticəsində məruz qaldığı radioaktiv zəhərlənməni ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cihazın quruluşu: Hər bir cihazın komplektində onun texniki təsviri, istismarı üzrə təlimatnamə və iş prinsinin sxemi olur. Bütün bu məlumatlar DP-5A cihazının üst qapağının içərisində qeyd edilmişdir. Cihazın zəndi içərisində şüalanma detektorları, gücləndirici-normalizator və sxemin digər ünsürləri yerləşdirilmiş polad silindrdən ibarətdir. Burada şüalanma detektoru olaraq STS-5 və Sİ-3BQ tipli halogen sayğaclardan istifadə edilmişdir. Silindirin polad gövdəsində β -şüalanmanı indikasiya etmək üçün pəncərə vardır.

Bu pəncərəyə suya davamlı etilsellüoz plyonka yapışdırılmışdır. Zondun gövdəsinə fırlanan silindir formalı bürünc ekran geydirilmişdir. Bu ekranda ölçüləri zondun gövdəsindəki pəncərənin ölçülərinə uyğun gələn pəncərə vardır. Ekran zond gövdəsinin uzunluğunu boyu bir qədər yerini dəyişə bilər. Ekranı müəyyən vəziyyətdə bərkitmək üçün onun səthində iki işarə edilmişdir. Silindrin gövdəsində fiksator üçün iki yarığı olan halqa formalı stopor çıxıntısı vardır. Ekran dayaq çəngəli yanındakı çəngəli qarşısında B vəziyyətinə keçirilərkən ekranın pəncərəsi zondun gövdəsindəki pəncərənin tuşunda dayanır. Ekranın belə vəziyyətində β və γ -şüalanmaları bir-birinin tuşundakı hər iki pəncərədən və plastik kütlə plyonkalardan keçərək sayğaca daxil olur. Ekranın fiksatoru dayaq çəngəli qarşısında Q vəziyyətinə keçirilərkən silindirik ekran zondun gövdəsindəki pəncərənin qarşısını kəsib onu örtür və sayğacları şüalanma keçməsinin qarşısını alır. Bu zaman sayğacda impulslar yalnız γ -şüalanmanın təsiri nəticəsində əmələ gələcəkdir.

Zondun elektrik avadanlığı lövhə üzərində quraşdırılmışdır. Lövhə zondun gövdəsinə üst qayqa vasitəsilə birləşir. Ölçmək rahat olsun deyərək, zondun dəstəyi var. Zond 1,2 m uzunluqda elastik kabel vasitəsilə cihazın pultuna birləşdirilir. Ölçmə pultu (şəkil) aşağıdakı əsas qovşaqlardan ibarətdir: panel, örtük (gövdə), şassi və qida mənbələri yuvasının qapağı. Panel – cihazın örtüyünün yuxarı hissəsində yerləşir və 12 vintlə bərkidilir.

Mikrometrdən ibarət elektrik-ölçü cihazı iki üst və alt şkalaya malikdir. Üst şkalanın (şəkil) 16 bölgüsü var, bu şkala 5 R/s-dək γ -şüalanma səviyyələrini ölçmək üçündür. Cihaz ancaq II–VI yarım diapazonlarda işlədilərkən onun göstəricisi üst şkalada hesablanır. Alt şkalanın 18 bölgüsü var. Cihaz ancaq I yarım diapozonda işlədilərkən onun göstəricisi alt şkalada hesablanır. I yarım diapozonda 5-dən 200 R/s-dək olan γ -şüalanma səviyyələri ölçülür.

Yarım diapazonlar çevirgəci səkkiz vəziyyətdə qoyula bilər. Bu yarım diapazonların təyinatı, burada aparılan ölçmələrin növü və kəmiyyətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Şkalanın 0-dan I qiymətli rəqəmədək olan hissəsi ölçmələr zamanı işlək sahə sayılır. Buna görə də, ölçmə vaxtı əgər cihazın əqrəbi bu sahədə dayanarsa, ölçmələri daha həssas olan digər yarım diapozonda aparmaq lazımdır. Pultun gövdəsindəki yuvaya (7) qoşulan telefonlar birincidən başqa bütün yarım diapozonlarda işləyərkən, şüalanmanın intensivliyini səsə görə təxmini təyin etməyə imkan verir. Əqrəbi sıfırın üzərinə gətirən vintdən o vaxt istifadə edilir ki, cihazın göstəricisini pozan düyməni (2) basarkən cihazın əqrəbi sıfır bölgüsü üzərində dəqiq dayanır. Əqrəbi sıfır bölgüsünə dəqiq qoymaq üçün ön paneldəki qoruyucu vinti (6) burub açmaq lazımdır. Bu vintin altında çökəkdə ikinci vint var. Həmin vinti burarkən əqrəbin yeri dəyişir. Zondun bərkidici qəlbinə onu ölçmə pultu ilə birləşdirən kabelin çəngəli geydirilir. Rejimi tənzimləyən potensiometr cihaza elektrik enerjisi verilməsini tənzimləmək üçündür. Cihazın normal işi ona elektrik enerjisi ancaq müəyyən rejimlərdə verildikən təmin edilə bilər.

Ölçmələrə başlamazdan əvvəl yarım diapazonlar çevirgəcini “Rej.” (rejim) vəziyyətinə keçirirlər və rejim dəstəyini fırlatmaqla cihazın əqrəbini üst şkaladakı “qara üçbucağın” üzərinə gətirirlər. Cihazın göstəricisini pozan düyməni cihazın əqrəbini sıfır vəziyyətinə dərhal gətirmək üçündür. Şkalanın işıqlanma tumblerindən gecələr istifadə edilir. Telefonlar kiçik ölçülü TQ-7M tipli iki baş telefondan ibarətdir və cihazın yan panelindəki rozetə qoşulur. Telefonlar səs indikasiyası üçündür. Telefonları qoşarkən səsə (çıxqılıtların sürətinə) görə şüalanmanın intensivliyini təxminən təyin etmək mümkündür. Uzaqlaşdırıcı dəstək vasitəsilə operator əyilmədən zonda kənarında tutaraq gəzdirmək üçündür.

3. Radiometrlər – müxtəlif səthlərin, avadanlığın, texnikanın, paltarların, havanın, əsasən α və β hissəciklərlə radioaktiv zəhərlənməsini aşkar etmək və bu zəhərlənmənin dərəcəsini təyin etmək üçündür. Radiometr vasitəsilə az səviyyəli - şüalanmanı ölçmək mümkündür. Radiometrlərdə verici olaraq qazboşalma və ssintillyasiya sayğacları işlədilir. Bu cihazlar daha çox yayılmış və geniş tətbiq olunurlar.

Universal bazalı QBR-3 cihazı, «Luç-A» beta-qamma radiometri, «Tiss» radiometri, DP-100M, DP-100ADM radiometrik qurğuları və s. belə cihazlardır. γ -şüalanma dozasının gücü, ölçmə zamanı cihazın müvafiq sayğac yerləşən sahədə, millirentgen-saat (mR/saat) və ya rentgen saatla (R/saat) təyin edilir.

4. Dozimetrilər – zəhərlənmiş rayonda fəaliyyət göstərən bütün müddət ərzində şəxsi heyətin aldığı ümumi şüalanma dozalarını təyin etmək üçündür. Fərdi dozimetrlər kiçik ölçülü ionlaşma kamerasından və plyonkalı fotokasetdən ibarətdir. Kameralar komplektindən və doldurma-ölçmə tərtibatından ibarət cihaz dəstinə-fərdi dozimetrik nəzarət komplekti deyilir. DK-02, DP-22V, DP-24, İD-1, İD-11 və s. cihazlar fərdi dozimetrlər komplektləridir. Vericilərin tipinə görə cihazları: ionlaşma kameraları, silindr formalı və kəllə qazboşalma sayğacları, vintilyasiya sayğacları və fotomüqavimətli sayğaclar təbiiq olunan cihaz növlərinə ayırmaq olar.

Ölçülən şüalanmanın növünə görə, cihazları - μ -şüalanma ölçən, β , α və n hissəcikləri ölçən cihazlara ayırmaq mümkündür. Cihazın sxemində çevrilən siqnalların xarakterinə görə, dozimetrik qurğular iki qrupa ayrılabilir. Birinci qrupa elə cihazlar aid edilir ki, burada nəzarət edilən şüalanmaların hissəcikləri və ya fotonları detektor vasitəsilə qısa, ardıcıl elektrik siqnallarına çevrilir. Bu qrup cihazların elektrik sxemi çevirici və impuls gücləndirici rolunu oynayır. İkinci qrupa dozimetrik cihazlarda isə cihazın detektoru ona təsir göstərən şüalanmaları fasiləsiz sabit cərəyana çevirir. Belə halda cihazın sxemi sabit cərəyan gücləndirici və çevirici rolunu oynayır. Müasir dozimetrik cihazların, demək olar ki, hamısı ionlaşdırma metodu əsasında işləyir.

Cihazların əsas qovşaqları aşağıdakılardan ibarətdir:

Vericilərin əsas tərtib hissəsi olmaqla, detektorlar, yəni ionlaşma kameraları, qazboşalma sayğacları və ya ssintilyator ölçmə və ya qeydetmə cihazları.

DP-22V dozimetrlər komplekti - şüalanma dozalarını ölçmək üçündür. γ -şüalanma dozalarının üçü 0,5-dən 200 R/s-dək dəyişərkən dozimetrlərin ölçmə diapozonu 2-dən 50 rentgenədəkdir. Ölçmələrin öz-özünə boşalması bir sutka ərzində 4 R-dən artıq olmur. Dozimetrlər -40°C -dən, $+50^{\circ}\text{C}$ hədlərində və havanın nisbi rütubəti 98 faiz olan hallarda işləyə bilər; bir komplekt qidalandırma mənbəyilə fasiləsiz iş müddəti 30 saat, dozimetrin kütləsi 50q, komplektin kütləsi 5,6 kq-dır. Doldurucu pultunun işə hazırlamaq müddəti 1-2 dəqiqədir. DP-22V dozimetrlər komplekti 50 ədəd birbaşa göstərən DKP-50A dozimetrindən, 3D-5 doldurucu pultdan, futlyardan (qutu) və texniki sənədlərdən ibarətdir.

İD-1 dozaölçən cihaz komplekti - fərdi dozimetrlər komplekti udulan γ -neytron şüalanma dozalarını ölçmək üçündür; cihaz - 50°C -dən, $+50^{\circ}\text{C}$ temperatur hədlərində, habelə havanın nisbi rütubəti 98%-dək dəyişərkən işləyə bilər. Doldurucu pult dozimetrin kondensatorunu doldurmaq üçündür. Dozimetr dozanın gücü 10-dan 366000 rad/s-dək olarkən 20-dən 500 radadək diapozonda γ -neytron şüalanmasının udulan dozalarının ölçülməsini təmin edir. Ölçülən dozalar dozimetrin içərisində yerləşən və radlarla dərəcələndirilmiş şkalada hesablanır. Dozimetrlərin göstəricisinin sabitliyi 6 ay ərzində istismar zamanı ölçmələrin əsas ölçmə xətaləri hədlərində aparılmasını təmin edir.

Dozimetrlər 3D-6 doldurucu pult vasitəsilə və ya çıxış gərginliyinin 180-250 V hədlərində rəvan dəyişdirilməsinə imkan verən hər hansı (3D-5-dən başqa) doldurucu pult vasitəsilə doldurulur. Komplekt titrəməyə, zərbəyə, təkana qarşı davamlıdır və istənilən növ nəqliyyat vasitələrində aparılabilir.

Komplektin saz işləmə müddəti ən azı 5000 saat, xidmət müddəti ən azı 15 il, texniki ehtiyatı ən azı 10000 saatdır.

Futlyarla birlikdə komplektin ölçüləri, dozimetrin və doldurucu pultun ölçüləri aşağıdakı kəmiyyətlərdən artıq deyil:

- komplekt futlyarda olarkən – 1500 q;
- doldurucu tutqacla birlikdə - 19 x 128,5 mm;
- doldurucu pult – 105 x 37 x 122 mm.

Futlyarla birlikdə komplektin, dozimetrin və doldurucu pultun kütləsi aşağıdakı kəmiyyətlərdən artıq deyil:

- komplekt futlyarda olarkən – 1500 qr;
- dozimetr – 40 qr;
- doldurucu pult – 500 qr.

SUAL 2. Kimyəvi silah və onun əsas xüsusiyyətləri.

Kimyəvi silah – kütləvi qırğın silahlarından biri olub, zəhərləyici maddələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə olunan vasitələrə deyilir. Zəhərləyici maddələr (ZM), əhalinin əmək və qoşunların döyüş qabiliyyətinin zəifləməsinə, bəzi hallarda isə bütün canlıların məhvə səbəb ola bilən xüsusi kimyəvi birləşmələrdən ibarətdir.

Zəhərləyici maddələr zəhərlənmiş hava ilə nəfəs aldıqda, dəri üzərinə və selikli qişaya düşdükdə, həmçinin zəhərlənmiş yeyinti məhsullarından və sudan istifadə etdikdə insanları və heyvanları zəhərləyir. Kimyəvi silah təyyarə bombalarında, top mermilərində, mayesi tökülə bilən təyyarə cihazlarında və müxtəlif tərtibatlarda, ərazini zəhərləmək üçün damcı-maye halında, insanları zəhərləmək üçün buxar və aerozol (tüstü, duman) şəklində tətbiq edilə bilər. ZM küləyin istiqamətində 10 kilometrə məsafəyə yayıla bilən zəhərli bulud yaradır. Ərazinin və ya obyektin zəhərlənmə dərəcəsi oraya düşən ZM-in miqdarından asılıdır və ZM-in qramlarla miqdarının 1kv.m ($S=1/2 L \cdot R \text{ m}^2$) səthə nisbəti ilə ifadə olunan zəhərlənmə sıxlığı ilə müəyyən edilir. Kimyəvi silah tətbiq olunan rayonlarda kimyəvi zəhərlənmə ocağı yaranır.

Kimyəvi zəhərlənmə ocağı – o əraziyə deyilir ki, kimyəvi silahın və ya güclü təsirli zəhərləyici maddələrin təsiri nəticəsində orada əhalinin, heyvanların və bitkilərin zədələnməsi baş verir. Kimyəvi zəhərlənmə ocağı **iki zonaya** – ZM ilə bilavasitə zəhərlənən əsas zonaya və ZM-nə buxar aerozolları yayılan ikinci zonaya bölünür.

ZM-in dayanıqlığı, yəni insanlara və heyvanlara göstərdiyi zədələyici təsirin müddəti, həmin ZM-in fiziki-kimyəvi xassələrindən, həmçinin ərazinin xarakterindən və havadan asılıdır. Havanın temperaturu yüksək olduqca ZM daha tez buxarlanır. Güclü külək buxarı səpələyir, yağış isə ZM torpaqdan, bitkilərdən və müxtəlif əşyalardan yuyub aparır. Binalarda, zirzəmilərdə, yarpaqlarda və dərələrdə zəhərlənmiş hava uzun müddət qala bilər. Kimyəvi silahdan mühafizə olunmaq üçün əleyhqazdan, xüsusi paltardan və ya hermetik bağlanmış sığınacaqlardan istifadə edilir.

Kimyəvi silahların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- maddi sərvətləri məhv etmədən canlı qüvvələri zədələmək imkanı;
- geniş sahələri zəhərləmək və zədələyici təsirini uzun müddət saxlamaq qabiliyyəti;
- zəhərlənmənin sürətlə baş verməsi və zədələnmənin ağır olması;
- istehsalının nisbətən ucuz başa gəlməsi və s.

Məlum olan bütün zəhərləyici maddələr orqanizmə təsirin xarakterinə görə **toksikoloji təsnifatı**, döyüş təyinatına və ərazidə zəhərlənmənin davamlılığına görə **taktiki təsnifatı** qruplarına ayrılır.

Kimyəvi silahları toksikoloji təsnifata görə aşağıdakı qruplara ayırırlar:

- sinir iflicedici ZM (Zarin, Zoman, V-qazlar);
- ümumzəhərləyici maddələr (Sianid turşusu, Sianxlorid);
- dəridə yaraəmələgətirən ZM (İprit, Lünzit);
- boğucu ZM (Fosgen, Difosgen);
- qıcıqlandırıcı ZM (Adamsit, SÍ-EC);
- psixokimyəvi ZM (Bi-zet, DLT (dietilamid lizergin turşusu));
- gözyaşardıcı ZM (Xlorasetafenon, Xlorpikrin).

1. Sinir iflicedici ZM - kimyəvi strukturuna görə fosforlu-üzvü maddədir. Belə maddələrə zarin, zoman və V-qazlar aiddir. Zarin – metilflorofosfon turşusunun flüoranhidridinin izopropil efiridir.

Zarin –adi halda rəngsiz və ya zəif sari rəngli, iysiz, xüsusi sıxlığı $-1,1 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 150^0 C , donma temperaturu mənfi 100^0 C olan mayedir. Su ilə istənilən nisbətdə qarışır, benzin, kerosin və dixloretanda yaxşı həll olur. Həm buxar, həm də maye halda insana təsir göstərir. İnsanın bədənində tənəffüs orqanları, həzm sistemi və ya dəri səthi vasitəsi ilə daxil olaraq sinir sistemini zədələyir. Su tutumlarında (çənlərdə) zarin öz təsirini 25 sutkayadək saxlayır.

Zarinin zədələyici əlamətləri: göz bəbəklərinin daralması, ağız boşluğunda ifrazatın artması, nəfəsalmanın çətinləşməsi, ürəkbulanma, hüşun itirilməsi, qıcolma və s. Ağır zədələnmə hallarında, nəfəs yollarının iflici baş verir və ölümə nəticələnir.

Deqazasiya - xlorlu əhəng, qələvilər və ammoniyakın suda məhlulu ilə həyata keçirilir. Xlorlu əhəng (CaOCl_2) xlor iyi verən ağ və ya sarımtıl rəngdə tozdur. Suda qismən həll olur. Qızdırdıqda və ya parlaq işıqlandıran zaman parçalanaraq O_2 və Cl_2 qazları əmələ gəldiyi üçün preparatı qaranlıq və sərin yerdə saxlamaq lazımdır. Turşular (hətta karbonat turşusu) xlorlu əhəngi Cl_2O ayrılmaqla parçalayırlar: $2\text{CaCl}(\text{OCl}) + \text{CO}_2 = \text{CaCl}_2 + \text{CaCO}_3 + \text{Cl}_2\text{O}$

Zoman – (metilflorfosfin turşusunun pinakolin efirdir) rəngsiz, zəif kamfora iyi verən mayedir. Sıxlığı $1,02 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 200°C , donma temperaturu mənfi 80°C -dir. Suda həll olmur, üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Kimyəvi xassələri zarinin xassələri ilə eynidir. Toksik xassələrinə görə zoman zarindən güclüdür, onun buxarları zarin buxarlarından 3-4 dəfə çox toksikdir. Maye - damla halında isə zarindən 15-20 dəfə toksikdir. Su tutumlarında zoman öz zəhərləyici xassələrini 2,5 ayadək saxlayır. Zəhərlənmənin ilkin əlamətləri – göz bəbəklərinin daralması (mioz), bronx tutmaları, ağız suyu və tər ifrazının artması, ürək fəaliyyətinin qısamüddətli şiddətlənib, sonra isə sakitləşməsini göstərmək olar.

İlk yardım: Zoman buxarları ilə zəhərlənmiş adama əleyhqaz geydirib zəhərli zonadan çıxarmaq lazımdır. Əgər varsa, zərərçəkənə tibbi preparatlar: şpris - tyubik vasitəsi ilə antidot yeritmək, yaxud atropin tableti vermək lazımdır. İstənilən halda zəhərlənmiş şəxsi yaxınlıqdakı tibb məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır. Bu ZM-in damcıları geyimlərin və bədənin açıq yerlərinə düşdükdə, həmin yerləri dərhal ammoniyakın sulu məhlulu və ya fərdi kimya paketdə olan maye ilə təmizləmək lazımdır.

Deqazasiya – xlor əhəngi, qələvi, ammoniyakın suda məhlulu.

2. Ümumzəhərləyici maddələr - əsasən tənəffüz üzvlərindən keçib orqanizmin ən vacib sistemlərinə sürətlə təsir göstərən tezbuxarlanan kimyəvi birləşmələrdir.

Sianid turşusu (HCN)– hidrogen sianidin suda məhlulu olub, rəngsiz, uçucu, acı badam iyi verən maye halındadır. Qaynama temperaturu $25,7^\circ \text{C}$, donma temperaturu mənfi $13,3^\circ \text{C}$, sıxlığı $0,692 \text{ q/sm}^3$ -dir. Su, efir və spirtə istənilən nisbətdə qarışır, bir çox üzvi həlledicilərdə həll olur. Turşunu durulaşmış formada saxlamaq lazımdır. 1 damcı qeyri-üzvi turşunu 100 ml məhlula əlavə etdikdə suda məhlulu daha davamlı olur. Sianid turşusu (HCN) çox zəif turşu olub, onun dissosiasiyası sabiti $6,2 \cdot 10^{-10}$ -dur. Sianid turşusu həddən artıq zəhərlidir. Turşunun buxarı ilə nəfəs aldıqda və ya o dərinin zədələnmiş hissəsinə düşdükdə ölümə nəticələnir. Sianid turşusunun buxarları paltarlara yaxşı hopur (sığınacağa daxil olarkən nəzərə alınmalıdır) və ümumzəhərləyici təsir göstərir.

Deqazasiya - əsasən hava dəyişmə yolu ilə aparılır.

Sianxlorid (CN)Cl– yüngül uçucu, rəngsiz $13,5^\circ \text{C}$ - də qaynayan, mənfi 6°C -də donan maye halda olan maddədir. Kəskin iyə malik olub, selikli qişaları qıcıqlandırır və gözyaşarma əmələ gətirir. Yüksək qatılıqda ümumi zəhərlənmə baş verir. Sianxloridlə zəhərlənmələr – orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin təmin edən xüsusi fermentlərin aktivliyinin dayandırılmasına gətirib çıxarır.

Bu maddələrlə nəfəs aldıqda ağızda acı metal tamı, boğazın qıcıqlanması, zəiflik, qorxu və baş gicəllənməsi hiss olunur. Zəhərlənmənin zəif hallarında bu hisslər tez keçib gedir, ağır hallarında isə bu hisslər get - gedə artır, göz bəbəklərinin genişlənməsi, fikrin çəşqınlığı, qıcolma və iflic baş verir.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə ilk növbədə əleyhqaz geydirmək lazımdır. Ona antidot verilir və ya amilnitrit ampulunu sındıraraq şlem-maskanın içərisinə yeridirlər və zəhərlənmə zonasından çıxarırlar. Təmiz havada əleyhqazı çıxarıb, geyimin yaxasını açıb süni tənəffüs vermək lazımdır.

Antidot olmadıqda vena daxili $40 - 60 \text{ sm}^3$ 1% - li metilen abısı məhlulu 25-30 saniyə ərzində yeridilir. Həmin iynə ilə (venada olan) 50 sm^3 30% - li tiosulfat məhlulu yeridilir. Bu əməliyyat 30 -40 saniyə ərzində aparılır.

3. Dəridə yaraəmələgətirən ZM – elə zəhərli birləşmədir ki, onlar hətta ən cüzi miqdarda bədənin dəri örtüyünü zədələyə bilirlər.

İprit yağlı maye halında olan maddədir. Kimyəvi təmiz iprit rəngsiz, texniki iprit isə tərkibində olan qarışıqların təsirindən tünd – qəhvəyi rəngdə, istiot və ya sarımsaq iyi verən maddədir. Xüsusi çəkisi $1,3 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 217^0 C , donma temperaturu isə mənfi 14^0 C -dir. İprit suda çətin, yağ və üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Suda həll olmuş iprit normal temperaturda hidroliz olaraq tioidiolikol və xlorid turşusu əmələ gətirir.

Toksiki xassələri: İprit orqanizmə hərtərəfli təsir göstərir. O, maye-damcı halında dəri üzərinə düşdükdə bir necə saatdan sonra (4-24 saat) dəridə qızartı əmələ gəlir, qızartı getdikcə böyüyür, 2-3 gündən sonra kiçik köplər əmələ gəlir və bu köplər getdikcə böyüyür və 3-5 gündən sonra partlayır və onun yerində yaralar əmələ gəlir ki, onları da uzunmüddətli müalicədən sonra sağaltmaq mümkün olur. Əgər iprit buxarları gözə düşərsə, 2-4 saatdan sonra gözlərin şişməsi, göz yaşlarının axması, işıqdan qorxma və görmə qabiliyyətinin pozulması halları baş verir. İprit buxarları tənəffüs yollarına düşdükdə 4-12 saatdan sonra zəhərlənmə halları özünü büruzə verir. Quru öskürək və səsin batması müşahidə olunur. İprit mədə-bağırsaq yollarına düşdükdə 30-60 dəqiqədən sonra mədədə kəskin ağrılar başlayır, ürəkbulanma və qusma baş verir. Mədə-bağırsaq zəhərlənmələri çox halda ölümlə nəticələnir. İprit gizli təsir dövrünə malikdir və onun müddəti zəhərli maddənin dozəsindən, fərdi hissiyyatdan və xarici mühitin temperaturundan asılıdır.

Deqazasiya – xlorlu əhəng, xloramin B və T, hipoxlorid turşusunun kalsium duzlarından ipriti neytrallaşdırmaq üçün istifadə edilir. Deqazatorlar ipriti sulfoksid və başqa maddələrə çevirir.

Lünzit – Asetilenin alüminium xlorid AlCl_3 iştirakında arsenxloridlə təsirindən (AsCl_3) lünzit alınır. Lünzit aşağıda göstərilmiş üç maddənin birləşməsindən ibarət olub rəngsiz, yağlı maye halındadır və xoşagəlməz iyə malikdir. Xüsusi çəkisi $1,9 \text{ q/sm}^3$, qaynama temperaturu 93^0 C , mənfi 15^0 C -də bərk kütləyə çevrilir, uçucu maddədir, onun buxarları da insanları zəhərləyə bilər. Suda çətin, üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olur.

Zəhərlənmə təsirinə görə lünzit ipritə oxşardır, ancaq onun özünün də xüsusi əlamətləri vardır. Bunlardan əsası odur ki, lünzitin gizli dövrü yoxdur. Lünzit dəriyə düşdükdə həmin an yandırma hiss olunur, sonra qızartı və şiş əmələ gəlir, köpün əmələ qəlmə mərhələsi 2-ci günün sonuna kimi qurtarır. Sonra köplər açılaraq yara əmələ gətirir. Lünzitin buxarları ilə nəfəs aldıqda əvvəlcə yuxarı tənəffüs orqanları zədələnir, sonra öskürək və burundan su axma kimi əlamətlər olur. Yüngül zəhərləmələrdə belə hallar bir necə saat, ağır hallarda isə bir necə sutka davam edir. Ağır zəhərlənmələr ürəkbulanma, baş ağrıları, səsin batması, qusma və sonralar bronxların iltihabı ilə nəticələnir. Lünzitin damcıları gözə düşdükdə 7-10 sutkadan sonra insan görmə qabiliyyətini itirir. Lünzit mədə-bağırsaq traktına düşdükdə ürəkbulanma, qan təzyiqinin aşağı düşməsi halları olur və daxili orqanların zədələnməsi inkişaf edir.

Tənəffüs orqanlarının və mədə-bağırsaq traktının zəhərlənməsində təcili tibb yardım çağırmaq və bütün hallarda sanitari təmizlənmə aparmaq lazımdır.

İlk yardım: əgər bu maddələrin damcıları geyim və yaxud dəri üzərinə düşərsə, zəhərlənmiş sahəni fərdi kimya əleyhinə paketdə olan məhlul, yaxud xloramin məhlulu ilə deqazasiya etmək lazımdır. Gözlərə bu ZM –rin damcıları düşdükdə onları 2%-li soda məhlulu və ya zəif (0,1%-0,2%) xloramin məhlulu ilə yaxalayrlar.

4. Boğucu ZM - elə maddələrə deyilir ki, onlar xüsusən ağciyər toxumalarını zədələyir, orqanizmin digər toxumalarına güclü təsir göstərmirlər. Bu ZM qrupuna fosgen, difosgen kimi ZM aid edilir.

Fosgen (CO Cl_2 karbonilxlorid, xlorqarışıq turşusunun xloranhidridi) ilk dəfə 1812-ci ildə ingilis alimi Devi tərəfindən dəm qazı ilə xlorun günəş şüaları altında qarşılıqlı təsirindən alınmışdır. Yunanca tərcüməsi «ışıqda doğulmuş» mənasını verir. Adi halda rəngsiz qazdır, buxarları havadan 3,5 dəfə ağırdır. $8,2^0 \text{ C}$ -də uçucu mayeyə çevrilir. Az miqdarda qatılıqda çürümüş alma iyi verir. Suda pis həll olur, ancaq suya düşdükdə hidroliz olaraq HCl və CO_2 əmələ gətirir. Ağ ciyərlərə təsir göstərir, onlarda şiş əmələ gətirir, nəticədə orqanizmin oksigenlə təchizatı pozulur. Havada 0,006 mq/l qatılıqda ölümlə nəticələnir.

Fosgenlə nəfəs aldıqda ağızda şirin dad, sonra öskürək, baş gicəllənməsi və ümumi zəiflik hiss olunur. Zəhərli zonadan çıxdıqdan sonra adətən 2-12 saat ərzində adam özünü yaxşı hiss edir. Bu period gizli period adlanır. Bundan sonra adamda kəskin dəyişiklik baş verir. Əgər vaxtında həkim yardımını göstərilməsə, ölümlə nəticələnə bilər.

Deqazasiya – hava dəyişmə və yaxud ammoniyak iyləməklə mümkündür.

Difosgen – xlorkarbon turşusunun metil efirinin tam xlorlaşma məhsulu ClCOOCCl_3 boğucu xassəyə malik rəngsiz, yağlı maye şəklində olan zəhərləyici maddədir. Çürümüş meyvə iyi verir. Qaynama temperaturu 127°C -dir. Qızdıran zaman parçalanaraq fosgen əmələ gətirir:

Toksiki xassələri: difosgen ancaq tənəffüs yolları ilə orqanizmə daxil olur. İlk 10-15 dəq. gözlərdə sancı, boğazda qıcıqlanma və döş sümüyü arxasında göynəmə əmələ gəlir ki, bu əlamətlər sabit olmayaraq keçib gedir. Bəzən ilk dövrdə zəhərlənmiş şəxs özünü sağlam hiss edir. Gizli dövr orta hesabla 4-8 saata bərabərdir. Əslində bu dövr bir necə səbəbdən asılı olaraq – (zəiflik, yorğunluq, zəhərin miqdarı, təsir müddəti və s.) 24 saata qədər davam edə bilər.

Gizli dövrün qısa olması zəhərlənmənin ağır olmasını göstərir. ZM-nin təsirindən ilk dövrdə tənəffüs sürətlənir, tənəffüs orqanları şişərək sərtləşir və nəticədə orqanizmə daxil olan oksigenin miqdarı azalır. İltihab nəticəsində ağ ciyərlərə 2-2,5 litrə qədər maye toplanma bilər.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə əleyhqaz geydirib qısa bir zamanda zəhərli zonadan xərəkə çıxarmaq lazımdır. Zərərçəkəni piyada yeriyərək zəhərli zonadan çıxarmağa icazə verilmir. Onu təmiz havaya çıxardıqdan sonra təcili tibb məntəqəsinə göndərmək lazımdır. Heç bir halda difosgenlə zəhərlənmiş adama süni tənəffüs vermək olmaz.

5. Qıcıqlandırıcı ZM - bu qrup ZM özündə çoxlu maddələr cəmləşdirir ki, onlar da selikli qişalara burun, boğaz, ciyərlər və ya dəriyə qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Bu maddələri 2 qrupa ayırmaq olar: – lakrimatorlar – burun, boğaz və gözün selikli qişalarını qıcıqlandıran, nəticədə yaş axma (göz bəbəklərinin spazmi) və burun axması əmələ gətirən maddələr. (Lakrimator yunan sözü olub «lakrime» – göz yaşı deməkdir). – sternitlər – yuxarı tənəffüs yollarının selikli qişasının sinir sonluqlarını qıcıqlandıran, nəticədə öskürək, qusma, asqırma və başağrısı əmələ gətirən maddələr. Qıcıqlandırıcı zəhərləyici maddələrə Adamsit və Sİ-ES daxildir.

Adamsit – 1918-ci ildə amerikalı alim Adams tərəfindən alınmışdır. Kimyəvi adı dihidrofenarsazinxloriddir. Kimyəvi formulu: $\text{HN}(\text{C}_6\text{H}_4)\text{AsCl}$. Təmiz adamsit sarımtıl-yaşıl rəngli, iysiz, kristal maddədir. Qaynama temperaturu 410°C , suda demək olar ki, həll olmur, əksər üzvi həlledicilərdə isə çətin həll olur. Texniki adamsit toz halında və ya ərimiş kütlə halında olub, ərimə temperaturu $190-195^{\circ}\text{C}$ -dir. Adamsit yuxarı tənəffüs orqanlarına güclü qıcıqlandırıcı təsir göstərir (öskürək, asqıraq, burun qişasından çoxlu selik axması, sinədə ağrı və göynəmə). Havada 3 mq/l qatılıqda 10 dəqiqə nəfəs aldıqda ölümlə nəticələnir.

İlk yardım: zəhərlənmiş şəxsə əleyhqaz geydirib onu zəhərlənmiş sahədən çıxardıqdan sonra, fərdi kimya əleyhinə paketdə olan tüstü əleyhinə məhlulu çıxarıb əleyhqazın içərisinə yeritməklə, yaxud zərərçəkənə deqazasiya etmək lazımdır.

Mühafizə vasitəsi – əleyhqaz. Deqazasiya otağın havasını dəyişməklə aparılır. Adamsit kimyəvi kəşfiyyat cihazı vasitəsi ilə müəyyən edilir.

6. Psixokimyəvi ZM - bu zəhərli maddələr qrupuna Bi-Zet, DLT (dietilamid lizerkin turşusu) aid edilir. Bu maddələr adətən insanların psixologiyasına təsir göstərir, onlarda psixoloji ruh düşkünlüyü hissi yaradır, əsgərlər döyüşməkdən imtina edir, öz silahlarını atıb gedirlər. Bu hal onlarda bir neçə gün davam edə bilər. Sonra adətən insanlar sağalırlar.

Bi-Zet – iysiz, dadsız, ağ kristallik maddədir.

Toksiki xassələri: Bi-zet insan orqanizminə nəfəsalma, həzm sistemi və ya dəri vasitəsi ilə düşə bilər. Ölümə gətirici zəhərlənmə halları BZ üçün xarakterik deyil. Ancaq yaşlı insanlarda, uşaqlarda və tənəffüs yolları xəstəlikləri olan insanlarda ölüm halları ola bilər. Zəhərlənmələr zamanı göz bəbəklərinin böyüməsi, ürək döyünməsinin sürətlənməsi, baş gicəllənməsi, əzələ zəifliyi əlamətləri meydana gəlir.

30-60 dəq. sonra diqqət və yaddaşın zəifləməsi baş verir, ətraf qıcıqlandırıcılara qarşı reaksiya azalır. Zəhərlənmiş şəxs orientiri itirir, psixoloji oyanma əlamətləri əmələ gəlir. Neqativizm inkişaf edir və zəhərlənmiş insan ona təklif edilənlərin əksini edir. Zəhərlənmənin ayrı-ayrı əlamətləri 5 sutkayadək saxlanılır.

İlk yardım: Zəhərlənənlərə tibbi yardım ancaq tibb müəssisələrində göstərilə bilər, çünki müalicə üçün zəhərlənmənin dəqiq diaqnozu qoyulmalıdır ki, zəruri olan dərman preparatlarından istifadə edilsin.

DLT- dimetilamid lizerkin turşusu rəngsiz, dadsız və iysiz kristall maddədir. Suda yaxşı həll olur.

Toksiki xassələri: DLT kiçik dozalarda həzm sisteminə, aerozolları ilə nəfəs aldıqda, dəri və yara vasitəsi ilə qana keçdikdə insan psixikasına təsir göstərir.

DLT ilə zəhərlənməni 3 fazaya ayırırlar: başlanğıc, psixoz, sonuncu.

Başlanğıc faza hər şeydən əvvəl subyektiv hissiyyatlarla başlayır. İnsan orqanizminə DLT daxil olduqdan 15-20 dəq. sonra yorğunluq, həyəcan, baş gicəllənməsi, baş ağrısı, ürək nahiyəsində xoşagəlməz ağrılar, əllərin soyuması və titrəməsi əlamətləri baş verir. Eyni vaxtda dərinin qızarması, yaxud solğunlaşması, istilik yaxud soyuqluq hissləri, tərləmə, güclü selik axması və ürəkbulanma əlamətləri müşahidə olunur. Göz bəbəkləri genişlənir, nəbz sürətlənir, tənəffüs isə zəifləyir. Başlanğıc faza dozanın miqdarından və DLT-nin orqanizmə daxil olma yollarından asılı olaraq 40 dəqiqədən 1,5 saata qədər davam edə bilər. Psixoz faza zəhərlənmiş insanın emosional əhvalının dəyişməsinə və özünü aparmasına təsir edir. Bəzi insanlarda əhvalın pis olması, vahimə hissi, iradənin zəifləməsi, depressiya, digərlərində isə yüksək hal-əhval, səbəbsiz güllüş, yersiz danışqlar və aqressiv hərəkətlər meydana çıxır. Bu hisslər 5-8 saat davam edir. Sonuncu fazada somatik və vegetativ pozğunluqlar yox olur. Bu faza 16-18 saat, hərdən 1,5-2 sutkayadək davam edir. Psixoloji təsir edən minimal doza 0,0005 mq/kg.

İlk yardım: Hazırda psixokimyəvi zəhərləyici maddələrin orqanizmdə əmələ gətirdiyi biokimyəvi dəyişikliklər lazımi qədər öyrənilməmişdir. Əgər psixokimyəvi zəhərləyici maddələr mədəyə düşərsə, onu yaxşı yuduqdan sonra 10-15 qram aktivləşdirilmiş kömür verilir.

7. Gözyaşardıcı ZM - – gözlərin burun-qırtlağın selikli qişalarını qıcıqlandırır, bu isə gözdən yaş axması, bəbəklərin spazması, burundan güclü selik axması ilə nəticələnir. Bunlar tərkibində haloid olan üzvi maddələrdir.

Xlorpikrin (CCl_3NO_2) – hələ 1848-ci ildən məlumdur. Xlorpikrin tənəffüs orqanlarını və gözün selikli qişasını qıcıqlandırır. Bundan əlavə xlorpikrin ürəkbulanma və qusma, yüksək qatılıqda isə boğucu təsir göstərir. Xlorpikrin təmiz halda rəngsiz, xoşagəlməz iyə malik mayedir. Xüsusi çəkisi $1,658 \text{ q/m}^3$ -dir. Texniki xlorpikrin isə sari-qəhvəyi rəngli mayedir. Xlorpikrinin qaynama temperaturu 128°C -dir, suda çətin, üzvi həlledicilərdə isə yaxşı həll olur. Uçuculuq qabiliyyətinə malikdir. Onun buxarları 5,7 dəfə havadan ağırdır. Hətta suda qaynatdıqda belə o, parçalanmır.

Deqazasiya: qələvilərin və natrium sulfidin spirtdə və yaxud su-spirit məhlulları ilə mümkündür.

Xlorasetofenon – sarı kristal halında olan bənövşə iyinə malik çox güclü zəhərli maddədir. İlk dəfə 1871-ci ildə alınmışdır. Ərimə temperaturu $50-80^\circ \text{C}$, qaynama temperaturu 245°C -dir. Xüsusi çəkisi $1,32 \text{ q/sm}^3$ -dir. Suda demək olar ki, həll olmur, üzvi həlledicilərdə yaxşı həll olur. Qələvilərin suda məhlulları xlorasetofenonu hidrolizləşdirir.

Toksiki xassələri: bu maddənin xırda tozcuqları gözün selikli və buynuz qişalarına düşərsə, nəm qişada olan sinir uclarını ara kəsilmədən qıcıqlandırır və bunun nəticəsində yaşaxma baş verir. Zəhərlənmə əlamətləri adətən dərhal başlanır və 10-15 dəq. sonra maksimum həddə çatır. Gözyaşı ilə birlikdə ağrı, sancı, gicişmə hissi və tez-tez göz qırpması baş verir. Zəif qatılıqlarda zəhərlənmələr bu əlamətlərlə qurtarır. Yüksək dozalarda isə göz qapaqlarının şişməsi, göz almasının qızarması, şişkinliyi, kəskin işıqdan qorxma, görmə qabiliyyətinin zəiflənməsi müşahidə olunur. Yüksək qatılıqda xlorasetofenon ürək fəaliyyətinin pozulmasına, ağ ciyərlərin iltihabına və dərinin zədələnməsinə səbəb ola bilər.

Təsiredici dozası 0,0003 mq/l-dir. 0,05 mq/l qatılıqda xlorasetofenon ilə **zəhərləndikdə ağ ciyərlərdə şiş əmələ gəlir. 0,1 mq/l qatılıqda isə dəriyə təsir** göstərir. 0,85 mq/l qatılıqda insan əleyhqazsız olarsa, 10 dəqiqə ərzində ölə bilər.

Mühafizə – Fərdi mühafizə vasitələri ilə. Deqazasiya: xlorasetofenonla zəhərlənmiş yerləri və əşyaları Natrium sulfidin 10%-li suda məhlulu ilə qələvi əlavə etməklə neytrallaşdırırlar.

İlk yardım: ən əvvəl zədələnmiş şəxsə əleyhqaz geydirib təmiz havaya çıxarmaq lazımdır. Sonra gözlər adı su ilə təmiz yuyulur, yaxşı olar ki, birinci sutkada gözlər 2% çay sodası ilə yuyulsun. Şiddətli yaşaxmada gözə 1-2 damcı 1,0% atropin tökülməlidir. Bərk ağrılarda isə 1,0% diamin kodein və ya 2% novokaindən istifadə edilir. Göz gicişərkən ona əl vurmaq olmaz çünki gicişən yerə əl vurduqda qıcıqlanma kəskinləşir həmçinin gözə infeksiya da keçə bilər.

Hazırda dünyada 20 mln. artıq kimyəvi birləşmə məlumdur. Bu geniş kimya aləmindən bizi istehsalatda və məişətdə 100-dən çox Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələr (GTZM) əhatə edir. Bir çox belə maddələr istehsalatın ayrılmaz hissələri olmuşlar. Respublikamızın bəzi təsərrüfat obyektlərində GTZM-dən bilavasitə istehsal məqsədi üçün, yada istehsalatla əlaqədar olan müxtəlif proseslərin təmin edilməsi üçün istifadə edilir. GTZM təsərrüfat məqsədləri ilə işlədilən elə kimyəvi maddələrə deyilir ki, onlar ətrafa dağılarkən və ya yayılarkən havanın zədələyici konsentrasiyalarda zəhərlənməsinə səbəb olur.

GTZM-in, onlar saxlanılan tutumlardan və qablardan kənara axması, həm dinc dövrdə qəzalar nəticəsində, həm də müharibə vaxtı nüvə partlayışının zərbə dalğasından və adi basqın vasitələrinin bilavasitə təsirindən və ya təxribat yolu ilə GTZM avadanlığının dağılması nəticəsində baş verə bilər. Kimyəvi maddələr istehsalı zamanı baş verən qəzalar adətən partlayışlar və yanğınlarla müşayiət olunur. Bunlar isə çox vaxt yanma və kimyəvi maddələrin natamam parçalanması nəticəsində yeni GTZM yaranmasına və atmosferin çirklənməsinə səbəb olub, qəza vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirir, həmçinin zəhərlənmə zonasına gəlmiş şəxsi heyətin mühafizəsi üçün əlavə tədbirlər görülməsini tələb edir.

Kimya, neftayırma, neft kimyası, yeyinti sənayesi və digər sənaye sahələrinin müəssisələrində çoxlu miqdarda texnoloji və yardımçı avadanlıqlar açıq halda yerləşir ki, bu da onların cürbəcür silah növlərinin təsirindən xeyli dərəcədə dağılmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, düşmənin nüvə və ya adi silahla havadan zərbələri nəticəsində yaranan qəzalar zamanı kimyəvi maddələr istehsal edən obyektlərdə GTZM ətrafa axması mümkündür. Belə hallarda ikinci zədələnmə ocaqları yaranır.

Kimyəvi təhlükəli obyektlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- kimya, neft emalı, neft kimyası sənayesinin və onlarla əlaqədar olan digər sənaye sahələrinin müəssisələri;
- suyu təmizləmək üçün xlordan istifadə edilən su kəməri və su təmizləmə qurğuları;
- soyuducu maddə olaraq ammoniyakdan istifadə olunan soyuducu qurğulara malik müəssisələr, ilk növbədə yeyinti sənayesi (meyvə-tərəvəz,ət-yağ, balıq və digər ərzaq ehtiyatlarını) saxlayan nazirliklərin və idarələrin soyuducu qurğuları və bazaları;
- GTZM daşıyan nəqliyyat vasitələrinin dayanması üçün xüsusi yerləri olan dəmir yolu stansiyaları;
- taxıl və taxıl məmulatı anbarlarının dezinfeksiya və deretizasiya edilməsi üçün zəhərli maddələr ehtiyatları saxlanılan xüsusi anbar və bazalar;
- kənd təsərrüfatında işlədilən kimyəvi maddələr ehtiyatı saxlanılan anbarlar və bazalar.

Respublikamızın təsərrüfatında ən çox işlədilən bəzi güclü təsirli zəhərli maddələri nəzərdən keçirək.

AMMONYAK (NH₃) - sənayedə nitrat turşusu, ammonium nitrat və ammoniumsulfat, maye gübrələr, karbamid (sidik cövhəri) və soda istehsal etmək üçün; parçaların boyanmasında üzvi sintez üçün; soyuducu qurğularda soyuducu maddə kimi və güzgülərin gümüşlənməsi işlərində tətbiq edilir. Suların, ağ neftin və bir sıra mineral yağların təmizlənməsi, dərinin aşılınması işlərində, şəkər zavodlarında ammoniyaka təsadüf edilir. O həmçinin təmizlənməmiş asetilenin içində də olur.

Fiziki - kimyəvi xassələri. Ammonyak boğucu, kəskin naşatır iyli rəngsiz qazdır, hiss olunma həddi 0,037 mq/l, dadı çox acıdır, havadan yüngüldür. Bildiyiniz kimi havanın molekul kütləsi 29, ammonyakınki isə 17-dir. Sıxlığı 0⁰ C-də 0,771 q/l, 25⁰ C-də 0,59 q/l-dir. Mənfi 33-35⁰ C dərəcəyədək soyudularkən sıxılaraq rəngsiz maye halına keçir. 1 həcm suda 700 həcm ammonyak həll olunur. Efirdə və digər üzvi həlledicilərdə həll olur. Ammonyakın hava ilə 4:3 nisbəti və ya 15-28%-li qarışığı partlayışa səbəb olur. Partlayış təhlükəli konsentrasiyanın hədləri: oksigendə 13,5-79%, aşağı valentli azot oksigendə 2,2-72%-dir. Ammonyak havada sürətlə ammonium karbonata (NH₄)₂CO₃ çevrilir, yaxud rütubətlə udulub naşatır spirtinə (ammonium hidroksidə) çevrilir. Reaksiyalara çox meyillidir, birləşdirmə, əvəzetmə və oksidləşmə reaksiyalarına daxil olur. Qabdan kənara (atmosferə) çıxarkən tüstülənir. Maye halında çox vaxt suda 10 və 25%-li qaz məhlulu şəklində təsadüf edilir. Çənlərdə və ya balonlarda təzyiqlə altıda mayeləşdirilmiş halda saxlanılır və daşınır.

Zəhərləyici xassələri. Ammonyak yuxarı tənəffüs yollarına və gözlərə qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Onun yüksək konsentrasiyaları (qatılığı) gözlərdə ağrıya və yaş axmaya, tənəffüsləyib, kəskin öskürəyə, baş gicəllənməsinə, mədə ağrılarına və qusmaya səbəb olur, ağciyərlərin fəaliyyəti zəifləyir. Ammonyakın güclü təsirindən bir neçə dəqiqə sonra əzələ zəifliyi, yüksək reflektor qıcıqlanma, qıcolma halları müşahidə edilir, eşitmə qabiliyyəti azalır.

Baş-beyin qabığına maddələr mübadiləsi pozulur. Kiçik konsentrasiyalarda gözlərin və burunun selikli qişaları azacıq qıcıqlanır, asqırma baş verir, yüngül ürəkbulanma, baş ağrıları, sifətin qızarması, güclü tərləmə, döşdə ağrı hiss edilir.

Ammonyakın havada konsentrasiyasının yol verilən həddi (KYH) belədir: iş aparılan binaların havasında 0,02 mq/l, sənaye müəssisələrinin ərazisindəki açıq havada – 0,007 mq/l, yaşayış məntəqəsinin havasında – 0,0002 mq/l. Konsentrasiya 0,04-0,08 mq/l olarkən gözlərin, yuxarı nəfəs yollarının kəskin surətdə qıcıqlanması, güclü baş ağrıları baş verir. Susuz maye ammonyak ağır yanıqlar törədir, həm də yüksək buxarlandırma hərəkətinə malik dondurucu maddə kimi təsir göstərir. Həcmcə 1%, 7 mq/l konsentrasiyada yaş dəri səthinin azacıq aşınması, 2%-də isə nəzərə çarpan aşınması müşahidə olunur, bir neçə dəqiqədən sonra suluqlu yanık yarası əmələ gəlir.

Mühafizə və ilkin yardım tədbirləri. Tənəffüs üzvlərini və gözləri ammonyakın təsirindən mühafizə üçün xüsusi süzücü sənaye əleyhqazlarından istifadə etmək lazımdır. Ammonyakın konsentrasiyası 2,3 mq/l olarkən əleyhqazın mühafizə etmə müddəti 240 dəqiqədir. Yüksək (3,8 mq/l-dən artıq) konsentrasiyalarda – təcridedici KİP-8, İP-4, İP-5 əleyhqazlarından istifadə etmək olar.

Ammonyak buxarları ilə zəhərlənmiş adama əleyhqaz geydirib zəhərlənmə zonasından çıxarmaq, xlorformda 10%-li mentol məhlulu iylətmək, soda qarışdırılmış isti su içirtmək lazımdır. Tənəffüs pozularkən və ya dayanarkən – süni tənəffüs verilir. Gözlərə zeytun yağı damızdırmaq lazımdır, dəri səthi zədələnkən – bu sahəni təmiz su ilə yuyur, sirkə, limon, çaxır və ya xlorid turşularının 5%-li məhlullarında islatma qoyulur.

Zərərsizləşdirmə üsulu. Ammonyakı zərərsizləşdirmək üçün 1:20 nisbətində sudan (1 kq ammonyak üçün 20 kq su) istifadə edilir.

Xlor (Cl₂) - Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində xlordan geniş istifadə olunur. Kimya sənayesində xlor müxtəlif üzvi və qeyri-üzvi xlor tərkibli birləşmələr hazırlamaq üçün tətbiq edilir. İntektisid (həşəratqıran) maddələr, plastik kütlə materiallar, boyaqlar və dərman vasitələri, texniki – rezin hazırlanmasında, kağız sənayesində kağızın ağardılması və toxuculuq sənayesində parçaların ağardılması üçün xlor vacib əhəmiyyətə malikdir. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin təmizləyici qurğularında da, içməli və tullantı suların təmizlənməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün çoxlu miqdar xlor işlədilir.

Fiziki - kimyəvi xassələri: Xlor kəskin boğucu iyli yaşımtil – sarı rəngli qazdır. Xlor yuxarı tənəffüs yollarına kəskin qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Yüksək konsentrasiyalarda təsir zamanı ağciyər şişi inkişaf edir və tənəffüs mərkəzinin reflektor tormozlanması sayəsində ölümlə nəticələnə bilər. Qaynama temperaturu 34,05⁰C, sıxlığı – 3,214 q/l-dır, havadan 2,5 dəfə ağırdır. 5-6 atmosfer təzyiqlə sıxılarkən mənfi 35⁰ C-də yaşımtil-sarı rəngli yağlı maye halına düşür.

Bir kiloqram maye xlor buxarlanarkən 316 litr qaz əmələ gəlir. Buxarlanma zamanı maye xlor su buxarları ilə birləşərək ağ duman yaradır. Xlor suda yaxşı həll olunur. Reaksiyalara çox tez qoşulur. Hidrogenlə 92,2-11,5% konsentrasiyalı qarışığı partlayış təhlükəsi törədir. Suda qismən hidroliz olunaraq HCl (hidrogen xlorid) və HClO (hipoxlorid) maddələrinə çevrilir. Bütün kimyəvi elementlərlə birləşmələr yaradır.

Zəhərləyici xassələri. Xlor yuxarı tənəffüs yollarına kəskin nəzərə çarpan qıcıqlandırıcı təsir göstərir. Yüksək konsentrasiyalarda təsir zamanı dərhal ağciyər şişi inkişaf edir. Yüksək konsentrasiyada zəhərlənmə – tənəffüs mərkəzinin reflektor tormozlanması sayəsində dərhal ölümlə nəticələnə bilər.

İlk yardım: xlorla zəhərlənmiş adamı təmiz havaya çıxarmaq, mümkün qədər tez oksigenlə inhalyasiya etmək, istilik və rahatlığını təmin etmək, sonra isə xəstəxanaya aparmaq lazımdır. Yuxarı tənəffüs yollarının qıcıqlanması hallarında – toz şəklindəki 2%-li Na₂SO₃ məhlulu, qələvi məhlulları (çay sodası) iylətməli.

Gözləri, burnu və ağızı 2%-li soda məhlulu ilə yumalı, soda qatılmış isti süd içirməli. Şiddətli öskürmə hallarında kodein və ya dionin verməli, xardal yaxması qoymalı, boğazın səs yarığı daralarkən boğaz nahiyəsini isitməli, isti qələvi ilə inhalyasiya etməli, dəri altına atropin vurmaq. Gözlər qıcıqlanarkən – 2% natrium – bikarbonat məhlulu ilə yumalı. Ürək zəifliyində – strofantin verməli, 0,1%-li strofantin ilə qlükoza məhlulu vurmaq. Zərərsizləşdirmə üsulları. Xloru neytrallaşdırmaq üçün deqazasiya maddəsi olaraq qələvilərin suda məhlulu, natrium-hiposulfid, söndürülmüş əhəng və ya 1:120 nisbətində (1 ton xlor üçün 120 ton su) su işlədilməlidir.

Sulfid anhidridi (kükürd 2-oksidi) SO₂ - xarakterik kəskin iyli və şirintəhər dadlı rəngsiz qazdır, sənayedə sulfat turşusu və natrium sulfat hazırlamaq üçün xammal kimi, yunun, ipəyin, qarğıdalı ununun, əncirin, şəkərin ağardılması üçün, meyvə və giləmeyvələrin konservləşdirilməsində, soyuducu maddə kimi və dezinfeksiya məqsədi ilə istifadə olunur.

Fiziki-kimyəvi xassələri. Sulfid anhidridi otaq temperaturunda 4-5 atmosfer təzyiq altında rəngsiz maye halına keçir. Qaynama temperaturu 10,1⁰C, sıxlığı qaz halında 2,93 q/l-dir, suda, spirtə, sirkədə, sulfat turşusunda və efridə həll olunur. Nəm sulfid anhidridi adi temperaturda H₂S (hidrogen sulfid) ilə reaksiyaya girərək tamamilə quru, reaksiyalara qoşulmayan kükürd əmələ gətirir. Açıq havada tüstülənir.

Zəhərləyici xassələri. Sulfid anhidridinin təsirinin ümumi xarakteri, yuxarı nəfəs yollarını qıcıqlandıraraq bronxlarda spazm törətməsindən və tənəffüsün çətinləşdirilməsindən ibarətdir. Dumanlı və yüksək rütubətli havada sulfid anhidridi aerosol halında təsir göstərərək daha güclü qıcıqlanmalar baş verir və belə hava şəraitində əhəlinin kütləvi surətdə zəhərlənməsinə səbəb ola bilər. Bu maddənin havada konsentrasiyasının yol verilən həddi 0,01 mq/l-dir. Sulfid anhidridi iynin hissedilmə həddi 0,003 mq/l-dir.

Dəriyə və gözlərə təsiri. Əleyhqaz taxmış adam sulfid anhidridin 26 mq/l konsentrasiyası şəraitində dəri səthinin nazik və tərlil hissələrində qıcıqlanma və istilik hiss edir. Maye halında belə maddənin təsirindən dəri səthində və gözlərdə yanq əmələ gəlməsi halları mümkündür. Gözlərdə yanq baş verməsi bu maddənin sürətlə gözlərin buynuzvari qişasının dərinliyinə sorularaq orada sulfat turşusu kimi təsir göstərməsi ilə izah olunur. Xroniki təsir nəticəsində çox vaxt dərinin səthində irinli xoralar əmələ gəlir.

Mühafizə və ilk yardım tədbirləri. Sulfid anhidridinin təsirindən tənəffüs üzvlərini və gözləri qorumaq üçün süzgəcli «V» və «BKF» markalı sənaye əleyhqazlarından, həmçinin QP-5, QP-7 mülki əleyhqazlardan istifadə etmək olar. Bu maddənin qatılığı 6,6 mq/l olarkən, «V» markalı sənaye əleyhqazının mühafizə müddəti 90 dəqiqədir. Az mühafizə müddətinə malik «BKF» əleyhqazından da istifadə etmək mümkündür. Daha yüksək qatılıqlarda (14 mq/l-dən artıq) PŞ-1, PŞ-2 əleyhqazlarından, İP-4, İP-5 markalı təcridedici əleyhqazlardan, KİP-8, RVL-1, ASV-2 cihazlarından istifadə olunmalıdır. Sulfid anhidridi ilə zəhərlənmiş adamı zəhərli zonadan təmiz havaya çıxarmaq lazımdır. Sonra oksigenlə inhalyasiya etməli, 2%-li soda və ya 0,5%-li boraks məhlulu ilə gözləri, burnu yumalı, boğazı yaxalamalı. Tənəffüs çətinləşərəkən buruna efedrin damızdırmalı, dəri altına atropin, 1 ml dozada 1%-li demidrol məhlulu vurmaq.

Boğaz nahiyəsini isti saxlamalı, öskürək hallarında kodein, dionin verməli. Bundan sonra bəlgəm gətirən dərman içirtməli, zədə nahiyəsinə xardal yaxması qoymalı, borjom suyu, soda, yağ və bal qatılmış süd verməli. Ağır zəhərlənmə hallarında ağciyər iltihabının qarşısını almaq və müalicə məqsədi ilə antibiotik və sulfonilamid dərmanları ilə müalicə aparmaq lazımdır. Gözlər zədələnməyə onları yuyub təmizləyəndən sonra hər bir gözə bir damcı 2%-li novokain məhlulu və ya dikalinin adrenalində 0,5%-li məhlulu (1:1000 nisbətində) damızdırmalı, sonra gözlərin birləşdirici qışa nahiyəsinə steril vazelin və ya şaftalı yağı daxil etməli. Bundan sonra 30%-li albusid məhlulu, hidrokortizon sürtməli.

Zərərsizləşdirmə üsulları. Sulfit anhidridini neytrallaşdırmaq üçün qələvilərin su məhlullarından, ammoniyakdan, söndürülmüş əhəngdən və 1:90 nisbətində (1 kq sulfit anhidridi üçün 90 kq su) sudan istifadə etmək lazımdır.

Müasir ZM orqanizmə:

- fizioloji təsiri;
- toksikliyi (zədələmə ağırlığı);
- tez təsiretməyi;
- dayanıqlığı ilə təsnif olunurlar.

Məlum olan bütün zəhərləyici maddələr orqanizmə təsirinin xarakterinə görə (toksikoloji təsnifatına), döyüs təyinatına və ərazidə zəhərlənmənin davamlığına görə (taktiki təsnifatı) qruplara ayrılır.

ZM-in çox xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

- xarici mühitdə asan yolla yayılması;
- davamlı zədələyici təsirə malik olması;
- zəhərlənmələrin klinikasının və inkisaf dinamikasının müxtəlifliyi;
- ZM-in bir qisminin orqanizmə tənəffüs, həzm yolu və dəri vasitəsi ilə daxil olması;
- zəhərlənmələrin inkisafı ZM-n orqanizmə daxilolma yollarından asılı olması;
- psixoemosional təsirə malik olması;
- mühafizə vasitələrindən istifadə etmək zəruriyyətinin yaratması.

Kimyəvi sərəit dedikdə ərazinin Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrlə (GTZM) və ya Zəhərləyici Maddələrlə (ZM) kimyəvi zəhərlənmə nəticəsində obyektlərin, mülki müdafiə qüvvələrin və əhalinin fəaliyyətinə təsir edən birgə nəticələridir.

Kimyəvi sərəitinin qiymətləndirilməsi - ərazinin kimyəvi çirklənmənin iqtisadi obyektlərin, mülki müdafiə qüvvələrinin və əhalinin fəaliyyətinə təsir edən birgə nəticələridir. Kimyəvi sərəit Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrlə (GTZM) dağılması (atılması), kimyəvi silahın tətbiqi nəticəsində kimyəvi zəhərlənmə sahələrinin, mərkəzlərinin əmələ gəlməsi səbəbindən yaranır.

Kimyəvi sərəitinin qiymətləndirilməsinə daxildir:

- kimyəvi zəhərlənmənin miqyasını və xarakterini müəyyənləşdirmək;
- onların iqtisadi obyektlərinin, mülki müdafiə qüvvələrinin və əhalinin fəaliyyətinə təsirinin arasdırılması;
- insanların zədələnməsinə yol verməmək şərti ilə məqsədli hərəkət variantlarının seçilməsi.

Kimyəvi sərəitinin qiymətləndirilməsi proqnozlaşdırma və kəşfiyyat məlumatları əsasında aparılır. Xalq təsərrüfatı obyektlərində kimyəvi sərəitinin qiymətləndirilməsini radiasiya-kimya nəzarət postları, radiasiya-kimya kəşfiyyat mənzilləri və qrupları aparır.

Kimyəvi sərəitinin qiymətləndirilməsi üçün ilkin məlumatlar aşağıdakılardır:

- Güclü Təsirli Zəhərləyici Maddələrin (GTZM) növü və miqdarı, kimyəvi silahın tətbiqi vasitəsi və Zəhərləyici Maddələrin (ZM) növü;
- Zəhərləyici maddələrin tullanılması və kimyəvi silahın tətbiq edilmiş ərazi və vaxt;
- insanların mühafizəsinin səviyyəsi;
- zəhərli hava yayılan istiqamətdə ərazinin topoqrafik xüsusiyyətləri və tikililərin növləri;
- meteosərəit - yerüstü küləyin istiqaməti və sürəti, havanın və torpağın temperaturu, havanın saquli dayanıqlığının dərəcəsi.

Havanın saquli dayanıqlığının üç dərəcəsi vardır:

- inversiya.
- izotermiya.
- konvenksiya.

Inversiya- axşam saatlarında günəşin batmasına 1 saat qalmış əmələ gəlir və günəşin çıxmasından bir saat sonra dağılır. Inversiya zamanı havanın aşağı qatı yuxarı qatından soyuq olur, ki havanın yuxarı qalxmasına maneçilik törədir və zəhərlənmiş havanın yüksək konsentrasiyasının dayanıqlığına şərait yaradır.

İzotermiya- hava şəraitinin stabil balanslığı ilə xarakterizə olunur. O, tutqun hava şəraitinə daha xarakterikdir, ancaq səhər və axşam vaxtı inversiyadan konvenksiya keçid hal kimi (səhər) və əksinə (axşam) əmələ gələ bilər.

Konvenksiya - günəş çıxandan iki saat sonra əmələ gəlir və günəşin batmasına 2-2,5 saat qalmış dağılır. Adətən yay aylarında aydın gündə müşahidə olunur. Konvenksiya zamanı havanın aşağı qatı yuxarı qatından daha isti olur - bu zaman zəhərlənmiş hava daha tez dağılır və ZM təsirinin azalmasına kömək edir.

GTZM olan obyektlərdə kimyəvi şəraitinin qiymətləndirilməsi zəhərlənmiş ərazidə olan insanların müdafiəsini təşkil etmək məqsədi ilə görülür. Proqnozlaşdırma üsulu ilə kimyəvi şərait qiymətləndirdikdə obyektə olan GTZM bütün həcmi dağılmış (tullanmış) hesab edilir və ZM yayılması üçün əlverişli hava şəraiti nəzərdə tutulur (inversiya. küləyin sürəti 1 m/s). GTZM saxlanılan tutumlarda qəza baş verdikdə (tutumlar məhv olduqda) kimyəvi şəraitin qiymətləndirilməsi faktiki alınmış vəziyyətə uyğun aparılır - dağılmış ZM real həcmi və meteoshərait götürülür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, qaynama temperaturu $20\frac{1}{4}S$ aşağı olan ZM (fosgen, hidrogen fluoridi) GTZM dağıldıqda dərhal buxarlanmağa başlayır və havanın yerüstü qatında əmələ gələn zəhərli buxarın həcmi dağılmış ZM həcminə bərabər olur. Qaynama temperaturu $20\frac{1}{4}S$ yuxarı olan ZM (maye ammoniyak, xlor və olium) buxarlanaraq, yerüstü hava qatını zəhərləyirlər.

Əhalinin radiasiyadan və kimyəvi zəhərlənmədən mühafizəsi- radiasiya və kimyəvi şəraiti aşkar edib qiymətləndirməkdən, radiasiyadan mühafizə üzrə bir tipli rejimlərin müəyyən edilməsindən, fərdi mühafizə vasitələri ilə təchizat, xüsusi təmizləmə işlərinin təşkili və keçirilməsi tədbirlərindən ibarətdir.

Əhalinin radiasiya və kimyəvi zəhərlənmədən mühafizəsi üçün:

- əvvəlcədən fərdi mühafizə vasitələri, radiasiya, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları ehtiyatları yaratmaq, bunları qoruyub işə hazır vəziyyətdə saxlamaq lazımdır, həmin ehtiyatların həcmi və saxlama yerləri mövcud təhlükəli zonalara müvafiq olaraq fərdi surətdə müəyyən edilir. Bu zaman həmin avadanlıqla ilk növbədə-mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti, zədələnmə ocaqlarında aparılan xilas etmə və təxirəsalınmaz işlərdə iştirak edən qüvvələr, habelə radiasiya və kimya təhlükəli xalq təsərrüfatı obyektlərinin işçiləri və belə obyektlərin ətrafındakı təhlükəli zonada yaşayan əhali təmin edilir;
- radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmənin miqyasını, xarakterini və nəticələrini aşkar etmək məqsədilə vaxtında kəşfiyyat aparmaq;
- düşmənin kütləvi qırğın vasitələrinin işlətdiyi, həmçinin radiasiya və kimyəvi zəhərlənmə təhlükəli xalq təsərrüfatı obyektlərində qəzaları (dağıntıları) aşkar etmək, onların miqyasını və nəticələrini qiymətləndirmək üçün ən müasir vasitələrdən və üsullardan istifadə etmək, o cümlədən ərazidə havadan radiasiya kəşfiyyatı aparmaq üçün mülki aviasiya təyyarələrini (helikopterlərini) bu işə cəlb etmək;
- həm müharibə, həm də sülh dövrü üçün yararlı olan vahid növlü (unifikasiya edilmiş) mühafizə vasitələri, radiasiya, kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları və cihaz dəstləri (komplektləri) yaratmaq;
- əhaliyə müəyyən edilmiş qaydada şəxsi istifadə üçün fərdi mühafizə vasitələri və dozimetrlər almağa imkan yaratmaq;
- zəhərlənmiş ərazidə əhalinin radiasiyadan mühafizəsi və xalq təsərrüfatı obyektlərinin fəaliyyəti üçün birtipli rejimlər işləyib hazırlamaq;

- kommunal-məişət xidməti və nəqliyyat müəssisələrini insanların sanitariya təmizlənməsi, paltarların, avadanlığın və nəqliyyatın xüsusi təmizlənmə işlərinə əvvəlcədən uyğunlaşdırmaq;
- radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmə ocaqlarını vaxtında ləğv etmək, zəhərli tullantıları bu məqsədlə ayrılmış xüsusi yerlərdə basdırmaq lazımdır.

Radiasiya və kimyəvi nəzarətinin təşkili. Əhalinin sanitar təmizliyindən keçirilməsi.

Dozimetrik nəzarət - Şüalanma və radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətdən ibarətdir.

Şüalanmaya nəzarətin məqsədi – zəhərlənmiş ərazidə işləyərkən və dezaktivasiya vaxtı adamların məruz qaldığı şüalanma dozasını ölçmək və şüalanmadan zədələnmənin qarşısını alan tədbirlərdir.

Şüalanmaya nəzarət fərdi surətdə (adamların hər birinə dozimetr verməklə) və ya qruplar üzrə (eyni yerdə və şəraitdə işləyən bir qrup adama bir dozimetr verməklə) təşkil edilə bilər. Qruplar üzrə nəzarət zamanı dozimetrin göstərdiyi şüalanma dozası qrupun hər üzvünə şamil edilir. Kimyəvi zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətin məqsədi – adamların, texnikanın, ərzağın, suyun və s. zəhərlənmə dərəcəsinə ölçməkdən və alınan nəticələrdən asılı olaraq adamları-sanitariya təmizliyindən, heyvanları-baytarlıq təmizliyindən keçirilməyini zəruri olub olmadığını, ərzaq məhsullarından istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Kimyəvi nəzarətin məqsədi - fərdi mühafizə vasitələrinin, paltarın, texnikanın, nəqliyyatın, müxtəlif qurğuların, ərzağın, suyun, yemin və s. obyektlərin zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə zəhərlənmələrini, onlara tam deqazasiya keçirilməsinin vacibliyini və keyfiyyətini FMV-dən istifadə edib, etməmələrini və nəhayət düşmənlər tərəfindən yeni tipli zəhərləyici maddələrin tətbiq edilməsini müəyyənləşdirməkdir.

Kimyəvi nəzarət kimya hərbi kəşfiyyat cihazı ilə keçirilir. Bu cihaz zəhərləyici maddələrin və bəzi GTZM-nin havada mövcudluğunu, habelə texnikanın, nəqliyyatın, ərzağın və s. zəhərlənmə dərəcəsinə müəyyən edir.

Havadada, ərazidə, texnikanın və başqa obyektlərin səthlərindəki, zəhərləyici maddələri (ZM) adətən kimyəvi kəşfiyyat cihazları və qaz siqnalizatoru vasitəsilə, yaxud problemlər nümunə götürüb onları kimya laboratoriyasında təhlildən, analizdən keçirməklə aşkar edirlər. Müasir zəhərləyici maddələri hiss orqanları vasitəsilə orqanoletik üsulla aşkar etmək heç də həmişə mümkün deyil; əvvəla onların bir çoxunun heç bir iyi rəngi, qıcıqlandırıcı xassələri yoxdur, başlıcası isə, bir sıra ZM-nin zəhərliliyi o dərəcədə yüksəkdir ki, onların iyinə və qıcıqlandırıcı təsirlərinə görə aşkar edilməsi cəhdi ciddi zəhərlənmələrlə nəticələnə bilər.

Müşahidə yolu ilə, yəni əşyanın səthindəki ZM damcılarında və ləkələrində, ZM-in yaratdığı buludun rənginə, zəhərlənmiş bitki yarpaqlarının rənginin dəyişməsinə görə ancaq bəzi zəhərləyici maddələritəxmini olaraq aşkar etmək mümkündür.

Zəhərləyici maddələri çöl şəraitində aşkar və təyin etmək üçün ən çox kimyəvi metoddan istifadə edilir. Bu üsul zəhərləyici maddə ilə ona müvafiq seçilmiş digər bir xüsusi maddənin qarşılıqlı təsiri sayəsində müəyyən bir rəngə malik birləşmənin yaranması hadisəsinə əsaslanır. Belə rəngin meydana çıxması burada məhz həmin ZM-in olduğuna dələldir. Bu rəngin çalarını kağıza çəkilməmiş rəng etalonları ilə müqayisə edərək ZM-in konsentrasiyası və ya havanın zəhərlənmə dərəcəsi barədə qənaətə gəlmək mümkündür. İstifadə etmək rahat olsun deyə, kimyəvi kəşfiyyat cihazlarında işlədilən reaktivləri məsaməli maddəyə yaxır, yaxud şüşə ampulaya yığırlar. Reaktiv yaxılmış məsaməli maddəni və müvafiq miqdar ampulaları şüşə borucuğa yerləşdirir və ətraf mühitin təsirindən qorumaq üçün borucuğun hər iki ucunu lehimləyirlər. Belə borucuqlar indikator borucuğu adlanır.

İndikator borucuğunu işlədərkən onun uclarını kəsir, daxilindəki ampulu sındırmaq və zəhərli havanı xüsusi nasosla sorub borucuqdan keçirirlər: bu zaman havanın tərkibindəki ZM buxarları reaktivlə reaksiyaya qoşularaq məsaməli maddənin rəngini müvafiq surətdə dəyişir. Bu rəngə və onun tündlüyünə görə ZM-in növü və havadakı konsentrasiyası təxmini təyin edilir. Kimyəvi kəşfiyyat cihazları və qaz siqnalizatorlarının; qoşun kimyəvi kəşfiyyat cihazı QKKC (VPXR), yarımavtomat kimyəvi kəşfiyyat cihazı YKKC (PPXR), tibbi kimyəvi kəşfiyyat cihazı TKKC (MPXR), QSP-1M və QSP-11 avtomat qaz siqnalizatorları və s. növləri olur.

SUAL 3. Bakterioloji silah və onun əsas xüsusiyyətləri.

Bioloji (bakterioloji) silah – kütləvi qırğın silahlarının bir növü olub – bakterial vasitələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə edilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlara deyilir. Bioloji (bakterioloji) silahın əsasını xəstəlik törədən mikroblar və onlardan alınan toksinlər təşkil edir.

Bioloji (bakterioloji) silahlar insanların, heyvanların və bitkilərin məhv edilməsi, ərzaq ehtiyatlarının və içməli suyun zəhərlənməsi üçün istifadə edilir. Bakterioloji vasitələrə, xarici mühitin təsirinə çox davamlı olan, əhali arasında kütləvi xəstəlik törədən, profilaktikası və müalicəsi çətin olan mikroblar aid edilir. Onların insanlara, heyvanlara və bitkilərə zədələyici təsiri bir sıra fərdi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Xəstəlik törədən mikroblar ən kiçik dozalarla belə yoluxucu xəstəlik törədə bilər və onların toksinləri müəyyən müddət xarici mühitdə və ya yoluxmuş həşəratlarda, gənələrdə və gəmiricilərdə qala bilər. Bakterioloji vasitələrin zədələyici xassələrindən biri də onlarda inkubasiya və ya gizli təsir dövrünün olmasıdır.

Düşmən bakterioloji vasitələri - təyyarə bombaları, top mərmiləri, raketlər, içərisinə maye və ya toz halda mikrob və zəhər qatışıqı doldurulmuş xüsusi konteynerlər vasitəsilə ata bilər. Xəstəliyin yayılmasının ən sadə üsullarından biri havanın yoluxdurulmasıdır. İçərisində bakterioloji vasitələr olan döyüş sursatı partlayarkən havada duman və ya tüstü şəkilli aerosol buludu yaranır. Onun zədələyici təsiri tətbiq edilən xəstəlik törədicinin miqdarından, ərazinin relyefindən və meteoroloji şəraitdən asılıdır.

Bioloji zədələnmə ocağı o əraziyə deyilir ki, orada bioloji silahın tətbiqi nəticəsində insan, heyvan və bitki tələfatı olsun.

Yoluxucu xəstəlik yayan həşəratlar bir yerdən başqa yerə keçdikləri üçün bakterioloji yoluxmanın sərhədləri daha da genişlənir və yoluxucu xəstəliklərin yayılma təhlükəsi artır.

Profilaktik tədbirlər görmək üçün bakterioloji vasitələrin vaxtında aşkar edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Düşmənin bakterioloji silahdan istifadə etdiyini zahiri əlamətlərə görə, bu vasitənin hansı yoluxucu xəstəlik törədəcəyini isə laboratoriyada aparılmış tədqiqatlara görə müəyyən etmək olar. Düşmənin bakterioloji vasitələr tətbiq etdiyi rayonlarda insanlar arasında kütləvi epidemiyə, həmçinin mal qaranın kütləvi qırılması halları baş verə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün observasiya və karantin rejimləri tətbiq edilir və bu zonalarda zərərsizləşdirmə tədbirləri (dezinfeksiya, dezinseksiya və deratizasiya) həyata keçirilir.

Xəstəlik törədən mikrobların və onların toksinlərinin məhv edilməsinə **dezinfeksiya**, xəstəlik törədən həşəratların məhv edilməsinə **dezinseksiya** və xəstəlik yayan gəmiricilərin məhv edilməsinə **deratizasiya** deyilir.

Bunların hamısı xüsusi təmizlik tədbirləri adlanır.

Xüsusi təmizlik öz növbəsində əhalinin qismən və tam sanitariya təmizliyinə bölünür.

Qismən sanitariya təmizliyi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq zəhərlənmə ocaqlarında və zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra insanların özləri tərəfindən keçirilir. Qismən sanitariya təmizliyi keçirirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət etmək lazımdır:

a) Zəhərlənmə ocaqlarında:

- dəri səthinin mühavizə vasitələrini, üst paltarını və ayaqqabılarını şotka və ya süpürgə ilə təmizləməli;
- isladılmış dəsmal (tampon) ilə əlləri (əlcəkləri) və əleyhqazın səthinə silməli.

b) Zəhərlənmə ocağından çıxdıqdan sonra:

- dəri səthinin mühavizə vasitələrini ehtiyatla çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə tərəf durub üst paltarını çıxarmalı;
- çıxarılmış paltarını kəndirdən (ipdən) asıb şotka və ya süpürgə ilə radioaktiv tozları süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və üzük hissəsini isladılmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız-burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

Qismən sanitariya təmizliyindən sonra bədənin zəhərlənmə dərəcəsi təhlükəsiz normadan (50mkr\saat) artıq olarsa tam sanitariya təmizlənməsi keçirilir.

Tam sanitariya təmizlənməsi – bədənin hər yerinin radioaktiv və zəhərləyici maddələrdən həmçinin bakterial vasitələrdən təmizlənməsinə deyilir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində ya da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqələrində həyata keçirilir və alt paltarları mütləq dəyişdirilir.

Observasiya – epidemiya ocağında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilən təcridetmə və müalicə-profilaktika tədbirləri sisteminə deyilir.

Bu zaman həkimin göstərişi ilə yaşayış yerini, ictimai istifadə yerlərini, yeyinti məhsullarını, suyu, qab-qacağı, paltarı, ayaqqabını, yorğan-döşəyi, mebeli dezinfeksiya edirlər.

Observasiya həmçinin karantin zonasının bilavasitə təmas xəttində tətbiq edilir.

Observasiya rejiminə aid olan tədbirlər aşağıdakılardır:

- giriş və çıxışın maksimum məhdudlaşdırılması, həmçinin zədələnmə ocağından əmlakın yalnız epidemioloji baxışdan sonar çıxarılması;
- qidalanma və su təchizatına tibbi nəzarətin gücləndirilməsi;
- zəhərlənmiş ərazidə hərəkətin məhdudlaşdırılması;
- insanlar arasında ünsiyyətin məhdudlaşdırılması.

Bioloji (bakterioloji) silahın təsirinə bilavasitə məruz qalmış rayonda hakimiyyət orqanları tərəfindən xüsusi karantin rejimi tətbiq edilir və həmin rayona gediş-gəliş qadağan edilir.

Karantin – bakterial yoluxma ocağını təcrid etmək, xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq və yoluxmanı aradan qaldırmaq məqsədilə yerinə yetirilən, epidemiya əleyhinə rejimli profilaktika tədbirlər sistemidir. Karantin zonasının sərhədlərində mühafizə və patrul xidmətləri yaradılır. Ərazidə olan obyektlərdə daxili komendant xidməti təşkil edilir. İnsanların, heyvanların və əmlakın çıxarılmasına qadağa qoyulur. Karantin zonasına daxil olmağa yalnız bioloji vasitələrin nəticələrinin aradan qaldırılması və tibbi yadımın göstərilməsi üçün gələn tibbi heyətə və MM xüsusi dəstələrinə icazə verilir. Karantin dövründə əhalinin vəzifəsi qoyulmuş qaydalara ciddi riayət etməkdir.

Mikroblar, toksinlər və onların xassələri. Təbiətdə saysız-hesabsız mikroorqanizmlər vardır, lakin onlardan bəziləri canlılar arasında xəstəlik törədə bilirlər. Onlara xəstəlik törədən mikroblar və yaxud *patogenlər* deyilir. Mikroorqanizmlərin çoxu isə xəstəlik törətmək xüsusiyyətlərinə malik deyillər və *saprofitlər* adlanırlar.

Yoluxucu xəstəliklər müəyyən patogen mikroblar tərəfindən törədilir.

Onların əsas nümayəndələri:

- Bakteriyalar,
- Viruslar,
- Riketsiyalar,
- Göbələklərdir.

Bakteriyalar – sadə bölünmə yolu ilə çoxalan birhüceyrəli mikroorqanizmlərdir və süni qidalı şəraitdə tez inkişaf edirlər. Xəstəlik törədici bakteriyalar taun, vəba, sibir xorası, tulyaremiya, qarın yatalağı, təbii çiçək, qızılca və başqa yoluxucu xəstəliklər törədə bilirlər.

Viruslar – bakteriyalardan fərqli olaraq canlı orqanizmlərdən ayrı çoxala bilmirlər. Adi qidalı mühitdə onları yetişdirmək olmur. Viruslar hüceyrədaxili parazitlərdir, qrip və quduzluq kimi xəstəliklərin törədiciləridir.

Riketsiyalar – viruslar kimi canlı hüceyrələrdə yaşayırlar. Bunlara yatalaq xəstəliyinin və marsel qızdırmasının törədicilərini göstərmək olar.

Göbələklər müxtəlif qidalı şəraitdə yaşayırlar və bir neçə yolla çoxala bilirlər (bölünmə, tumurcuqlanma, sporəmələgətirmə). Göbələklər insanlarda aktinomikoz (dəri xəstəlikləri) xəstəliklərini törədirlər. Heyvan və bitki aləmində də müxtəlif göbələk xəstəliklərinə rast gəlmək olur.

Bakterial toksinlər və onların xassələri.

Patogen mikroblar iki növ toksin buraxırlar; endotoksinlər və ekzotoksinlər.

Endotoksinlər bütün patogen mikroblarda var, onlar mikrobların ölümündən və dağılmasından sonra azad olurlar.

Ekzotoksinlər endotoksinlərdən fərqli olaraq mikrobların həyat fəaliyyəti dövründə əmələ gəlir (botulizm, difteriya və s.).

Bakterioloji silahların tətbiqi zamanı insanlar – yoluxmuş hava ilə nəfəs alarkən, yoluxmuş ərzaq və sudan istifadə etməklə, habelə yoluxmuş həşəratların dişləməsi və xəstə adamlarla təmasda olmaq nəticəsində xəstələnə bilirlər.

İnsanlar bakterioloji vasitələrin tətbiq olunduğunu aşağıdakı xarici əlamətlərə görə təyin edə bilirlər:

- döyüş sursatının zəif səslə partlaması və partlayış zamanı alovun olmaması;
- binaların damı və divarlarında, ağac yarpaqlarında və yollarda toxaoxşar və ya qatı maye şəkilli maddələrin olması;
- ərazidə iri qəlpələrin və tozlandırıcı xüsusi tərtibatların qalıqlarının olması;
- mərmilərin, konteynerlərin və ya müxtəlif bağlama və qabların düşdüyü yerlərdə çoxlu həşəratların, gənələrin və ya gəmiricilərin olması;
- əhali arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması, vəhşi heyvanların, ev heyvanlarının və quşların qəflətən kütləvi qırılması və ya xəstələnməsi də bakterioloji vasitələrin tətbiq olunduğuna dəlalət edə bilər.

Bioloji silahların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- bioloji silahlar insanların, heyvanların və bitkilərin arasında kütləvi yoluxucu xəstəliklərin yaranmasına və zəhərlənməsinə səbəb ola bilər;
- bəzi xəstəliklər xəstə adamlardan sağlam adamlara asanlıqla keçir və tez yayılır;
- yoluxucu xəstəliklər üçün xəstəliyin gizli dövrü olmasıdır;
- bəzi mikrob və zəhərlərin (toksinlərin) aşkar olunması çətinlik törətdiyinə görə zədələnmə təhlükəsi daha böyük olur;
- istehsalının başqa kütləvi qırğın silahlarına nisbətən daha asan və ucuz başa gəlməsi.

Bakterioloji silahın güclü təsiri onun yüksək dərəcədə patogenliyinə - xəstəlik törətməsinə əsaslanır. Məsələn, hesablanmışdır ki, psittakoz virusunu yetişdirmək üçün istifadə olunan toyuq embrionunun 1mm^3 narınlanmış toxuması bir neçə milyon insanın zəhərlənməsi üçün kifayət edəcək miqdarda yoluxucu mənsəyə malikdir.

Bakterioloji vasitələrin təsir müddəti törədiciyin xarici mühitdə davamlılığı ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, təbii şəraitdə yatalaq xəstəliyinin törədiciləri torpaqda 15 il ərzində qalır. Əgər bakterioloji vasitələrə müxtəlif stabilləşdirici maddələr – qliserin, dekstrin və s. əlavə edilərsə, onda törədicilərin davamlılığı daha da artır. Yoluxdurulmuş keçiricilərin köməyi ilə bakterioloji silahın uzunmüddətli təsirini təmin etmək olar.

Bu onunla izah edilir ki, yerə səpələnmiş keçiricilər əlverişli mühitdə öz fəallıqlarını uzun müddət göstərə bilər. Digər tərəfdən onların yoluxdurduqları törədicilər də orqanizmdə uzun müddət qala bilər. Yoluxucu xəstəlik törədicilərinin havanı zəhərləmək yolu ilə tətbiqi daha təhlükəli olur. Mikrob resepturları aerosol halında, yəni havada xırda maye damcıları (duman) və toz halındakı bakteriyalardan ibarətdir. Onlar geniş əraziyə - minlərlə və on minlərlə kvadrat kilometr sahəyə yayılır. Mikrobların və toksinlərin havanın yerüstü qatında olması onların torpağa, binaların və bitkilərin səthinə çökməsini, bütün qeyri-kip mənzillərə və yeyinti məhsullarına keçməsinə təmin edir. Külək nəticəsində havanın hərəkəti güclənir, mikroblar (toksinlər) yerdən qalxır, ərazidə, yaxud binanın daxilində havaya qarışır.

Tənəffüs – mikrobların, yaxud toksinlərin canlı orqanizmə daxil olmasına imkan yaradır. İnsan və heyvanlar təkcə tənəffüs orqanları vasitəsilə deyil, həmçinin zədələnmiş dəri, selikli qişa və mədə-bağırsaq yolu vasitəsi ilə də yoluxa bilirlər. Düşmən həmçinin təxribatlar yolu ilə xəstəlik törədən bakteriyalar yaya bilər. Bu məqsədlə müxtəlif ampullardan, xüsusi cihazlardan və püskürdücü qurğulardan istifadə etmək mümkündür.

Vəba - bu xəstəlik üçün güclü zəhərlənmə, qusma, ishal, orqanizmin kəskin susuzlaşması və nazik bağırsağın zədələnməsi xarakterik cəhətlərdir. Vəba xəstəliyində ölüm halları yüksəkdir. Günəş işığı bu törədicilərə məhvəddici təsir göstərir. Vibrion (vəba törədicisi) qaynadıldıqda, habelə xlorlu əhəng və xloramin məhlulun təsirindən tez məhv olur. Təbii şəraitdə vəbanı yayan mənbələr xəstə və ya vibrionlar gəzdiren adamlardır.

Vəba ilə yoluxma ancaq ağız-nəcis vasitəsi ilə olur. Vəbanın yayılmasında su çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlin isti vaxtlarında vəbanı milçəklər də yayır. Lakin vəba vibrionlarının tətbiq edilməsi imkanlarını zəiflədən faktorlar mövcuddur – vəba törədiciləri xarici mühit və fiziki-kimyəvi vasitələrin təsirinə çox davamlı deyillər, həmçinin vəbaya qarşı vaksinlər də vardır.

Qarayara – kəskin yoluxucu xəstəlikdir. Təbii şəraitdə qarayara əsas etibarlı ilə kənd təsərrüfatı heyvanlarında müşahidə olunur və bu xəstəlik insanlara heyvanlardan keçir. Bu mikrob sporunun xarici mühitdə çox davamlılığı, müxtəlif yollarla keçib insanı və heyvanları yoluxdurma qabiliyyətinə malik olması və ölüm hallarının yüksək olması qeyd olunur. Qarayara törədicisini ilin bütün fəslərində su təchizatı məbələrini, otlaqları, yemi, mal-qara sürülən yolları və başqa obyektləri zəhərləmək yolu ilə tətbiq etmək olar. Xəstəliyi yaymaq üçün yoluxdurulmuş həşəratlardan və aerosol halına salınmış törədicinin spor formasından istifadə edirlər. Nəticədə heyvanların kütləvi surətdə xəstələnməsi mümkündür.

Təbii çiçək – ağır yoluxucu xəstəlikdir. İnsanlar təkcə bilavasitə əlaqə nəticəsində deyil, həmçinin üçüncü şəxslər tərəfindən də yoluxa bilərlər. Toz vasitəsilə yoluxma binaların içərisində də yayıla bilər. Çiçək törədicisi inkubasiya dövründən sonra qana keçir və bir neçə gün ərzində qanda dövran edir. Qanın viruslarla dolması çox şiddətli ümumi reaksiyaya, bədənin yüksək temperaturuna, baş ağrısına, bel ağrısına, huşun depressiyasına səbəb olur. 2-3 gündən sonra bədəndə, xüsusilə boğazda və üzə səpgi əmələ gəlir. Səpkilər şişli və qızılcalı olur. 8-9-cu günlərdə suluqların irinləməsi başlanır, deşilmiş və ya mexaniki olaraq zədə (travma) almış yerlərdən çirk axır və üzün şişməsi baş verir. Selikli qişanın xoralanması nəticəsində udqunma çətinləşir. 15-16-cı günlərdə suluqlar quruyur və nazik qabıq əmələ gəlir, bunlar sonra tədricən düşməyə başlayır. Xəstəliyin qanlı forması daha təhlükəlidir. Bu zaman içi qara qanla dolu tünd-qırmızı və qara-qırmızı rəngli çoxlu suluqlu səpki müşahidə olunur. Bu hal adətən ölümlə nəticələnir.

Taun – təhlükəli yoluxucu xəstəlikdir. Bu xəstəliyə insanlar yoluxdurulmuş gəmiricilərdən və birələrdən yoluxa bilərlər. Yoluxma gəmiricinin (birənin) dişləməsi, tənəffüs və həzm yolları vasitəsilə, xəstəlik törədicilərin zədələnmiş dəriyə və gözün selikli qişasına düşməsi nəticəsində baş verə bilər.

Gizli dövr 2-6 gündür. Bu xəstəliyin törədiciləri taun çöpləridir. Çox vaxt qasıq nahiyəsindəki limfa düyünləri şişir, sonra irinləyir, müalicə etmədikdə yaralar açılır. 4-5 gündən sonra sepsis nəticəsində hərarət qalxır və xəstəliyin ağciyər forması inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman pnevmoniya inkişaf edir və qısa zamanda epidemiya xarakteri ala bilər. Taun insandan insana hava-damcı yolu ilə keçir. Müalicə aparmadıqda ölümlə nəticələnir.

Botulizm - botulizm toksini hazırda məlum olan bütün zəhərlərdən ən güclüsüdür. Onu çoxlu miqdarda həm maye, həm də quru halında istehsal etmək mümkündür. Botulizm toksini istiyə davamlıdır. Quru halda özünün zəhərliliyini uzun müddət saxlaya bilər ki, buda toksin ehtiyatı yaratmağa imkan verir. Toksinin dadı və iyi olmadığı üçün onu hiss etmək çətinidir. Botulizm toksini çox güclü zəhərləmə xüsusiyyətinə malikdir. İnsanların və heyvanların zəhərlənməsi əksər hallarda (90-100%) ölümlə nəticələnir. Ona görə də botulizm toksini düşmənin tətbiq edəcəyi bakterioloji silahın ən çox ehtimal edilən növlərindən biri hesab edilir.

Tulyaremiya – insan və heyvanların tulyaremiya xəstəliyinə çox meylli olduqlarını, inkubasiya dövrünün qısa, xarici mühitdə törədicinin çox davamlı, yoluxmanın müxtəlif yollarla aparılmasının mümkün olduğunu, yoluxma nəticəsində xəstəliyin çox uzun və ağır keçdiyini nəzərə alaraq düşmənin tərəfindən tulyaremiya törədicisinin bakterioloji silah kimi tətbiq edilməsi mümkündür. Heyvanların tulyaremiya ilə yoluxdurulması çox ciddi epidemioloji əhəmiyyətə malikdir. Tulyaremiya törədicisinin tətbiq olunmasını ilin istənilən vaxtında, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən cəbhədən çox uzaq rayonlarında belə gözləmək olar. Tulyaremiya törədicisini tətbiq etmək üçün ən çox ehtimal olunan vasitə bakterioloji aerosoldur. Tulyaremiya törədicisinin bakterioloji aerosol vasitəsilə tətbiq edildikdə xəstəlik çox ağır formalarda: ağciyər və ümumiləşmiş formalarda yayılır. Törədici insan orqanizminə dəri, gözün selikli qişası, tənəffüs yolları və mədə-bağırsaq traktı vasitəsilə daxil olur.

İnkubasiya dövrü 3-7 gündür. Adətən xəstəlik qəfil başlayır, üşütmə meydana çıxır, bədən temperaturu 38° - 40°C -yə çatır. Davamlı baş ağrısı, başgicəllənmə, halsızlıq, əzələ ağrıları, iştahsızlıq inkişaf edir. Müalicə üçün antibakterial preparatlar (streptomisin, tetraskilin, levomisetin) mühüm yer tutur.

İri-yaşayış məntəqələri, dəmiryol qovşaqları, limanlar, təchizat bazaları, ərzaq anbarları, su mənbələri, iri heyvandarlıq təsərrüfatları, əkinlər və meşələr düşmənin bakterioloji silah işlədə biləcəyi daha çox ehtimal olunan obyektlərdir. Düşmən ərazini və su mənbələrini yoluxdurmaq üçün maye və toz halında olan bakterial maddələrlə doldurulmuş müxtəlif döyüş sursatı (bakterioloji sursat) tətbiq edə bilər. Toz və duman halında (aerozol halında) işlədilən bakterial vasitələrlə zəhərlənmiş hava xüsusilə təhlükəlidir. Dərhal mühafizə tədbirləri görmək üçün bakterioloji hücum əlamətləri tezliklə aşkar edilməlidir.

Bu əlamətlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- sursat partlayan yerdə torpağın, bitkilərin, əşyaların səthində maye damcılarının və ya toza oxşar maddələrin olması (bakterioloji sursatın partlayış səsi adi döyüş sursatlarına nisbətən zəif olur);
- partlayış yerində azacıq tüstü və ya duman buludunun yaranması, təyyarənin arxasında tədricən yerə çökən və səpələnən qara zolaq görünməsi;
- yerdə qeyri-adi şəraitdə çoxlu həşərat və gəmiricilər toplanması;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının və vəhşi heyvanların kütləvi halda xəstələnməsi və qırılması;
- adamlar arasında eyni tipli xəstəliyin kütləvi surətdə baş verməsi və s.

Bu əlamətlərdən biri aşkar olunan kimi, dərhal mühafizə tədbirləri görmək (əleyhqaz, respirator, maska, dərinə, gözləri qoruyan vasitələr geymək), habelə bu barədə ən yaxındakı polis, MM orqanlarına, tibb müəssisəsinə və ya idarə rəhbərinə xəbər vermək lazımdır.

Bioloji silahın insanlara təsiri əlamətləri-kütləvi qırğın silahların bir növüdür. Başqa silahlara nisbətən yaşlı silahdır. Onun tərkibini xəstəlik törədən mikroblar, zəhər-toksinlər, bakteriyalar, göbələklər təşkil edir. Xəstəliyin yayılmasında ən sadə üsullarından biri havanın yoluxmasıdır. İçərisində bioloji vastələr olan sursat havada duman və ya tüstülü aerozol hissəciklərinin zədələyici xüsusiyyətlərini saxlaya bildiyi vaxtdan asılı olur. **Bioloji silahın zədələmə ocağı** o ocağa deyilir ki, orada bioloji silahın tətbiqi nəticəsində insan, heyvan və bitki tələfatı olur. Düşmənin bakterioloji silahı tətbiq etməsi nəticəsində yaranan şəraitə **bakterioloji şərait** deyilir. Bakterioloji şəraiti adamların, heyvanların, ərazinin, təsərrüfat obyektlərinin bakterioloji zəhərlənməsi miqyasını və dərəcəsinin aydınlaşdırmaq, bakterioloji vasitələrin mülki müdafiə dəstələrinin kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında göstərdiyi fəaliyyətinə təsirini təyin etmək üçün qiymətləndirirlər. Bakterioloji şərait adamların, heyvanların, bitkilərin və sairənin mühafizəsini vaxtında təşkil edən tədbirləri həyata keçirmək üçün də qiymətləndirilir.

Bakterioloji şəraitin qiymətləndirilməsinə aşağıdakılar aiddir:

- bakterioloji zəhərlənmə rayonunun sərhədini təyin etmək;
- torpaqdan istifadə etmə planına və ya ümumi vəziyyət sxeminə zəhərlənmə rayonunu köçürmək;
- karantin rejimini dəqiqləşdirmək; xüsusi təmizliyin aparılması üçün kənd təsərrüfatı istehsalı obyektlərini təyin etmək;
- həmçinin müalicə-profilaktik tədbirləri qaydalarını və həcmi müəyyənləşdirmək.

Zəhərlənmə ocağının sərhədlərini tibb və baytar kəşfiyyatları təyin edir, onları ərazidə nişanlayır və lazımı məlumatları plana və ya xəritəyə köçürürlər.

Müalicə-profilaktik tədbirlərin aparılması lazım gələrsə, aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilir:

- əhalidə tibbi müşahidələrin fasiləsiz aparılmasını və kənd təsərrüfatı heyvanlarında baytar müşahidəsini təşkil etmək;
- yoluxucu xəstələri və şübhəliləri tapmaq, onları ayırmaq, hospitala qoymaq və müalicə etmək;
- əhalinin və heyvanların təcili profilaktikasını (antibiotiklərlə və başqa xüsusi dərmanlarla) təşkil etmək;
- qoruyucu peyvəndlər vurmaq.

MÖVZU 7.

Fövqəladə hallar zamanı əhalinin mühafizəsinin təşkili. Kollektiv mühafizə qurğuları. Fərdi mühafizə vasitələri. İlk tibbi yardımın göstərilməsi.

SUAL 1. Əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri.

Əhalinin mühafizəsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci ildə 193 nömrəli qərarı tərtib edilib qüvvəyə minmişdir.

Bu qərarı izah olunur:

1. Əhalinin mühafizəsi barədə görülən tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsi qaydası;
2. Əhalinin vaxtında mühafizə etmək üçün AR-si ərazisini sahələrə, şəhərlərin qrupları və təsərrüfat obyektlərinin dərəcələrə bölünməsi qaydası;
3. Respublikada fövqəladə hadisələrdən müdafiə sahəsində əhalinin hazırlanması qaydası.

Mülki Müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edən sənədlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiə planı və Azərbaycan Respublikasının illik müdafiə tədbirləri planıdır. Azərbaycan Respublikasının mülki müdafiə planı Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi və digər nazirliklər cəlb olunmaqla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən işlənilib hazırlanır və təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim olunur.

Azərbaycan Respublikasının mülki müdafiə planı fövqəladə hadisələr zamanı ölkədə mülki müdafiənin idarə edilməsi üçün əsas sənəddir. Planda fövqəladə hadisələr nəticəsində yarana biləcək vəziyyət və real imkanlar nəzərə alınmaqla əhalinin mühafizəsinin təşkili, fövqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsinin təminatı, eləcə də belə şəraitdə idarəetmənin təşkili (idarəetmə məntəqələrindən və rabitə kanallarından istifadə olunması, xəbərdarlıq siqnallarının verilməsi qaydası və s.) barədə əsas göstərişlər öz əksini tapır. Mülki müdafiə planları bütün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat obyektlərində tərtib edilir, hər il əsas göstəriciləri dəqiqləşdirməklə, 5 il müddətinə qüvvədə qalır.

Bundan əlavə ölkənin mülki müdafiə üzrə tam hazırlığını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının illik mülki müdafiə tədbirləri planı tərtib olunur və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Planda cari ildə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, təsərrüfat obyektləri və tədris müəssisələri rəhbərləri tərəfindən keçiriləcək mülki müdafiə təlimləri, məşqlər, yoxlamalar və onların keçirilmə tarixləri müəyyən edilir. Təsdiq olunmuş plan əsasında bütün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, eləcə də hüquqi şəxslər tərəfindən illik mülki müdafiə üzrə planlar tərtib edilib Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi və yaxud onun yerli təşkilatları ilə razılaşdırılır və həyata keçirilir. Bu qaydalar mülki müdafiə üzrə Azərbaycan Respublikası ərazisinin zonalara, şəhərlərinin qruplara, təsərrüfat obyektlərinin isə dərəcələrə bölünməsinə dair əsas qaydaları və şərtləri müəyyən edir.

“Mülki müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa “Mülki müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq mülki müdafiə tədbirlərinin planlaşdırılmasının siyasi, iqtisadi, müdafiə əhəmiyyətini və digər amilləri nəzərə alaraq respublikanın ərazisi zonalara, şəhərləri mülki müdafiə üzrə qruplara aid edilir, təsərrüfat obyektləri isə mülki müdafiə üzrə dərəcələrə bölünür. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin və Müdafiə Nazirliyinin təqdimatı əsasında zonalar, şəhərlərin qrupları və obyektlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Mülki müdafiə üzrə dərəcələr belə obyektlərə verilə bilər: fəaliyyətdə olan inşa edilən, yenidən quraşdırılan və layihələşdirilən vacib sənaye, nəqliyyat, energetika və rabitə müəssisələrinə, xüsusi konstruktor bürolarına; neft-qaz mədənləri idarələrinə; dövlət əhəmiyyətli nadir mədəni sərəvətlərə malik olan obyektlərə; material və ərzaq bazalarına; su kəməri təsərrüfatlarına.

Mülki formasından asılı olmayaraq sənaye birliklərinə, şirkətlərə, kombinatlara və digər təsərrüfat obyektlərinə mülki müdafiə üzrə dərəcələr elə hallarda verilə bilər ki, onların müəssisələri, sexləri və idarəetmə orqanları vahid bir istehsalat sahəsində yerləşmiş olsun. Fövqəladə hallarda (FH) əhali arasında itkilərin qarşısının alınması və ya maksimum dərəcədə azaldılmasına yönəldilən mühəndis-texniki tədbirlər kompleksinə **mühəndis-mühafizə sistemi** deyilir.

Bu kompleksə (mühəndis tədbirlərinə) aid edilən əsas tədbirlərdən biri də mühafizə qurğularının inşaatıdır.

Mülki müdafiənin mühafizə qurğuları fəvqəladə hallarda adamların daldalanıb hər cür zədələyici vasitələrdən qorunması üçündür və onlardan sülh dövründə müəssisələrin ehtiyacları və əhaliyə xidmət məqsədilə istifadə edilməlidir. Fəvqəladə hallar qəflətən yaranan hallarda belə xüsusi qurğular əhalinin mühafizəsi üçün ən etibarlı və səmərəli vasitədir. Mühafizə qurğuları kollektiv mühafizə vasitələridir.

Onlar təyinatına, yerləşdirilməsinə, tikilmə müddətinə, materialına, xassələrinə görə belə təsnif edilir.

Təyinatına görə:

- idarəetmə məntəqələrinin mühafizəsi üçün qurğular;
- əhalinin mühafizəsi üçün qurğular;

Yerləşdirilməsinə görə:

- binadan ayrı tikilən qurğular;
- bina ilə birgə tikilən qurğular;

Tikilmə müddətinə görə:

- əvvəlcədən tikilən qurğular;
- teztikilən qurğular;

Yüklənən konstruksiyaların materialına görə:

- dəmir-beton konstruksiyalı qurğular;
- daş divarlı qurğular;
- meşə materiallarından hazırlanmış konstruksiyalı qurğular;

Mühafizə xassələrinə görə:

- sığınacaqlar;
- radiasiya daldalanacaqları;
- sadə daldalanacaqlar (sığınacaqlar və radiasiya daldalanacaqları çatışmadıqda);

Teztikilən sığınacaqlar qısa müddətdə, birtipli layihələr üzrə, yerli tikinti bazasında və materiallarından istifadə etməklə sənaye üsulu ilə tikilməlidir.

Teztikilən sığınacaqlardan əlavə hər yerdə sadə daldalanacaqların (üstü örtülən xəndəklərin) kütləvi tikintisi nəzərdə tutulur. Bunların tikilmə müddəti şəhərlərdə 24-saat, kənd yerlərində isə 48-saat müəyyən edilmişdir.

Sığınacaqın həcmi - planlaşdırma, konstruktiv və mühəndis texniki avadanlıqları.

Sığınacaqlar mühafizə dərəcələrinə görə siniflərə, radiasiya daldalanacaqları isə radiasiyanı zəiflətmə dərəcəsinə görə qruplara ayrılır. Böyük şəhərlərdə və iri obyektlərdə əhalinin mühafizəsi üçün əvvəlcədən sənaye avadanlıqlı sığınacaqlar tikilir ki, bunlardan sülh dövründə təsərrüfatın ehtiyacları üçün istifadə edilməlidir. Belə sığınacaqları təsdiq olunmuş təsərrüfat və sosial planlara uyğun olaraq nazirliklərin və baş idarələrin tikinti təşkilatları əsaslı təmir və ya yenidən qurulma zamanı inşa edirlər. Əvvəlcədən tikilən sığınacaqların inşa müddəti onların tutumundan asılı olaraq 1 ildən 1,5 ilə qədərdir.

SUAL 2. Kollektiv mühafizə qurğularının təyinatı və mühafizə qurğularının mühəndis avadanlıqları.

Sığınacaq - orada sığınan əhalinin nüvə partlayışının bütün zədələyici amillərindən, zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrdən, bakterial vasitələrdən, habelə yanğınlar zamanı yüksək temperaturun və yanğın məhsullarının təsirindən mühafizəsini təmin edən hermetik mühəndis qurğusudur. Yerləşmə yerinə və konstruksiyasına görə sığınacaqların **bina ilə birgə tikilən və ayrı tikilən** növləri ola bilər.

Bina ilə birgə tikilən sığınacaqlar sığınacaq meydançadakı ən azmərtəbəli binaların altında yerləşdirilir. Onlar, üzərindəki bina ilə birgə vahid həcm təşkil edir və adətən bu binanın özülü (fundamenti) rolunu oynayır.

Birgə tikilən sığınacaqlar zirzəminin (yarımmərtəbə) bütün sahəsində, ya da bir hissəsində yerləşdirilir, bəzən isə binanın hüdudlarından kənara da çıxarıla bilər.

Binadan ayrı tikilən sığınacaqlar həcmi planlaşdırma və konstruksiyasına görə əlahiddə olub, baş ərazidə imkan daxilində uçqun altında qalmayacaq sahələrdə (ehtimal edilən uçqun zonasından kənarda) yerləşdirilir. Binadan ayrı tikilən sığınacaqlar torpağa tam dərinləşdirilmiş, qismən dərinləşdirilmiş və yerdən hündür (torpaq suları olan yerlərdə) tikilə bilər. Belə sığınacaqlar monolit və ya yığma monolit dəmir-betondan tikilməli, üstü hündür torpaq qatı ilə örtülməlidir. Sığınacağın torpağa dərinləşdirilmiş hissəsi üçün hidroizolyasiya və drenaj düzəldilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Torpağa tam dərinləşdirilən sığınacaqlar bütün zədələyici amillərdən mühafizəni daha etibarlı təmin edir.

Sığınacağın üst örtüyü yerin səthindən hündür olduqda isə, yerdən hündür divarlara zərbə dalğasının təsiri sayəsində düşən yük artır və onların qoruyucu xassələri zəifləyir. Belə sığınacaqların mühafizə qabiliyyətini artırmaq üçün onların divarlarını torpaqla örtmək və ya istilikdən izolyasiya qatı düzəltmək lazımdır.

Sığınacaqlar leysan yağışlar nəticəsində, eləcə də yerin üzərində, üst mərtəbələrdə və qurğulardakı maye tutumlar dağılarkən içəriyə su, digər mayələr axması ehtimallarından mühafizə edilməlidir.

Əvvəlcədən tikilən sığınacaqlarda əsas və yardımçı otaqlar nəzərdə tutulur. Müalicə müəssisələrindəki sığınacaqlarda bunlardan başqa bufet və sanitariya otaqları da olur.

Sığınacaqların həcmi planlaşdırma həlli hesablanmış zədələyici vasitələrdən mühafizə tələblərinə və qurğuların sülh dövründə istismarı şərtlərinə əsasən müəyyən edilir. Bir qurğuda funksiyaların belə əlaqələndirilməsi həm iqtisadi cəhətdən sərfəlidir, həm də sığınacaqlar fondunun daha tez yaradılmasına imkan verir.

Sığınacaqların həm planlaşdırma həlli qənaətcil, quraşdırma baxımından sadə olmalı, sülh dövründə binalardan təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə edilmənin normal şəraitini təmin etməli, daldalanan adamların otaqlara asanlıqla girməsi, yerləşməsi və burada xeyli müddət qalmasına imkan verməlidir.

Sadalanan təyinatlı otaqlar və oradakı mühəndis-texniki avadanlıq daldalanan adamların sığınacaqda xeyli müddət qalması üçün lazımi şəraiti təmin edir.

a) Əsas təyinatlı otaqlar:

SO - sığınma otaqları; İM - idarəetmə məntəqəsi; TM - tibb məntəqəsi;

Sığınma otaqları (SO) - əhalinin daldalanması və yerləşdirilməsi üçün bir, iki və üçmərtəbəli taxtlar (narlar) yerləşdirilən otaqlardır.

Sığınacaqda adamların daldalanması üçün nəzərdə tutulan otaqların ayrı-ayrılıqda sahəsi 25 kv.m-dən, ümumi sahəsi 75 kv.m-dən az olmamalıdır.

Adamların daldalanması üçün otaqların sahəsi ikimərtəbəli taxtlar qoyularkən hər adam üçün 0,5 m², üçmərtəbəli taxtlar qoyularkən isə 0,4 m² hesablanmalıdır. Otaqlarda daxili havanın həcmi hər adam üçün ən azı 1,5 m³ olmalıdır.

Otaqların hündürlüyü onlardan sülh dövründə nə məqsədlə istifadə ediləcəyindən asılıdır, lakin döşəmədən üst örtük konstruksiyaların ən aşağı hissəsində məsafə 3,5 m-dən çox olmamalıdır.

Otağın hündürlüyü 2,15 m-dən 2,9 m-dək olan hallarda ikimərtəbəli taxtlar, bundan artıq olanda isə üçmərtəbəli taxtlar qoyulmalıdır. Sülh dövründə istismar şəraitinə görə hündürlüyü ən azı 1,85 m olan binalardan da sığınacaq kimi istifadə etməyə icazə verilir. Belə hallarda burada ancaq birmərtəbəli taxtlar qoyulmalıdır.

Daldalanan adamların oturması üçün oturmaqalar hər adam üçün 0,45 x 0,45 m, yuxarı mərtəbələrdə uzanma yerləri isə 0,55m x 1,8 m hesabı ilə müəyyən edilir. Taxtların döşəmədən hündürlüyü birinci mərtəbədə 0,45 m, ikinci mərtəbədə - 1,4 m və üçüncü mərtəbədə 2,15 m olmalıdır. Ən yuxarıdakı mərtəbədə otağın üst örtüyünə (tavanına) və ya tavan konstruksiyasının aşağı hissəsində məsafə ən azı 0,75 m götürülür.

Daldalanan adamların oturması və uzanması üçün yerlər stasionar ola bilər (sığınacaq tikilərkən düzəldilir). Əgər belə taxtlar sığınacaqlardan sülh dövründə təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə etməyə maneçilik törədirsə, onları sığınacağı mühafizəyə hazırlıq rejiminə keçirərkən düzəldirlər.

Sığınacağın geniş sahəli otaqlarını 50-75 nəfərlik otaqlara bölmək lazımdır.

İdarəetmə məntəqəsi (İM) - obyektin rəhbər heyətinin MM qərargahının yerləşməsi üçündür. Belə məntəqə ən böyük növbəsində 600 və bundan artıq adam işləyən müəssisələrdə sığınacaqların tikilməsi layihələrində nəzərdə tutulur. İdarəetmə məntəqəsi, mühafizəli elektrik təchizatı mənbəyinə malik olan sığınacaqlardan birində yerləşdirilir. O iş və rabitə otağından ibarət olur. Adətən, idarəetmə məntəqəsi sığınacağın giriş yollarından birinin yaxınlığındakı otaqlarda yerləşdirilir və odadavamlılıq həddi bir saatadək olan arakəsmələrlə sığınacağın adamlar yerləşən digər otaqlarından ayrılır.

İdarəetmə məntəqəsində işləyən şəxslərin ümumi sayı ən çoxu 10 nəfər, hər adam üçün 2 kv.m sahə hesablanır. Bəzi iri müəssisələrdə nazirliyin və baş idarələrin icazəsi ilə idarəetmə məntəqələrində işləyənlərin sayı 25 nəfərədək artırıla bilər.

Tibb məntəqəsi (TM) - sığınacaqda daldalanan adamlara ilk tibbi yardım göstərmək üçündür. Daldalanan adamların sayı 900-1200 nəfər olanda tibb məntəqəsinin sahəsi 9 kv. m müəyyən edilir. 1200 nəfərdən artıq hər 100 nəfər üçün tibb məntəqəsinin sahəsi 1 kv.m artırılır. Sığınacaqlarda həmçinin hər 500 nəfər adam üçün sahəsi 2 kv.m. olan bir sanitariya qovşağı nəzərdə tutulur, lakin hər qurğuda ən azı bir belə məntəqə olmalıdır. Tibb məntəqəsi "Müharibə dövründə MM mühafizə qurğularının istismarı üzrə təlimata uyğun surətdə avadanlıqlaşdırılır.

b) Yardımçı təyinatlı otaqlar:

SVO - süzgəcli ventilyasiya otağı; SQ - sanitariya qovşağı; DES - mühafizəli dizel elektrik stansiyası; EL - elektrik lövhəsi otağı; DSS - drenaj su vurma stansiyası; BA - balonlar anbarı; TŞ - tambur şlüzlər; ƏA - ərzaq anbarı.

Süzgəcli ventilyasiya otağı (SVO) - sənaye tipli (stasionar) süzücü ventilyasiya avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür.

Süzgəcli ventilyasiya otağı, adətən, sığınacağın xarici divarlarının yanında, giriş yollarının və ya qəza çıxış yollarının yaxınlığında yerləşdirilir. Bu otağın ölçüləri avadanlığın ölçülərindən və avadanlığa xidmət etmək üçün lazım olan sahədən asılı olaraq müəyyən edilir. Ən vacib və məsuliyyətli məsələ bayırdakı ehtimal olunan zəhərlənmələr, yanğınlar şəraitində, eləcə də hermetik qurğuda adamların xeyli müddət qalması nəticəsində içəridəki havanın tərkibi pisləşərkən adamların tənəffüsü üçün yararlı hava ilə lazımı miqdarda təmin edilməsidir.

Yaranmış vəziyyət daldalanan adamları uzun müddət (bir neçə sutka) sığınacaqda qalmağa vadar edə bilər. Bu isə ancaq sığınacaqda normal sanitar gigiyena şəraiti olan hallar da, yəni havanın tərkibindəki karbon qazının miqdarı ən çoxu 2%, oksigenin ən azı 15-16%, habelə temperatur ən çoxu 30° S və rütubət ən çoxu 85% olmaqla yol verilən hədlərdə saxlanılarkən mümkündür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, adam nəfəs alarkən saatda 20-25 l oksigen udur, 20 litrədək karbon qazı, təxminən 90 qram rütubət və 100 kkal istilik yaradır.

Bunun da nəticəsində hermetik sığınacaqlarda havanın qaz tərkibi, temperatur və rütubət sürətlə dəyişir. Havanın tərkibində oksigen və karbon qazının lazımı miqdarını habelə normal temperaturu və rütubəti saxlamaq üçün sığınacağa təmiz havanın verilməsi havaverici və ya hava verici - sorucu ventilyasiya sistemi vasitəsilə təmin olunur.

Ventilyasiya sistemi iki və ya üç rejimdə işləyə bilər:

- təmiz ventilyasiya rejimində (I rejim);
- süzücü ventilyasiya rejimində (II rejim);
- içəridəki hava bərpa (regenerasiya) edilməklə tam təcrid olunma rejimi (III rejim).

Ventilyatorlar kənardan sığınacağa hava vermək üçündür. Dizel elektrik stansiyası (DES) olmayan sığınacaqlarda əl elektrik ventilyatorları, DES olan sığınacaqlarda isə elektrik ötürücülü sənaye ventilyatorları tətbiq edilir. Sığınacaqların təmiz ventilyasiya rejimində FVK-1, FVK-2 süzücü ventilyasiya dəstlərinin tərkibindəki GRV 600/300 əl elektrik ventilyatorları və onlara əlavə olaraq - GRV-72-2 və GRV-72-3 əl elektrik ventilyatorları işlədilir. Hər bir əl elektrik ventilyatorunun əks-klapanı və hava sərfi göstəricisi var. Süzücü ventilyasiya rejimində FVK-1 və FVK-2 dəstləri GRV-600/300 əl elektrik ventilyatorları ilə birlikdə işə qoşulur.

Sanitariya qovşaqları - kişilər və qadınlar üçün ayrılıqda layihələndirilir. Ayaq yolu kabinələrinin iki cərgəsi arasındakı keçid yolunun eni və ya kabinələr ilə onların qarşısındakı pisesuarlar arasındakı məsafə 1,5 m, ayaq yolunun kənar cərgəsi ilə divar və ya arakəsmə arasındakı məsafə 1,1 m olmalıdır. Ayaq yoluna giriş özü örtülən qapalı tamburlardan (yuyunma otaqlarından) olmalıdır. Döşəməüstü unitazlar və qablar qapıları olan ayrıca otaqda yerləşdirilməlidir. Sanitariya qovşaqları planlaşdırılarkən kabinələrin oxlar üzrə ölçüləri belə götürülməlidir: qapılar çölə açılarkən 1,2 x 0,9 m və qapılar içəri açılarkən 1,5 x 0,9 m. Su təchizatı sığınacağın və DES-in su ilə təchizatı xarici su kəməri və ya əlavə su şəbəkəsi hesabına nəzərdə tutulur, hər iki halda su borularının sığınacağa girişlərin də içəridən bağlayıcı armatur və əks-klapan qoyulur. Qəza və zədələnmə halları üçün sığınacaqdakı qablarda hər adam üçün sutkada 3 l hesabı ilə içməli su ehtiyatının saxlanması nəzərdə tutulur. Su kəməri sistemi işləyərkən suya tələbat məhdudlaşdırılmır. Su ehtiyatı qablarının tutumu hesablama yolu ilə təyin edilir; bu qablar adətən, axarlı olmalı və iki sutka ərzində suyun tamamilə təzələnməsini təmin etməlidir. Sığınacaqlarda vaqon tipli unitazlar tətbiq edilərkən su ehtiyatını hər adam üçün sutkada 5 l hesablamaq lazımdır. Sığınacaqlardakı tibb məntəqəsi otaqları su kəməri şəbəkəsindən işləyən əlüzyuyanlarla avadanlıqlaşdırılmalıdır.

Şəbəkədə su kəsilmə hallar üçün səyyar əlüzyuyan cihazlar qoyulmalı və onlar üçün sutkada 10 l hesabı ilə su ehtiyatı nəzərdə tutulmalıdır. Hər bir sığınacaqda tullantı sularını xarici şəbəkəyə axıtmağa imkan verən kanalizasiya sistemi olur. Mühafizə qurğusu çox dərində yerləşdirilərkən maye vurucu stansiya düzəldilir.

Tutumu 300 nəfərədək olan sığınacaqlarda 1 giriş düzəldilir, bu zaman ikinci giriş kimi qəza (köçürmə) çıxış yolundan istifadə edilməlidir. Onun daxili ölçüləri 1,2x2 m və qapı yerinin ölçüləri 0,8x1,8 m olan lağım şəklində düzəldilməlidir. Giriş yolları daldalanan adamların əsas hərəkət istiqamətləri nəzərə alınmaqla sığınacağın əks tərəflərində yerləşdirilməlidir. Tutumu 600 nəfərədək olan sığınacaqlarda qəza çıxış yolu qoruyucu başlıqları şaquli quyu (şaxta) şəklində düzəldilir və lağım vasitəsi ilə sığınacağa birləşdirilir.

Dizel elektrik stansiyası otağı – dizel elektrik aqreqlarının onların işləməsini təmin edən xüsusi elektrik avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür.

Elektrik lövhəsi otağı – lazımi elektrik ləvhələri avadanlığının yerləşdirilməsi üçündür. Onun üzəbağlanan tipli, 0,8x1,8 m ölçülü, çölə açılan qapısı olmalıdır.

Drenaj suvurma stansiyası – xarici kanalizasiya şəbəkəsindən (quyulardan) aşağı səviyyədə yerləşdirilən sığınacaqlarda mərkəzdənqaçma nasoslarını, boru kəmərinə və digər sanitariya texnikası avadanlığı quraşdırmaq üçündür. Vurucu stansiyada çirkab axıntıları, torpaq suları yığılır və mövcud olan kanalizasiya şəbəkəsinə vurulur.

Balonlar otağı – III rüjiminə malik olan sığınacaqlarda quraşdırılır. Burada havanı oksigenlə zənginləşdirmək üçün hava (oksigen) balonları saxlanılır. Balonlardan oksigen DKP-1-65 markalı reduktor vasitəsilə verilir. 150-dək adam daldalanan otaqlara oksigen reduktorunun 1,1 mm diametrli ucluğu (j1), bundan artıq tutumlulu otaqlara isə 2,2 mm diametrli ucluğu (j2) ilə verilir. Bir adam üçün saatda 25 l oksigen sərf edilir. Partlayış və yanğın təhlükəsi yaranan hallarda balonlar otağı D dərəcəli obyekt hesab edilir.

Tambur-şlüzlər – sığınacaqda daldalanan, oraya girməkdə olan və girməyə gecikən adamların zədələnməsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçündür. Tambur-şlüz giriş yollarından birində düzəldilir və adamların növbələrlə içəriyə buraxılmasını təmin edir. Tutumu 300-dən 600- nəfərədək olan sığınacaqlarda birkameralı, bundan artıq tutumlu sığınacaqlarda isə ikikameralı tambur-şlüz düzəldilir.

Tutumu 600 nəfərədək olan sığınacaqlarda qəza çıxış yolu qoruyucu başlıqları şaquli (quyu) şəklində düzəldilir və lağım vasitəsilə sığınacağa birləşdirilir.

Lağımın və şaxtanın daxili ölçüləri 0,9 x 1,3 m olmalıdır. Sığınacaqdan lağım və şaxtaya çıxmaq üçün sığınacağın divarında ölçüləri 0,6 x 0,8 m olan, sığınacağın daxilində və xaricində qoruyucu- hermetik və hermetik qapılarla bağlanan çıxış yeri düzəldilməlidir. Tutumu 600 nəfər və bundan artıq olan sığınacaqlarda çıxış yollarından biri daxili ölçüləri 1,2 x 2 m olan qəza (köçürmə) çıxış yeri kimi avadanlaşdırılmalıdır. Bu zaman sığınacaqdan lağım çıxış 0,8 x 1,8 m ölçülü qoruyucu - hermetik və hermetik qapılara malik tambur vasitəsilə yerinə yetirilməlidir.

İkitərəfli giriş - qapalı, yaxud qismən qapalı birbaşa lağımdan ibarətdir. İkitərəfli girişdə dinamik yüklər təzyiqin qiymətindən artıq olmur. Bina ilə birgə tikilən sığınacaqlarda girişlər qurğunun daxilində və xaricində düzəldilə bilər. Xarici giriş sığınacağın qabaritindən kənarında, daxili giriş isə binanın qabariti daxilində (binanın pilləkən qəfəslərindən, birinci mərtəbəsindəki otaqlardan, mühafizə edilməyən zirzəmi hissəsindən keçməklə) yerləşdirilir. Girişlər və qəza çıxışları atmosfer çöküntülərindən və yerüstü sulardan mühafizə edilməlidir.

Radiasiya daldanacaqları (RD) və ya radiasiyadan qoruyan daldanacaqlar-daldalanan adamların ərazidə radioaktiv çirklənmə zamanı ionlaşdırıcı şüalanmadan, zərbə dalğasının təsir dairəsində (ehtimal olunan zəif dağıntılar zonasında) isə həmçinin dağılan konstruksiyaların qırıntılarından mühafizəsini təmin edən qurğulardır. Sığınacaqlarla müqayisədə RD daha geniş əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm şəhərlərin ehtimal olunan zəif dağıntılar zonasındakı müəssisələrin iş növbəsindəki fəhlələrinin, həm də kənd yerlərindəki və iri şəhərlərdən köçürülən müxtəlif əhali qruplarının mühafizəsini nəzərdə tutur.

Radiasiya daldanacaqlarını müəssisələrin əsas və yardımçı binalarının, müalicə otaqlarının, ictimai və yaşayış binalarının zirzəmi, yarımzirzəmi hissələrində və birinci mərtəbələrində, həmçinin aşağıdakı binalarda yerləşdirmək mümkündür:

- məktəb, kitabxana binalarında, habelə ictimai məqsədli binalarda;
- kino-teatr, mədəniyyət evləri, pansionatlar, istirahət evləri və bazaların binalarında;
- mövsümi olaraq yanacaq, tərəvəz, ərzaq, təsərrüfat alətləri saxlanılan anbarlarda;
- kərpic və daş binaların zirzəmilərində və yerüstü mərtəbələrindəki otaqlarda.

Radiasiya daldanacaqları üçün yer seçərkən mühafizəedici konstruksiyaların ionlaşdırıcı şüalanmadan mühafizəsini daha etibarlı təmin edən və zərbə dalğasının təsirinə daha davamlı olan zirzəmilərə və kürsülü mərtəbələrə üstünlük vermək lazımdır.

Radiasiya daldanacağı **əsas və yardımçı otaqlardan** ibarət olur.

Əsas otaqlar - daldalanma otağı, tibb məntəqəsi və ana və uşaq otağı.

Yardımçı otaqlar - sanitariya qovşağı, ventilyasiya otağı, çirklənmiş üst paltarları saxlamaq üçün otaqlar.

Daldalanma otağı - burada adamların xeyli müddət qala bilməsi üçün minimal rahatlıq təmin edilməlidir. Burada oturmaq və uzanmaq üçün yerlər düzəldilir ki, onların sayı daldalananların sayına uyğun olmalıdır. Radiasiya daldanacaqlarında otaqların döşəmə sahəsinin, həmçinin, oturmaq və uzanmaq üçün yerlərin ölçülərinin, eləcə də sanitariya-texniki xidmətlərin hesablanması normaları sığınacaqlarda olduğu kimidir.

Yeni layihələndirilən binalarda RD düzəldiləcək otaqların hündürlüyü bu binanın sülh dövründəki təyinatından asılı olaraq müəyyən edilir, lakin bütün hallarda döşəmədən üst örtük konstruksiyasının aşağı hissəsində məsafə ən azı 1,9 m olmalıdır.

Mövcud tikililərdə və qurğularda düzəldilən daldanacaqlarda:

- otağın hündürlüyü 2,8 - 3 m olan hallarda – üç mərtəbəli taxtlar;
- otağın hündürlüyü 2,2 - 2,4 m olan hallarda – ikimərtəbəli taxtlar.

RD zirzəmilərdə, dösəməaltı sahələrdə, dağ-mədən yerlərində, kahalarda və hündürlüyü 1,7 - 1,9 m olan belə yeraltı sahələrdə düzəldilərkən birmərtəbəli taxt lar qoyulur və hər adam üçün dösəmə sahəsinin norması 0,6 m² bərabər götürülür.

Fövqəladə hallarda RD istismar tələblərinə müvafiq olaraq ventilyasiya, istilik, su, kanalizasiya, isiq və rabitə ilə təmin edilir. Binaların birinci və kürsü mərtəbələrindəki istənilən tutumlu daldanacaqda, eləcə də zirzəmidə yerləşdirilən 50 nəfərədək tutumlu daldanacaqlarda təbii ventilyasiyadan istifadə edilməsi, təbii ventilyasiya kifayət etməyən hallarda isə süni (məcburi) ventilyasiya yaradılması nəzərdə tutulur.

Süni ventilyasiya sistemində içə riyə hava vermək üçün elektrik inti qallı ventilyatorlardan istifadə edilir. Tutumu 300 nəfərdən artıq olan daldanacaqlarda ventilyasiya otağı olmalıdır. Onun ölçüləri avadanlığın qabaritindən və ona xidmət etmək üçün tələb olunan sahədən asılı olaraq müəyyən edilir. Tutumu 300 nəfər və bundan az olan daldanacaqlarda ventilyasiya bilavasitə adamlar daldalanacaqda yerləşdirilə bilər. Sığınacaqlardan fərqli olaraq RD-də yalnız təmiz ventilyasiya rejimi nəzərdə tutulur. Daldalanacaqda verilən havanın miqdarı bayırda havanın temperaturundan asılı olaraq hər adam üçün saatda 8-13 m³ müəyyən edilir. Müalicə müəssisələrində ki RD-yə verilən havanın miqdarı təmiz ventilyasiya rejimində 1,5 dəfə artırılır, sığınacaqların süzücü ventilyasiya rejimində isə hər adam üçün saatda 10 m³ hesabı ilə götürülür.

Düşmənin qəfil basqını zamanı əhalinin xeyli hissəsi mühafizə qurğuları ilə təmin edilməyən hallarda müasir qırğın vasitələrindən əhalinin kütləvi mühafizəsini qısa müddətdə təmin etmək üçün sadə daldalanacaqlar həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Sadə daldalanacaqlara üstü açıq və örtülü yarıqlar (oyuq), səngərlər aiddir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hətta üstü örtülü yarıqlar belə, ZM və bakterial vasitələrdən mühafizəni tamamilə təmin edə bilmir. Buna görə də belə halda əleyhqazlardan istifadə etmək lazımdır.

Çoxlu adam olan, yaxud onların yığılacağı ehtimal edilən hər yerdə: bütün müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, kommunal təsərrüfatı obyektlərinin ərazisində, yaşayış sahələrində, köçürmə üzrə toplanmış məntəqələrində, stansiyalarda, aeroportlarda, nəqliyyata minmə və düşmə məntəqələrində, aralıq köçürmə məntəqələrində və digər belə yerlərdə sadə daldalanacaqların tikilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Belə daldalanacaqların üstün cəhətləri bunlardan ibarətdir:

- konstruksiyaları sadədir;
- tikinti materialları (əltində olan yardımçı maaterialları) asan əldə edilir;
- işlərin həcmi az olur;
- radiasiya daldalanacağıının mühafizə xassələrini sığınacağıın xassələri səviyyəsinə çatdırmaq mümkündür.

Sadə daldalanacaqların tutumu 10-50 nəfər nəzərdə tutulur.

Yarıqlar, adətən, uçqunlar altına düşməyəcək ərazidəki müxtəlif yerlərdə: şəhərlərin bağçalarında, stadionlarda, geniş həyətlərdə, kənd yerlərində isə bağlarda, bostan yerlərində, geniş küçələrdə düzəldilə bilər. Belə sahələr elə seçilməlidir ki, oranı qar və yağış suları basa bilməsin. Mülki Müdafiəyə həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin vəsaiti hesabına avadanlıq və rabitə vasitələri ilə təchiz edilmiş binalara və qurğulara Mülki Müdafiənin daşınmaz əmlakı deyilir. Düşmənin hava hücumu zamanı mühafizə olunmağın üsullarından biri də adamların mühafizə qurğularında daldalanmasıdır. Mühafizə qurğularına kollektiv mühafizə vasitələri də deyilir. Bunlar bir qrup adamın birgə, kollektiv halında qorunması üçündür. Qoruyucu xassələrinə, istifadə edilməsi məqsədinə görə mühafizə qurğularının müxtəlif növləri olur. Böyük şəhərlərdəki sığınacaqlar adamları hər cür silahların bütün təsirindən qoruya bilir.

Kənd yerlərindəki radiasiya əleyhinə daldalanacaqları isə adamları əsasən radioaktiv zəhərlənmədən, eləcə də düşmənin top-mərmə atəşlərinin təsirindən qorumaq üçündür. Bunlardan əlavə evlərin zirzəmilərində, binaların yeraltı hissələrində, xüsusi olaraq düzəldilən üstü örtülmüş və ya açıq xəndəklərdə və s. belə yerlərdə gizlənmək və qismən mühafizə olunmaq mümkündür. Bunlara sadə daldalanacaqlar deyilir.

Belə daldalanma yerləri xüsusən sərhədboyu rayonlarda hər bir ailə üçün olmalıdır. Sığınacaq adətən, adamlar yerləşən əsas otaqlardan və yardımçı otaqlardan ibarət olur. Əlavə sığınacaqda tambur (dəhliz), ventilyasiya (havadəyişmə), su təchizatı, kanalizasiya, elektrik təchizatı və qızdırma sistemləri olur. Dəhliz (tambur) sığınacağın giriş yolunun qarşısında düzəldilir. Bu, qurğuya girib-çıxarkən onun adamlar yerləşən otaqlarına çöldən zəhərli hava keçməsinin qarşısını almaq üçündür. Dəhlizdə iki qapı düzəldilir: çöl qapıya qoruyucu-kipləşdirici, içəri qapıya isə kipləşdirici qapı deyilir. Çöldəki hava zəhərli olarkən sığınacaqdan çıxmaq lazım gəldikdə, adamlar əvvəlcə dəhlizə çıxaraq kipləşdirici içəri qapını çəkib kip örtməli, ancaq sonra qoruyucu çöl qapıdan dəhlizə çıxmalıdır, yəni binaya girib-çıxarkən hər iki qapını eyni zamanda açmaq olmaz. Sığınacağın qəza (ehtiyat) çıxış yolunun ağzında da qoruyucu və kipləşdirici qapaqlar düzəldilir. Havaçəkən tərtibatlar – çöldən havanı sorub süzgəclərə və süzücü-ventilyasiya aqreqatına vermək üçündür. Sığınacaqda adətən iki belə tərtibat olur. Əsas tərtibatın havaçəkən kanalı – qəza çıxış yolunda, ehtiyat tərtibatındakı isə qoruyucu-hermetik klapanla birlikdə pilləkən meydançasında yerləşdirilir.

Tozəleyhinə süzgəclərin təyinatı – sığınacağa verilən havanı radioaktiv tozdan təmizləməkdir.

Süzücü-ventilyasiya aqreqatı – çöldən havanı çəkmək, hər cür zəhərli maddələrdən təmizləyib otaqlara vermək və içəridə çöldəkinə (atmosfer təzyiqinə) nisbətən bir qədər artıq təzyiq yaratmaq üçün nəzərdə tutulub. Aqreqatın ən əsas hissələri klapanlar, baraban formalı uducu süzgəclər, elektrik-əl ventilyatorudur.

Süzücü-ventilyasiya aqreqatı əsasən iki rejimdə işləyə bilər: təmiz ventilyasiya rejimində – çöldən təmiz havanı içəriyə sormağ üçün və süzücü-ventilyasiya rejimində – çöldəki zəhərli havanı süzgəclərdə təmizləyib içəriyə sormağ üçündür.

Hava paylayıcı tərtibat – təmiz havanı sığınacağın otaqlarına verən nazik divarlı borular sistemindən ibarətdir.

Hava sorucu tərtibat – işlənmiş havanı sığınacaqdan kənar edən qurğudur. Bundan sonra sığınacağın su təchizatı, elektrik təchizatı, kanalizasiya və istilik sisteminin avadanlıqları da bu qayda üzrə müdavimlərə göstərilib izah edilir. İçməli və digər ehtiyaclar üçün su, sığınacağa su kəməmindən verilir, həm də burada xüsusi qablarda su ehtiyatı saxlanılır. Sığınacağın otaqlarını işıqlandırmaq üçün akkumulyatorlardan və digər vasitələrdən istifadə edilir. Əsas otaqlarda adamlar oturmağ üçün kürsülər və növbə ilə uzanmaq üçün 2-3 mərtəbəli taxtlar olur. Sığınacağa həmçinin reproduktor, telefon qoyulur, yanğın söndürən avadanlıq, qəza işləri üçün alətlər və s. yerləşdirilir.

Radiasiya daldalanacağı adətən, adamlar oturan əsas otaqdan, dəhlizdən və giriş yerindən ibarət olur. Əsas otaqda havanın dəyişdirilməsi üçün süzgəcli-sorucu tərtibat düzəldirlər. Burada da adamların oturmağı üçün skamyə və taxtlar yerləşdirirlər: bunların sayını elə götürürlər ki, hər adam 7-8 saat uzanıb dincələ bilsin. Ərzaq məhsullarını və su qablarını saxlamağ üçün sığınacağın divarlarında rəflər də düzəldirlər. Dinc dövründə sığınacaqların saxlanması, onların istismar edilməsi və adamların qəbulu üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi qaydaları.

Mühafizə qurğularından sülh dövründə istifadə edilməsi.

Sığınacaqların xalq təsərrüfatının ehtiyacı üçün istismar, istifadə edilməsi, saxlanılmasına nəzarət və yoxlanması üçün aşağıdakı metodiki məsləhətlər verilir.

Mühafizə qurğularının vəziyyətini yoxlayarkən «Tikilib istifadəyə verilmiş mühafizə qurğularının qəbul edilməsi və onlardan dinc quruculuq dövründə istifadə edilməsi» 3.01.09.84 SNİP (inşaat normaları və qaydaları) sənədinin tələbləri, o cümlədən «Mühafizə qurğularının müharibə (hərbi) dövründə istismar edilməsi» təlimatından irəli gələn tələblər gözlənilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq əsas diqqət mühəndis texniki qurğuların saxlanması, istismarı və hazır vəziyyətə gətirilməsi tələblərinin yerinə yetirilməsinə verilməlidir.

Yoxlamaya daxildir:

- qoruyucu konstruksiyaların və mühafizə tərtibatlarının vəziyyəti, otaqların vaxtında təmiri və qurğuların texniki xidməti;
- layihə tələblərinə uyğun olaraq təsərrüfat ehtiyacı üçün otaqların istifadə edilməsinin icrası;
- müqaviləyə uyğun olaraq icraçılar tərəfindən mühafizə qurğusunun əhalini qəbul etmək üçün hazır vəziyyətdə olması;
- mühafizə qurğularının hazır vəziyyətə gətirilməsi planının reallığı;
- texniki-istismarsənədlərinin mövcudluğu;
- mühafizə qurğularının giriş qapılarının açarlarının düzgün saxlanması;
- məsul şəxslərin öz vəzifə borclarını mənimsəməsi və əhalini sığınmaq üçün qəbul etməyə hazırlıq;
- sığınacağa xidmət edən dəstə və manqaların şəxsi heyəti qurğunun istismarı, saxlanma qanunlarının bilməsi, tabel cihaz və alətlərdən istifadə etmək qabiliyyəti.

Yoxlanış zamanı müəyyən olunmuş çatışmamazlıqlar və təkliflər tərtib olunmuş aktda öz əksini tapmalıdır, o cümlədən sığınacağın saxlanılmasına nəzarət jurnalında qeydiyyat aparılmalıdır.

Sığınacaqda praktiki yoxlanış zamanı aşağıdakılara nəzarət etmək lazımdır:

- qoruyucu konstruksiyaların və mühafizə qurğularının vəziyyəti;
- qurğunun hermetikliyi və ventilyasiya sisteminin işi;
- elektrik təchizatı, su təchizatı və kanalizasiya sisteminin vəziyyəti.

Mühafizə qurğularının saxlanması üzrə şəxsi heyətin vəzifələri.

Sığınacaq və daldalanacaqların saxlanılmasına cavabdeh olan müəssisə, idarə və evlər idarəsi rəhbərləri sığınacaq və daldalanacaqlara xidmət etmək üçün manqalar yaradırlar. Hər bir sığınacaq və ya hər bir daldalanacaq üçün 7-9 nəfərdən ibarət bir manqa təşkil edilir. Adətən, manqanın komandiri sığınacağın komendantı sayılır. Komendant manqanın şəxsi heyəti ilə birlikdə sığınacağın kipliyinin yoxlanmasında iştirak edir. Sığınacağın lazımı qaydada və əhalini qəbul etmək üçün həmişə hazır vəziyyətdə saxlanmasını təmin edir, əhalini qəbul edir, habelə buradakı bütün avadanlığın qorunub saxlanmasına və saz olmasına məsuliyyət daşıyır. Manqa, müəyyən olunmuş siqnal üzrə dərhal sığınacağa gəlir: komendant adamların qəbul olunması üçün sığınacaqların qapılarını açır və postlar təşkil edir.

1№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Sığınacağın giriş yolu ağzında qoyulur.

Növbətçilər xarici qapıları açır, adamlar içəri dolarkən qayda-qanuna riayət olunmasına nəzarət edir, sığınacaq adamları dolduqdan sonra və ya «Mühafizə qurğularını bağlayın!» siqnalı üzrə qapıları bağlayır və özləri içəridə qapıların yanında dururlar. Xarici qapıya «**Sığınacaq doludur!**» elanı asılır və ən yaxındakı sığınacaqların ünvanı göstərilir.

2№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Süzücü-ventilyasiya aqreqatını işə hazırlamağa, işə qoşmağa və onun işini tənzimləməyə, kipliyin vəziyyətinə nəzarət etməyə, qəza işıq vasitələrini yoxlamağa, qəza havaaparıcı boruların qoruyucu-kip klapanlarını bağlamağa və ya açmağa borcludur.

3№-li post (ikinövbəli, gecə-gündüz növbə çəkən). Növbətçi işıqı yandırmalı, qəza çıxış yolunun qapaqlarını, su, kanalizasiya və isitmə şəbəkələrini bağlamalıdır. Qəza baş verdikdə və ya sığınacaq zədələndikdə manqanın şəxsi heyəti onun aradan qaldırılmasında iştirak edir, habelə zərər çəkmiş adamlara ilk yardım göstərir.

Mühafizə qurğusunun sənədləri. Mühafizə qurğusunda aşağıdakı sənədlərin olması tələb olunur:

1. Mühafizə qurğusunun pasportu.
2. Mühafizə qurğusundan müharibə dövründə istifadə etmək üçün təlimat.
3. Mühafizə qurğusunun saxlanılmasına nəzarət jurnalı.
4. Mühafizə qurğusunun planı.
5. Mühafizə qurğusunda olan avadanlığın, alətlərin və əmlakın siyahısı.
6. Hava təminatının istismar sxemi.

7. Enerji təminatının istismar sxemi.
8. Su təminatının və kanalizasiya sisteminin istismarsxemi.
9. Dizel elektrik stansiyasına xidmət etmək üçün təlimat.
10. Süzücü-ventilyasiya avadanlığına xidmət etmək üçün təlimat.
11. Fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etmək üçün təlimat.
12. Mülki Müdafiə xəbərdarlıq siqnalları.
13. Telefonların siyahısı.
14. Mühafizə qurğusunda mikroiklimin və havadakı qaz tərkibinin göstəricilərinin qeydiyyat jurnalı.
15. Yaranmış radioaktiv, kimyəvi, bakterioloji zəhərlənmə zonalarında əhalinin davranış qaydalarını və mühafizə qurğularından istifadə müddətlərini təyin edən proqnoz cədvəlləri, mühafizə rejimləri.
16. Zədələyici ocaqlardan əhalinin köçürülməsisxemi.
17. Tibbi yardım üçün müraciətlərin qeydiyyat jurnalı.

Mühafizə vasitələrində məşğələni keçirən zaman müəllim həmin sənədlərin nümunələrini müdavimlərə göstərir. Adamların qəbulu üçün mühafizə qurğusunun hazır vəziyyətə gətirilməsi qaydası.

Adamların daldalanması üçün mühafizə qurğusu hazırlanarkən bu işlər görülməlidir:

- mühafizə qurğusuna giriş yollarının qarşısı yığışdırılıb təmizlənir, «Giriş» işıq göstəriciləri qoyulur;
- mühafizə qurğusundakı otaqlardan kənar əşyalar, materiallar və s. avadanlıq çıxarılıb otaqlar boşaldılır;
- otaqlara adamların yerləşdirilməsi üçün oturmaqalar, taxtlar qoyulur;
- mühafizə qurğusunun texnikişəbəkələri və avadanlığı hazır vəziyyətə gətirilir;
- qoruyucu-hermetik və hermetik qapıların, onların siyirmə tərtibatlarının sazlığı yoxlanılır;
- qəza çıxış yolunun, hermetik qapağın vəziyyəti yoxlanılır, çıxış yolu təmizlənir;
- süzücü-ventilyasiya sisteminin, qızdırma, su, kanalizasiya, elektrik şəbəkələrinin, bağlayıcı tərtibatların sazlığı yoxlanılır;
- mühafizə qurğusunun tam halda hermetikliyi yoxlanılır;
- sanitariya qovşağı açılır;
- mühafizə qurğusunda qəza su ehtiyatlarının olduğu yoxlanılır, su şəbəkəsi ümumi su kəmərinə qoşulur, otaqlara içməlisu çənləri qoyulur;
- mühafizə qurğusunda telefon, radioreproduktorlar qoyulur və ümumi şəbəkəyə qoşulur;
- mühafizə qurğusunda lazımı cihazlar və alətlər ehtiyatı yaradılır;
- mühafizə qurğusundakı otaqların havası dəyişdirildikdən sonra giriş və çıxış yolları bağlanır;
- mühafizə qurğusunda xidmət manqalarının fasiləsiz növbətçiliyitəşkil edilir;
- «**Hava həyəcanı**» siqnalı üzrə mühafizə qurğusunun hansı otaqlarında kimlərin daldalanacağı, adamların mühafizə qurğusuna dolması və orada davranması qaydaları dəqiqləşdirilir.

Sığınacaqda ərzaq və dərman ehtiyatlarının yaradılması qaydası. Sığınacaqda, adamların qəbulu üçün hazır vəziyyətə gətirilən zaman, ərzaq və dərman ehtiyatları yaradılır.

Ümumiyyətlə, MM sistemində belə ehtiyatların iki növü nəzərdə tutulmuşdur:

- rayon (şəhər) icra hakimiyyəti orqanlarının ehtiyatları (əsasən, işləməyən əhalini və uşaq müəssisələrini təchiz etmək üçündür);
- təsərrüfat obyektlərinin (tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) ehtiyatları (bu obyektin fəhlə və qulluqçularını təmin etmək üçündür).

Sığınacaqlarda zədələnmələrin aradan qaldırılması. Plakatlardan istifadə edərək müəllim sığınacaqlarda baş verə bilən zədələnmələrin aradan qaldırılması barədə müdavimlərə qısa məlumat verir. Uçqunlar altında qalmış sığınacaqları (daldalanacaqları) açmaq üçün görülən işlər bunlardır. Uçqunlar altında qalmış, xüsusən havasoran yolları zədələnməmiş sığınacaq və daldalanacaqlarda orda qalan adamlar arasındakı tələfatı azaltmaq məqsədi ilə mümkün qədər tez və sürətlə açılmalıdır, çünki adamlar orada təxminən 4 saatdan artıq qala bilməzlər.

Sığınacağa hava verilməsinin təmin edilməsi.

Sığınacağa hava keçməsinin təmin etmək üçün ilk növbədə havasoran kanalları bərpa etməyə çalışmaq lazımdır. Hava soran kanalları bərpa etmək mümkün olmadıqda (əhəmiyyətsiz uçqunlar zamanı) hava keçməsi üçün sığınacağın, daldalanacağın qapılarını aralamağa çalışmaq lazımdır. Divarları, üst örtüyü deşmək vasitəsi ilə də sığınacağa (daldalanacağa) hava vermək mümkündür. Əsas problem sığınacağa qaz və su dolması təhlükəsinin qarşısını almaqdır.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli sahələrdən köçürülməsi ilə yanaşı, fərdi mühafizə və tibbi mühafizə vasitələrindən əhalinin vaxtında və düzgün istifadə etməsi də çox vacib əhəmiyyətə malikdir.

Bu mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi lüzumu onunla izah edilir ki, nüvə, kimyəvi və ya bakterioloji silah işlədikən əhali, mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti müəyyən müddət radioaktiv maddələr (RM), zəhərləyici maddələr (ZM), yaxud bakterial vasitələrlə (BV) zəhərlənmiş sahələrdə və ya atmosferdə qalmalı, ya da burada xilas etmə işləri aparmalı olacaqlar.

Adamlar taxtlarda istehsalat sahəsi və ya yaşayış yeri üzrə qruplarla yerləşirlər. Qrupların yerləşdiyi yerlər lövhəciklə nişanlanır və hər bir qrupa başçı təyin edilir. Uşaqlılar ayrıca bölmədə, yaxud onlar üçün ayrılmış xüsusi yerlərdə yerləşdirilir.

Uzanmaq üçün yerlərdən istifadə üzrə növbə müəyyən edilir. Sığınacağın qoruyucu-hermetik və hermetik qapıları, habelə radiasiya daldalanacağının xarici qapıları obyekt rəhbərinin komandası üzrə və ya qurğu tutumuna görə müəyyən olunmuş sayda adamlı dolandan sonra qurğuya xidmət edən qrup komandirinin göstərişi üzrə bağlanılır.

Hər bir adam mühafizə qurğusuna fərdi mühafizə vasitəsini də götürüb gəlməlidir.

Yaşayış yeri üzrə daldalanan əhali özləri ilə lazımı ərzaq ehtiyatı da götürməlidir.

Mühafizə qurğusunda daldalanarkən bunlar qadağan edilir:

- siqaret çəkmək;
- spirtli içki içmək;
- mühafizə qurğusuna ev heyvanlarını gətirmək;
- daldalanma yerlərinə tezalışan, partlayış təhlükəli, kəşif və kəskin iyli maddələr, habelə iri əşyalar gətirmək;
- səs salmaq;
- bərkdən danışmaq;
- qurğuda boş-boşuna gəzmək;
- qapıları açmaq və qurğudan çıxmaq;
- radioqəbulediciləri, maqnitofonları qoşmaq;
- açıq alovlu işıq mənbələrindən istifadə etmək;
- komendantın icazəsi olmadan sığınacaqdan çıxmaq.

Mühafizə qurğusunda olan insanlarla xidmət edən dəstənin şəxsi heyəti tərbiyəvi iş aparmalıdır.

Belə işlərin əsas məqsədi bunlardır:

- ruh yüksəkliyinin saxlanması;
- adamların mətanətli və təmkinli olmağına yardım;
- yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım hissi yaratmaq;
- mütəşəkkil və intizamlı olmaq;
- vahimə və çaxnaşmanın qarşısını almaq;
- qurğuda davranış qaydalarını daldalanlara izah etmək;
- qurğuda olarkən və zədələnmə ocaqlarından çıxarkən təhlükəsizlik qaydalarını izah etmək;
- mühafizə qurğusuna xidmət edən qrupun öz vəzifələrinin icrası üzrə dəqiq fəaliyyətini təşkil etmək.

Zədələyici vasitələr təsir göstərənədək və radioaktiv toz çökən dövrdə sığınacaqlara hava təmiz ventilyasiya rejimi (I rejim) üzrə verilir.

Nüvə partlayışından sonra I rejim üzrə ventilyasiya sistemi 1 saat ərzində dayandırılır. Bundan sonra sığınacaqdan kənar vəziyyət aydınlaşdırılır və həmin vəziyyətin tələb etdiyi ventilyasiya rejimində sığınacaqda hava verilməsi bərpa olunur.

Düşmən kimyəvi və bakterioloji silah işlədən hallarda sığınacaqlar süzücü ventilyasiya rejiminə (II rejim) keçirilir.

Sığınacaqda regenerasiya rejiminə (III rejim) kütləvi yanğınlar baş verərkən və ya sığınacağın yaxınlığında qəza təhlükəli kimyəvi maddələrin təhlükəli konsentrasiyası yaranarkən keçirilir.

Xarici şəbəkədən elektrik təchizatı kəsilərkən mühafizə qurğusuna qəza işıq mənbələrini işə qoşurlar.

Qurğuya elektrik enerjisinin verilməsi kəsilərkən havanı içəriyə əl ventilyatorları vasitəsilə verilir.

Sığınacağın su təchizatı sistemi sıradan çıxan hallarda əlüzyuyanlara və ayaqyoluna gələn suyu dərhal kəsir və qəza içməli su ehtiyatının sərfinə ciddi nəzarət edirlər.

Mühafizə qurğusunda baş verən yanğın yanğınsöndürmə vasitəsilə söndürülür. Bu zaman havanın tərkibinə oksigenin, karbon qazının və karbon oksidinin miqdarına daim nəzarət edilir.

Sığınacaqdan çıxan insanlar əleyhqaz və mühafizə paltarları geyməli və fədri dozimetr götürməlidirlər.

Daldalanan adamlar mühafizə qurğularından bu hallarda çıxarılırlar:

- “Hava həyəcanı qurtardı” siqnalına əsasən;
- Qurğuda müəyyən olunmuş qalma müddəti qurtaranda;
- Qurğunu növbə üzrə tərk etmək məcburiyyəti yarananda.

Daxili işlər orqanlarında Mülki Müdafiə sahəsində əsas diqqət fəvqəladə hadisələr zamanı şəxsi həyətin və onların ailə üzvlərinin mühafizəsinin təşkili və təmin edilməsi üçün xəbərdarlıq və informasiya sisteminin yaradılmasına yönəlmişdir.

Fəvqəladə hadisələr zonasından şəxsi həyətin və onların ailə üzvlərinin təhlükəsiz zonaya çıxarılması, yerləşdirilməsi, ümumiyyətlə mühafizənin təşkil olunması DİO-nun rəhbərliyi tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirilir.

SUAL 3. Fərdi mühafizə vasitələrinin təsnifatı.

Mülki müdafiəyə – əhalinin təhlükəsizliyini təmin edilməsi sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirməklə nail olunur, bu məqsədlə fəvqəladə hadisələri vaxtında proqnozlaşdırmaq, aşkar etmək və qarşısını almaq, onların zədələyici, psixoloji təsirini neytrallaşdırmaq və zəiflətmək, iqtisadiyyat obyektlərinin sabit işləməsinə təmin etmək, fəlakət rayonlarında xəsarət almış adamları təhlükəsiz yerlərə köçürmək kimi tədbirlər görülür.

Mülki Müdafiədə bütün hakimiyyət və idarə etmə orqanları, MM-nin ixtisaslı dəstələri, bütün əhali əməli olaraq bütün nazirliklərin və sahələrin mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər cür təşkilat və müəssisələrin qəza-xilasetmə qüvvələri, ictimai təşkilatlar iştirak etməlidirlər. Bu zaman əsas diqqət hazırda olduğu kimi, ancaq hadisə nəticələrinin aradan qaldırılmasına deyil, həm də fəvqəladə hal törədən səbəblərin aşkar edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilməlidir, yəni hadisədən sonra fakt üzrə yox, ona yol verməmək məqsədilə ondan əvvəl fəaliyyət göstərməlidir. Azərbaycanda əhalinin həyat fəaliyyəti, iqtisadiyyat və təbii mühit üçün daxildən təhlükənin mənbələri ölkədə zərərli maddələr ehtiyatlarının eləcə də zərərli istehsalatlar, texnologiyalar, enerji və informasiya vasitələrinin həm kəmiyyətə, həm də miqyasına təhlükəli səviyyəyə qədər artması sayəsində yaranır ki, bu da texnoloji qəzaların, hətta sosial və təbii fəlakətlərin törəməsinə təkan verir.

Fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması və aradan qaldırılması, belə hallarda ən vacib obyektlərin sabit işləməsi üçün əvvəlcədən tədbirlər görülməsindən əhalini və təbii mühitin mühafizəsi kimi humanitar işlərin yerinə yetirilməsində bu sahədə qarşıda duran problemlərin səmərəli həllində bütün səviyyədən olan icra orqanlarının rolu olduqca vacib və böyükdür.

Hazırda ölkəmizdə hakimiyyət orqanları sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən vahid mülki mühafizə sisteminin yaradılması üzrə işlər başa çatmışdır.

Respublikamızda yaranmış sosial-iqtisadi şəraitdə fəvqəladə halların, aşkar edilməsi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının effektivliyini artırmaq üçün ən əsas şərtlərdən biri, hazırda müxtəlif idarələrdəki, ən əvvəl isə texnogen və digər təhlükəli sahələrdəki pərakəndə halda olan xilasetmə müşahidə və nəzarət üzrə qüvvə və vasitələri vahid bir respublika qurumunda cəmləşdirmək və bu qurumun tərkibində fəvqəladə halların qarşısının alınması üzrə respublika müşahidə və nəzarət sisteminin yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə texnogen və təbii fəlakətlər təhlükəsi, onların dağıdıcı nəticələrinin miqyası artdıqca, mühafizə özünün əhəmiyyətinə görə ölkənin silahlı müdafiəsinə bərabər səviyyəyə yüksəlir, bir sıra hallarda isə daha vacib əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ona yetirilən diqqət əhalinin, iqtisadiyyatın, təbii mühitin və ümumiyyətlə, ölkənin iri miqyaslı fəvqəladə hadisələrin təsirindən etibarlı sürətdə mühafizə edilməsi problemlərinə yetirilən diqqət ciddi və əhəmiyyətli olmalıdır. Sülh və müharibə dövrlərində ehtimal edilən FH-lar və aradan qaldırılması işləri üzrə respublika səviyyəsindən başlamış obyektlərdə bütün hakimiyyət orqanlarının müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsi, onlar arasında fasiləsiz qarşılıqlı fəaliyyətin təşkil edilməsi tələb olunur. Bütün bu məsələlərdə əhali avadanlıqlar və ətraf mühit üçün təhlükə, qorxu törədə bilən bütün hadisələr növlərini, eləcə də onlardan mühafizə tədbirləri kompleksini modelləşdirmək və sistemli təhlil etmək yolu ilə yerinə yetirmək mümkündür.

Bu məsələlərin həllində birinci növbədə insanlar (yəni əhali) mühafizə olunmasa belə tədbirlər həyata keçirilə bilməz. Əhalinin mühafizəsində ən əsas üsullardan da biri fərdi mühafizə vasitələridir.

Onları vaxtında əhaliyə çatdırmaq, onları düzgün tətbiq etməyi öyrətmək lazımdır. Həm də mühafizə vasitələrinin ehtiyatlarını yaratmaq (şəhər, rayon, obyekt və s.) vaxtında yoxlayıb dəyişmək və onlarla əlaqədar məşqlər keçirmək indiki dövrdə ən vacib məsələlərdən biri sayılır.

Müasir qırğın silahlarından mühafizə məqsədilə əhalinin mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli sahələrdən köçürülməsi ilə yanaşı, fərdi və tibbi mühafizə vasitələrindən vaxtında və düzgün istifadə etməsi də çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi lüzumu onunla izah edilir ki, kimyəvi və ya bakterioloji silah işlədilərkən əhali, qoşunların, mülkü müdafiə dəstələrinin şəxsi heyəti müəyyən müddət radioaktiv maddələr (RM), zəhərləyici maddələr (ZM), yaxud bakterial vasitələrlə (BV) zəhərlənmiş sahələrdə və ya atmosferdə qalmalı, ya da burada xilasetmə işləri aparmalı olacaqlar.

Fərdi mühafizə vasitələri bunlardan ibarətdir:

1) *tənəffüs orqanlarının mühafizə vasitələri;*

- süzgəcli ələhqazlar,
- təcridedici ələhqazlar,
- respiratorlar,
- sadə vasitələr.

2) *dəri səthinin mühafizə vasitələri;*

- ümumi qoşun mühafizə dəsti,
- yüngül mühafizə kostyumu,
- yardımcı vasitələr.

Tənəffüs üzvlərini mühafizə vasitələrinə əleyhqazlar, respiratorlar və əhalinin özü tərəfindən hazırlanan ən sadə vasitələr aiddir.

Əleyhqazlar.

Müasir ələhqazlar adamın tənəffüs üzvlərini və gözlərini havadakı zəhərləyici maddələrin (buxar, duman, qaz, tüstü, ZM damcılarının), radioaktiv maddələrin təsirindən, aerosol halındakı yoluxdurucu patogen mikroorqanizm və toksinlərdən mühafizə etmək üçün kifayət dərəcədə yüksək qoruyucu xassələrə və istismar göstəricilərinə malikdir.

Əleyhqazların təcridedici və süzücü növləri olur. Süzücü əleyhqazlar (ümumqoşun, mülki, uşaq əleyhqazları) daha geniş yayılmışdır; onların quruluşu – içərisində fəallaşdırılmış kömür və aerozol ələhinə (tüstü ələhinə) süzgəclər olan süzücü-uducu qutunun daxili qatlarından keçərkən zəhərli havanın süzülüb təmizlənməsi prosesinə əsaslanır. Süzücü-uducu qutunun mühafizəedici qatları karbon 2-oksidi (dəm qazını) dub saxlaya bilmir, buna görə də tənəffüs üzvlərinin karbon 2-oksiddən mühafizəsinin təmin edilməsi üçün xüsusi (hopkalit) patrone istifadə olunur ki, bu patron əleyhqazın birləşdirici borusu (üzlük hissəsi) ilə süzücü-uducu qutusu arasında yerləşdirilir (qutuya burulub birləşdirilir).

Süzücü əleyhqazlar - Hazırda Respublikamızın MM sistemində yaşlı əhalinin mühafizəsi üçün QP-5, QP-5m, QP-7 və QP-9 (QP-mülki əleyhqaz) əleyhqazlarından; uşaqların mühafizəsi üçün DP-6m (uşaq əleyhqazı, 6-cı tipi, kicikölçülü), DP-6, PDF-7 (süzücü uşaq əleyhqazı, 7-ci tipi), PDF-D (süzücü uşaq əleyhqazı, məktəbə qədər yaşlılar üçün) və PDF-Ş (süzücü uşaq əleyhqazı, məktəblilər üçün) süzücü əleyhqazlardan istifadə oluna bilər.

Bunlardan əlavə 1,5 yaşadək olan körpələrin mühafizəsi üçün KZD-6 (uşaq mühafizə kamerası, 6-cı tipi) uşağı mühafizə kamerası vardır. Təbeldənkənar əleyhqazlara sənaye əleyhqazları, xüsusən kimya müəssisələrində işlədilən əleyhqazlar aiddir. Bu əleyhqazların qutuları xüsusiləşdirilmişdir, yəni müəyyən bir zəhərli maddədən mühafizə üçün nəzərdə tutulmuşdur, ona görə də qutunun tərkibində müxtəlif uducular və aerozol süzgəcləri ola bilər. Süzücü əleyhqaz süzücü-uducu qutudan və üzlük hissədən ibarətdir. Əleyhqazın komplektinə (dəstinə) həmçinin onun çantası və tərləməyən plyonkalar olan qutucuq, yaxud əleyhqazın üzlük hissəsindəki gözlüyün şüşələrini tərdən qoruyan xüsusi karandaş da daxildir.

QP-5 və QP-5m əleyhqazları kiçik ölçülü süzücü-uducu qutu və şlem-maskə tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilir. QP-5m əleyhqazının şlem-maskəsində membranlı qutu var (qutuda danışıq tərtibatı yerləşdirilmişdir). QP-5 və QP-5m əleyhqazlarının üzlük hissələrində birləşdirəci boru olmur, onlar bilavasitə süzücü-uducu qutuya birləşdirilir. Şlem-maskələr beş ölçüdə (membranlı şlem-maskələr – 4 ölçüdə) buraxılır. Şlem-maskənin ölçüləri onun çənəaltı hissəsində rəqəmlərlə göstərilir. QP-5 tipli əleyhqazın üzlük hissəsini seçərkən başı: kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissədən keçən dairəvi xətt üzrə ölçürlər. Alınan nəticəni 0.5 sm-ə qədər yuvarlaqlayırlar. Alınan kəmiyyət 63 sm-ə (membranlı şlem-maskə üçün 61 sm-ə) qədər olarsa – «0» ölçülü, 63.5-dən sm-ə (61.5-dən 64 sm-ə) qədər olarsa – 1-ci, 65.5-dən 68 sm-ə (64.5-dən 67 sm-ə) qədər olarsa – 2-ci, 68.5-dən 70.5 sm-ə (67.5-dən artıq) olarsa – 3-cü, 71 sm-dən artıq olarsa – 4-cü ölçülü şlem-maskə lazımdır.

QP-7 tipli əleyhqazlar iki növdə buraxılır: QP-7 və QP-7v, bunlar bir-birindən üzlük hissələri ilə fərqlənirlər. QP-7 əleyhqazı danışıq tərtibatlı və suiçmə tərtibatı olmayan MQP tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilir. QP-7V əleyhqazı isə, danışıq tərtibatı və əsgər su qabından (flyaqa) içmək üçün su içmə tərtibatı olan MQP tipli üzlük hissə ilə komplektləşdirilmişdir ki, bu da zəhərli atmosferdə işləyərkən adamın su içə bilməsinə imkan yaradır.

QP-7 (QP-7v) əleyhqazının üzlük hissələrini santimetr bölgülü lent vasitəsilə başın üfüqi və şaquli çevrələrini ölçüb təyin etməklə seçirlər üfüqi çevrənin kəmiyyətini tapmaq üçün başı qabaqdan qaşların üstündən, yanlarda – qulaqların seyvanlarından 2-3 sm üstədən, arxada isə, kəllənin ən çox çıxımlı hissəsindən keçən qapalı xətt üzrə ölçürlər. Şaquli çevrə-baş kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissə üzrə keçən dairəvi xətt ilə ölçməklə müəyyən edilir.

Məsələn, əgər başın şaquli və üfüqi çevrələrini ölçmə nəticələrinin cəmi 118.5 sm-ə bərabərdirsə, bu, maskanın 1-ci ölçüsünə, 121.5-126 sm – 2-ci, 126.5 sm-dən artıqdırsa – 3-cü ölçüsünə müvafiq gəlir. Uşaq əleyhqazlarının quruluşca özünə məxsus xüsusiyyətləri var. DP-6m əleyhqazı 1,5 yaşdan yuxarı kiçik yaşlı uşaqlar üçündür. Bu əleyhqaz DP-6m tipli yüngülləşdirilmiş süzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq dörd (1, 2, 3, 4) ölçülü MD-1 maskasından (uşaq maskası, 1-ci tipi) ibarət olur. DP-6 əleyhqazı böyük yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur, iri ölçülü süzücü-uducu qutu və üzlük hissə olaraq yalnız 5-ci ölçülü MD-1 maskası komplektləşdirilmişdir.

PDF-D əleyhqazları kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçündür; QP-5 tipli süzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq dörd (1, 2, 3, 4) ölçülü MD-3 maskalarından ibarətdir.

PDF-Ş əleyhqazı 7 yaşdan 17 yaşa qədər olan uşaqlar üçündür; QP-5 tipli süzücü-uducu qutudan və üzlük hissə olaraq iki ölçülü (3, 4) MD-3 maskaları və ya dörd (0, 1, 2, 3) ölçülü şlem-maskalardan ibarətdir. Uşaq əleyhqazlarının quruluşu (yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər istisna edilməklə) və iş prinsipi yaşlı adamlar üçün olan əleyhqazlarınkı kimidir. Əleyhqazı istifadəyə hazırlayarkən əvvəlcə maskanın (şlem-maskanın) lazımı ölçüsünü seçirlər. Uşaq əleyhqazları beş ölçüdə buraxılır, birinci və ikinci ölçülər – məktəbə qədər yaşlı, üçüncü, dördüncü və beşinci ölçülər isə məktəbli uşaqlar üçündür. Uşaq əleyhqazı maskanın ölçüsünü tapmaq üçün üzün uzunluğunu, respiratoru seçərkən olduğu kimi, millimetr bölgülü xətkəşlə ölçülər (keçmişdə üzün enini də ölçürdülər, lakin təcrübə göstərdi ki, buna ehtiyac yoxdur). Məsələn, PDF-D əleyhqazının maskasını seçərkən üzün uzunluğu 88-95 mm olduqda 3-cü, 96-103 mm olduqda 4-cü, 104-111 mm olduqda 5-ci ölçülü maska lazımdır. PDF-Ş əleyhqazlarda şlem-maskanın lazımı ölçüsünü isə başın çevrəsini kəllə-yanaqlar-çənəaltı hissədən keçən qapalı xətt üzrə santimetr bölgülü lentə ölçüb təyin edirlər. Ölçmənin nəticəsi 63 sm-dək olduqda – sıfır ölçülü; 63.5-65 sm olduqda – 2-ci; 68.5-70.5 sm olduqda – 3-cü; 7.1 sm-dən artıq olduqda – 4-cü ölçülü şlem-maskə götürülür. Əleyhqazın lazımı ölçüsünü seçdikdən onun kipliyini yoxlayırlar. Bu məqsədlə maskanı (şlem-maskanı) başa taxır, çantadan süzücü-uducu qutunu çıxarıb onun dibindəki deşiyi tıxacla, ya da əlin ovucu ilə örtür və nəfəs alırlar. Bu zaman maskanın altına hava keçməməlidir. Əleyhqazın gözlük şüşələri tərləməsin deyə, içəri tərəfdən onların səthinə «karandaş» vasitəsilə şəbəkə şəklində 5-6 yüngül xətt çəkir, sonra buxətləri şüşə şəffaflanana qədər barmaqla sürtürlər. PDF-Ş (2Ş) əleyhqazlarında bu məqsədlə tərləməyən plyonkalardan istifadə olunur. 1-5 yaşadək olan körpələrin mühafizəsi üçün KZD-6 (uşaq mühafizə kamerası) uşağı mühafizə cihazı vardır.

Təcridedicilər əleyhqazlar (İP-4, İP-5 tipli) və ya təsiredici oksigen cihazları (KİP-5, KİP-7, KİP-8) adamın tənəffüs üzvlərini ətrafdakı havadan tamamilə təcrid edir. Nəfəs almaq üçün regenerativ (bərpaedici) patrone alman, yaxud oksigen balonundan verilən oksigendən istifadə olunur. Belə əleyhqaz və cihazlar: havada ZM-in konsentrasiyası çox yüksək olduğu üçün ZM süzücü qutudan «keçmək» qorxusu yaradan və süzücü əleyhqaz etibarlı surətdə mühafizəni təmin etməyən hallarda; havada karbon 2-oksidi konsentrasiyası yüksək olan hallarda işlədilir. Oksigenlə təchiz etmə prinsipinə görə təcridedicilər əleyhqaz və cihazlar iki qrupa bölünür: kimyəvi əlaqəli oksicənlə və ya sıxılmış oksigenlə təchiz edən cihazlar. Birinci qrupa İP-4, İP-5 əleyhqazları; ikinci qrupa KİP-5, KİP-7, KİP-8 cihazları aiddir.

Respiratorlar. Tənəffüs üzvlərini radioaktiv maddə və bakterial vasitə aeroxollarından (tozlarından), habelə zəhərli tüstülərdən mühafizə üçün respiratorlardan istifadə olunur. ZM buxarlarından mühafizə üçün respiratorlar yararlı deyil. Yaşlı əhali üçün R-2, uşaqlar üçün R-2D növlü respiratorlar mövcuddur. R-2 respiratoru süzücü yarım maskadan ibarətdir ki, ondan dəfələrlə istifadə etmək və 12 saatdək mühafizə olunmaq mümkündür. R-2D respiratoru uşaqlar üçün nəzərdə tutulan respirator növüdür, kiçik ölçülərə malikdir, fasiləsiz olaraq 4 saat ərzində mühafizəni təmin edir. Respiratorlar nəfəs orqanlarını tozdan və zərərli qazlardan qoruyan vasitədir. Məsələn, havasında çoxlu zəhərli toz olan zavodların işçiləri, eləcə də tarlalarda bitki mühafizəsi üçün kimyəvi maddələr tətbiq edən mexanizatorlar üzvlərinə respirator taxırlar.

R-2D, R-2 respiratorlar süzücü yarım maskadan və onu üzə bərkitmək üçün qaytanlardan ibarətdir. Maskada 2 nəfəs alma klapanı, bir nəfəs vermə klapanı və burun sıxıcı var. Bərkidici qaytanlar maskanın kənarlarına bənd edilib. Respiratorun çəkisi 50-60 qram olur. O polietilen kisədə saxlanılır. Yarım maska iki qatdan ibarətdir. Xarici qat məsaməli sintetik materialdandır. Belə material havanı yaxşı keçirir. İçəri qat isə hava keçirməyən nazik plyonkadandır. Bu iki qat arasında xüsusi süzücü material yerləşdirilib. Nəfəsalma klapanları respiratorun içəri qatına sağ və sol tərəflərdən bənd edilib. Nəfəs vermə klapanı isə orta hissədədir. Respirator taxmış adam nəfəs alarkən hava maskanın üst qatından və süzücü materiallardan keçib təmizlənir, sonra da nəfəsalma klapanlarından keçərkən adamın tənəffüs orqanlarına daxil olur. Nəfəs verərkən isə hava maskanın nəfəs vermə klapanından keçib kənara çıxır. R-2D respiratoru dörd ölçüdə (0, 1, 2, 3) olur. Onun ölçüləri maskanın çənəaltı hissəsində rəqəmlərlə göstərilib.

Respiratorun ölçüsünü elə seçmək lazımdır ki, o, üzə kip yatsın, yoxsa zəhərli hava maskanın altına keçib adamı zəhərləyə bilər.

Respiratorun lazımi ölçüsünü tapmaq üçün adamın üzünün uzunluğunu, yəni burunun yuxarı hissəsinin ən çökək yerindəki nöqtə ilə çənənin ən aşağı nöqtəsi arasındakı məsafəni millimetr bölgülü xətkəşlə ölçürlər. Üzün uzunluğu 80-100 mm olduqda – 1, 115-125 mm olduqda – 2, 125 mm-dən artıq olduqda – 3 ölçülü respirator lazımdır. Respiratoru geyməyə hazırlamaq və geymək üçün respiratoru paketdən çıxarmaq (paketin yuxarı tikişini kəsməli və onu səliqə ilə açmalı), sonra yarım maskanı və baş qaytanlarını nəzərdən keçirib sahmana salmaq lazımdır. Əgər respiratordan bundan əvvəl istifadə edilmişsə, onu geyməzdən əvvəl dezinfeksiya etmək vacibdir. Bu məqsədlə onun daxili səthini əvvəlcə sabunlu suda isladılmış yaş tamponla, sonra isə quru iampolla (əski ilə) silməli. Bu zaman yarım maskanı tərsinə çevirmək olmaz. Respiratoru geymək üçün onu paketdən çıxarmalı, qaytanları yuxarı tərəfdə saxlamaqla yarım maskanı üzə keçirməli (çənə və burun butunluqla maskanın içərisində yerləşməlidir), sonra baş qaytanları elə düzəltməli ki, dartılmayan qeyri-elastik qaytanın əmgək (təpə) hissəsində, o biri isə peysər hissəsində dayansın. Bu halda bərkidici hissə başda «papaq» əmələ gətirərək yarım maskanı üzə möhkəm saxlayır. Yarım maskanın üzə kip yatması üçün bərkidici hissənin qaytanlarının uzunluğunu toqqanın köməyi ilə tənzimləmək olar (bu zaman respiratoru çıxarmaq lazımdır). Yarım maskanın üzə kip yatdığına əmin olduqdan sonra burun sıxıcının uclarını buruna sıxırlar.

R-2D respiratorunun düzgün geyildiyini və üzə kip yatdığını yoxlamaq üçün sol əlin ovucu ilə nəfəsvermə klapanının tutur və yüngülcə nəfəs verirlər. Əgər bu zaman hava yarım maskanın üzə yatan kənarlarından çölə çıxarsa respirator düzgün seçilmiş və geyilmiş hesab edilir. Respiratoru onun nəfəsvermə klapanından tutub yarım maskanı yavaşca aşağı və irəli çəkməklə çıxarırlar. Sonra onun daxili səthini silib qurulayır, təmizləyir və paketə yerləşdirilib paketin ağzını xüsusi halqa ilə bağlayırlar.

Tənəffüs üzvlərini mühafizə edən ən sadə vasitələr.

Belə vasitələrdən əhali respirator kimi istifadə edə bilər. Bunlar quruluşca çox sadədir, ona görə də əhalinin özü tərəfindən hazırlanan kütləvi mühafizə vasitəsi olaraq işlədilməsi tövsiyə edilir. Tənəffüs üzvlərinin ən sadə mühafizə vasitələrinə tozdan qoruyan parça maska RTM-1 və pambıqlı tənzif sarğı aiddir. Hər bir adamın iş və yaşayış yerində belə mühafizə vasitələri olmalıdır.

Tozdan qoruyan PTM-1 parça maskası iki əsas hissədən – maskanın gövdəsindən və bərkidici hissədən ibarətdir. Maskanın gövdəsi 2-4 qat parçadan hazırlanır, onun göz yerləri olur ki, buraya şüşə lövhəcikləri (və ya hər hansı şəffaf material, plyonka) salınır. Maska başa onun yan kənarları boyu tikilmiş parça zolaq (bərkidici hissə) vasitəsilə geyilir. Bərkidici hissənin yuxarı tikiş yerindəki rezin və aşağı tikiş yerindəki bağlar vasitəsilə, həmçinin gövdənin yuxarı kənarı boyu eninə bənl edilmiş rezin vasitəsilə maskanın üzə kip yatması təmin edilir ki, bu da maskanın altına zəhərli hava keçməsinin qarşısını alır. Nəfəsalma zamanı parçanın bütün qatlarından keçən hava maskanın bütün səthində süzülüb təmizlənir. Parça maska xüsusi ülgü vasitəsilə biçilib 7 ölçüdə tikilir. Bunlardan 1-3-cü ölçülər 3 yaşdan yuxarı uşaqlar üçündür. Üzün uzunluğu 80 mm olarkən – birinci, 81-90 mm olduqda – ikinci, 91-100 mm olduqda – üçüncü ölçülərtələb olunur. Maskanı geymək üçün onu iki əllə bərkidici hissənin aşağı hissəsindən elə tutmaq lazımdır ki, baş barmaqlar maskanın içərisinə doğru yönəldilmiş olsun. Sonra maskanın aşağı hissəsini çənənin altına keçirib başa doğru çəkməklə maskanı üzə keçirir, bərkidici hissəni başda sahmanlayır, peysər qatlarını çəkib uclarını bağlayırlar. Daha sonra maskanı üzə əl ilə elə düzəltmək lazımdır ki, o alına və gicgahlara kip yatsın.

Pambıqlı tənzif sarğı ölçüləri 100x50 sm olan tənzif parçasından hazırlanır. Onun orta hissəsinin üzərinə 30x20 sm sahədə qalınlığı 2 m olan pambıq qatı döşəyir, tənzifin artıq qalan hər iki kənarını uzununa pambıq qatı üstünə qatlayır, tənzifin uclarını oradan uzununa kəsirlər, bu zaman iki bağ alınır. Sarğıni taxarkən onun aşağı bağları kəllədə, yuxarı bağları isə peysərdə bənd edilir. Pambıqlı tənzif sarğı ağzı və burunu əhatə edib örtməlidir. Belə sarğılar ancaq bir dəfə istifadə üçün yararlıdır.

Parça maska və ya sarğı olmadıqda dəsmaldan, yaylıqdan və s. istifadə etmək lazımdır və mümkündür. Gözləri radioaktiv tozdan qorumaq üçün tozdanqoruyan eynək taxmaq olar.

Dəri səthlərini mühafizə vasitələri – bədənin açıq sahələrini, paltarları və ayaqqabıları onların səthinə ZM damcıları, yoluxucu xəstəlik törədiciləri, radioaktiv toz düşməsindən, həmçinin qismən də işıq şüalanmasından təsirindən mühafizə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar tabel vasitələrinə (ümumqoşun mühafizə komplekti – OZK, yüngül mühafizə kostyumu L-1) və əlaltı vasitələr (məişət paltarlarının ünsürləri) növlərinə ayrılır. Mühafizə prinsipinə görə tabel vasitələrinin süzücü və təsiredici növləri olur. Süzücü materialdan tikilən mühafizə paltarları ya həmişə, ya da vaxtaşırı istifadə üçündür. Belə paltarlar adı parçadan tikilib xüsusi kimyəvi məhlul hopdurulmuş geyimlərdən ibarətdir. Özünün sanitariya-gigiyenik xassələrinə görə belə paltarlar hər gün geyinmək üçün yararlıdır. Dərini mühafizə edən süzücü vasitələrə ZFO-58 markalı süzücü mühafizə paltarları kompleksi (dəsti) aiddir. Bu paltar dəsti: xüsusi biçimli və xüsusi kimyəvi maddə-pasta məhlulu hopdurulmuş parça kombinezondan, habelə kişi alt paltarında (tuman və köynək), parça şlemaltlıqdan, iki cüt portyankadan (ayağa sarıyan parça zolaqları) ibarətdir ki, bunlardan bir cütünə də kombinezona hopdurulmuş pasta hopdurulur. Hopdurucu pasta məhlulu ya zəhərləyici maddə buxarlarını tutub saxlayan (adsorbsiya tipli), ya da bu buxarları neytrallaşdıran (hemosorbsiya tipli) kimyəvi maddələrdən ibarətdir. Alt paltarlar, şlemaltlıq və hopdurulmamış bir cüt portyanka adamın bədəninə kombenzonun sürtünməsinin və kombenzona hopdurulmuş məhlulun dərinin qıcıqlandırmasının qarşısını almaq üçündür. Süzücü mühafizə paltarları komplektindəki kombenzonların ölçüləri: 1-ci ölçü-boyu 160 sm-ə qədər, 2-ci ölçü-boyu 170 sm-ə qədər, 3-çü ölçü-boyu 170 sm-dən artıq olan üçündür.

Dərini təcridedici mühafizə vasitələri – hava keçirməyən materialdan hazırlanır, həm tam hermetik (adamın bütün bədəninə örtüb ZM damcıları və buxarlarından qoruyan kostyum və kombenzonlar) həm də qismən, yaxud tamamilə qeyri-hermetik (plaşlar, bürüncələr, önlüklər) ola bilər. Qismən qeyri-hermetik vasitələr (Ümumqoşun mühafizə komplekti OZK, yüngül mühafizə komplekti L-1, mühafizə kombenzonu və ya kostyumu), əsasən maye damcıları halındakı ZM-dən mühafizə edir.

Ümumqoşun mühafizə komplekti OZK - mühafizə plaşından, mühafizə corablarından və mühafizə əlcəklərindən ibarətdir, adətən, hopdurulmuş üsi və alt paltarların üstündən geyilir. Yüngül mühafizə kostyumu L-1 rezinləşdirilmiş parçadan hazırlanan başlıqlı köynəkdən, corablı şalvardan, ikibarmaqlı əlcəklərdən və şlem altlığından ibarətdir. Dərini təcrid edən mühafizə vasitələri MM dəstələrinin şəxsi heyəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan ZM-in yüksək konsentrasiyası şəraitində iş aparılarkən, habelə deqazasiya (zəhərləyici maddələrin təmizlənməsinə və yaxud neytrallaşdırılmasına deyilir) və dezinfeksiya (xəstəlik törədən mikrobların məhv edilməsinə və onların toksinlərinin dağıdılmasına deyilir) işləri yerinə yetirilərkən istifadə edilir.

Yardımcı vasitələr - bədənin səthini radioaktiv, kimyəvi və bakterial maddələrlə zəhərlənmədən qorunmaq üçün insanların öz adı paltar və ayaqqabılarından yardımcı vasitələr kimi istifadə etməyi bacarması- kütləvi qırğın silahlarının törədə biləcəyi tələfatı azaltmaqla böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanların bədəninə qoruyan yardımcı vasitələr kimi, hər şeydən əvvəl xüsusi iş kombenzonlarından, gödəkçə və şalvarlardan, başlıqlı xələtlərdən istifadə etmək olar. Belə iş paltarları, adətən, brezentdən odadavamlı və ya rezinləşdirilmiş parçadan və digər möhkəm parçalardan tikilir. Bu cür parçalar nəinki bədənin səthinə radioaktiv və bakterial maddələr düşməsinin qarşısını alır, həm də maye damcıları halındakı zəhərləyici maddələri müəyyən müddət ərzində keçirmir. Məs: brezent paltarlar maye-damcı halındakı zəhərləyici maddələrdən qışda 1 saat, yayda isə 30 dəqiqə müddətində mühafizə edir. Rezinləşdirilmiş parçadan və ya səthinə xlorvinil plyonka çəkilmiş parçadan hazırlanan plas və bürüncəklər də mühafizə üçün yararlıdır. Qış paltarları – qalın mahuddan və ya drap parçadan tikilmiş palto, digər paltarlarla birlikdə mayedamcı halındakı zəhərləyici maddədən 1 saata qədər, yayda isə 20 dəqiqəyə qədər, pambıq gödəkcə və şalvar – 2 saata qədər qoruyur. Üst paltarların digər növləri də (kostyumlar, gödəkcələr, şalvarlar, köynəklər və s.) onları müvafiq sürətdə uyğunaşdırdıqdan sonra bədənin səthini mühafizə edə bilər.

Bu məqsədlə müxtəlif idman kostyumlarından da istifadə etmək daha yaxşıdır. Ayaqları mühafizə etmək üçün işdə və məişətdə işlədilən rezin çəkmələrdən, botilərdən, qaloşlardan, istifadə etmək lazımdır. Rezin ayaqqabılar maye damcısı halındakı zəhərli maddələri 3-6 saat ərzində keçirmir. Gön və gönü əvəz edən materiallardan tikilmiş ayaqqabılardan istifadə oluna bilər. Qeyri-rezin ayaqqabıların altlığına qalın kağız sarımaq, kağız cırılmasın deyə, onun üstündən hər hansı parça zolağı dolamaq lazımdır. Əlləri mühafizə etmək üçün rezin və ya dəri əlcəklərdən istifadə olunmalıdır. Yun, iplik və parça əlcəklər radioaktiv və bakterial maddələrdən qorunmaq üçün yararlı deyil. Adi paltarlar insanı zəhərli maddələrin buxarlarından və aerozollarından qoruya bilsin deyə, bunlara xüsusi məhlul hopdurmaq lazımdır. Yalnız adi parçadan tikilən paltarlara məhlul hopdurmaq olar, sintetik materiallara məhlul hopdurulmur. Bir dəst paltara və ona əlavə edilən hissələrə (sinəbənd, xiştək, başlıq, əlcəklər, corablar) hopdurmaq üçün 2,5 litr məhlul lazımdır. Paltar yumaq üçün işlədilən sintetik maddələri suda qarışdırmaqla; Hazırlanma qaydası: Sintetik yuyucu maddələrdən istifadə etməklə hopdurucu məhlul hazırlamaq üçün 500 qr maddəni 40-50 dərəcə qızdırılmış 2,5 l suda əridir və bunu 2-3 dəqiqə ərzində açıq - sarı rəngli məhlul alınana qədər qarışdırırlar.

İki cür hopdurucu məhlul hazırlamaq mümkündür:

1) 250-300 qr sabun yonqarını 60-70 dərəcəyədək qızdırılmış 2 litr suda əridir, sabun suda tamamilə əriyəndən sonra buna 0,5 litr bitki yağı qatır və bunu 2-3 dəqiqə ərzində açıq-sarı rəngli məhlul alınana qədər qarışdırırlar.

2) 250-300 qr sabun yonqarını 60-70 dərəcəyədək qızdırılmış 2 litr suda əridir, sabun suda tamamilə əriyəndən sonra buna 0,5 litr mineral (bitki yağı) əlavə edirlər.

Alınan qatışıqı azacıq qızdırmaqla emulsiya halına düşənə qədər 5 dəqiqə qarışdırırlar. Hopdurulacaq paltar dəstini hər hansı qaba qoyub üstündən isti məhlulu bərabər sürətdə tökürlər. Məhlul paltara hopandan sonra onu çıxarıb iç üzünə çevirir və bir daha hopdururlar. Sonra partarı yüngülcə sıxıb açıq havada qurudurlar. Yardımcı vasitələrdən radioaktiv, kimyəvi və ya bakterial maddələrlə zəhərlənmə təhlükəsi yaranarkən istifadə edirlər.

Adamların dəri səthini qoruyan vasitələrdə qalma müddəti:

+30⁰ C və daha artıq – 15-20 dəq. ekranlayıcı nəm kombenzonsuz və 1-1,5 saat nəm kombenzonla;

25-29⁰ C – 30 dəq. qədər ekranlayıcı nəm kombenzonsuz və 1,5-2 saat nəm kombenzonla;

20-24⁰ C – 45 dəq. qədər ekranlayıcı nəm kombenzonsuz, 2-2,5 saat nəm kombenzonla;

15–19⁰ C – 2 saata qədər ekranlayıcı nəm kombenzonsuz və 2 saatdan artıq nəm kombenzonla;

+15⁰ C aşağı 3 saatdan artıq nəm kombenzonsuz.

Radioaktiv tozdan mühafizə olunmaq üçün əhali adi paltarları uyğunlaşdırıla bilər. Belə paltarların hermetikliyini təmin etmək üçün onlara əlavə hissələr: sinəbənd, başlıq, şalvarın yanda düymələnən yerlərinə xiştəklər tikmək lazımdır.

RM-dən mühafizə üçün həmçinin dərisəthini qoruyan əlaltı vasitələrdən istifadə oluna bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təcridedicə mühafizə paltarlarında qalma müddəti məhduddur.

Kimya əleyhinə fərdi paket KFP-8 (İPP-8) – dəri səthinin ZM damcıları və ya dumanı ilə habelə radioaktiv maddə və bakterial vasitə aerozolları ilə zəhərlənmiş açıq sahələrini və bu sahələrə toxunan paltar hissələrini qismən sanitariya təmizlənməsindən keçirmək üçündür. Bu paket içərisində hər cür ZM-ni zəhərsizləşdirmək üçün polideqazasiya mayesi olan şüşə flakondan və 4 ədəd pambıq-tənzif salftədən ibarətdir.

Bir sıra ZM, xüsusən fosforlu-üzvi maddələr hətta fiziki zədələnməsi olmayan dəri örtüyündən bədənə sürətlə sorula bildiyi üçün deqazasiyanın səmərəliliyi zəhərlənmədən sonra sanitariya təmizlənməsinə başlanması müddətindən bilavasitə asılı olur. Qismən sanitariya təmizlənməsi ZM mühafizə edilməmiş dəri örtüyünə təsir göstərmədən sonrakı 5 dəqiqə müddətində keçirilsə, onda təmizlənmə son dərəcə səmərəli olacaqdır. Fərdi sarğı paketi yanlara, yanıq yerlərinə sarğı qoymaq, habelə bəzi növ qanaxmaları dayandırmaq üçün işlədilir.

SUAL 4. İlk tibbi yardımın növləri və göstərilməsi qaydaları.

Mülki müdafiənin tibb xidməti tərəfindən yaralılara və xəstələrə göstərilən tibbi yardım aşağıdakı üç növə ayrılır: **ilk tibbi yardım; ilk həkim yardımı; ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım.**

İlk tibbi yardım – yaralanmış və ya xəstələnmiş insanın halını yüngülləşdirə biləcək ən sadə tədbirlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İlk tibbi yardım bilavasitə zədələnmə yerində və ya onun yaxınlığında ən qısa müddətdə göstərilir. Belə yardımı sanitariya dəstələri, sanitariya postları və Mülki müdafiənin şəxsi heyəti göstərir. Tibbi yardımın əhalinin özü də özünəyardım və qarşılıqlı yardım qaydası ilə göstərməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə ilk tibbi yardım göstərmək qaydaları bütün əhaliyə xüsusi proqramlar əsasında əmin-amanlıq dövründə əvvəlcədən öyrədilir.

İlk tibbi yardım aşağıkılardan ibarətdir:

- qanaxmaları müvəqqəti olaraq dayandırmaq;
- yara və yanıq yerlərinə steril sarğı qoymaq;
- sınıq, çıxıq və əzilmə zamanı şin qoymaqla və ya əlaltı vasitələr işlətməklə immobilizasiya etmək (bədənin zədələnmiş hissəsini tərpənməz hala salmaq);
- kimyəvi və radioaktiv maddələrlə zəhərlənmiş sahələrdə fərdi tibbi mühafizə vasitələrindən istifadə etməklə, şüa zədələnməsi və kimyəvi zədələnmələrin qarşısını almaq, bədənin açıq hissələrini təmizləmək, yaralılara əleyhqaz geydirmək və təhlükəli sahələrdən çıxartmaq.

İlk tibbi yardımın mümkün qədər tez göstərilməsi – yaralanmanın son nəticəsinə, yəni yaralı şəxsin həyatının xilas edilməsinə həlledici təsir göstərir. Elektrik cərəyanı vurarkən, güclü qanaxma, boğulma, ürək fəaliyyətinin dayanması və nəfəs kəsilən hallarda ilk tibbi yardım dərhal göstərməlidir. Əgər çoxlu yaralılara eyni zamanda ilk tibbi yardım göstərmək tələb olunursa, onda belə yardımı birinci növbədə uşaqlara və ağır yaralılara göstərmək lazımdır. Belə hallarda yüngül yaralılar özləri də özünəyardım və qarşılıqlı yardım göstərməlidirlər.

İlk tibbi yardımın bütün üsulları ciddi surətdə və çox ehtiyatla icra edilməlidir. Ehtiyatsız, köbud ilk yardım yaralıya əlavə əziyyət verib onun halını ağırlaşdırmağa bilər.

İlk tibbi yardım göstərilərkən həm təchizat cədvəlinə əsasən verilən tabel vasitələrdən, sanitariya çantasındakı dərman və əşyalardan, həm də əlaltında olan yardımçı vasitələrdən istifadə edilir.

Qanaxmalar zamanı ilk tibbi yardım

Qanaxmanı müvəqqəti dayandırmaq üsulları. Qanaxmanın növündən (arterial, venoz, kapilyar) və ilk tibbi yardım göstərərkən əldə olan vasitələrdən asılı olaraq qanaxmanı müvəqqəti və ya tamamilə dayandırırırlar.

Xarici arterial qanaxmanı müvəqqəti dayandırmaq üsulları, zədələnmiş qan damarını sümüyə barmaqla sıxaraq, turna və ya burmac qoymaq, qol və ya qıçı oynaqda sonadək büküb və ya açıb bu vəziyyətdə bərkitməkdən ibarətdir.

Xarici venoz və kapilyar qanaxmalar yaraya sıxıcı steril sarğı qoymaq və bədənin yaralı yerini gövdəyə nisbətən bir qədər hündürdə saxlamaqla müvəqqəti dayandırırırlar. Bir sıra hallarda venoz və kapilyar qanaxmaların müvəqqəti dayandırılması bu qanaxmaların tamamilə dayandırılması halına keçə bilər.

Arterial qanaxmanın, bir sıra hallarda isə venoz qanaxmanın tamamilə dayandırılması, yarada cərrahiyyə əməliyyatı zamanı yerinə yetirilir. Damarı barmaqla sıxıb arterial qanaxmanı dayandırdıqdan sonra dərhal turna və ya burmac qoymaq və steril sarğı sarımaq lazımdır.

Turnanın nə vaxt qoyulduğunu tarix, saat və dəqiqə göstərməklə bir parça kağızda qeyd edib, kağızı nəzərə çarpan yerdə turnanın altına qoyurlar. Turna qoyulmuş ətrafı isti şeylə örtürlər xüsusən qışda. Turna qoyulmuş yaralıya şpris-tübik vasitəsilə ağrıkəsən dərman vururlar. Ətrafların turna qoyulmuş yerdən aşağı sahəsi ölgünləşməsinə deyər, 2 saatdan sonra arteriyanı barmaqla sıxaraq, turnanı tədricən 5-10 dəqiqə müddətinə boşaltmaq və sonra onu yenidən bir qədər yuxarıya qoymaq lazımdır. Yaralıya cərrahiyyə yardımını göstərilənədək turnanı hər saatdan bir bu cür müvəqqəti olaraq boşaldır və hər dəfə bunu kağızda qeyd edirlər.

Turna olmadıqda arterial qanaxmanı burmac qoymaqla və ya ətrafları oynaqda sonadək büküb bu vəziyyətdə möhkəm bağlamaqla dayandırmaq mümkündür.

Qanaxmanı burmac vasitəsilə dayandırmaq üçün kəndirdən, burulmuş yaylıqdan və ya parçadan istifadə edirlər. İkiqat ilgək şəklində qatlanıb qola (qıça) keçirilərək burulan bel qayıışı da əlaltı turna ola bilər.

Venoz və ya kapilyar qanaxmalar zamanı yaraya sıxıcı sarğı qoyurlar. Qan axan yeri steril salfetlə və ya 3 – 4 qat bintlə örtür, üstədən pambıq qoyurlar. Sarğını bintlə bərk sıxıb sarıyırlar. Qan sarğını islatdıqda üstündən əlavə bint sarıyırlar.

Qapalı zədələnmələr zamanı ilk tibbi yardım

Qapalı zədələnmələr - əsasən, dəri səthinin bütövlüyü pozulmadan bədənin dərialtı toxumalarının və daxili orqanlarının əzilməsindən, beyin silkələnməsindən, orqanizmin ümumi kontuziyasından, oynaq bağlarının sərpməsindən, çıxıqlardan və s. ibarətdir.

Əzilmə zamanı bədənin səthindəki toxumalar və daxili orqanlar zədələnə bilər. Bədənin səthində yumşaq toxumalar əzilərkən ağrı, şiş və qançırolma halları baş verir. Bunlar əzilmənin əsas əlamətləridir. Belə hallarda ilk tibbi yardım göstərəkən sıxıcı sarğı qoyur, buzdan istifadə edir, əzilmiş yeri rahat vəziyyətdə saxlayırlar.

Döş qəfəsinin və qarın nahiyəsinin güclü əzilməsi zamanı daxili orqanlar: ağciyər, qaraciyər, dalaq, böyrəklər zədələnə bilər. Belə orqanlar zədələnərkən, ağrılar və çox vaxt daxili qanaxma baş verir. Əzilən yerə buz qoymaq və belə adamları dərhal tibb müəssisəsinə çatdırmaq lazımdır.

Əzilmə hallarında ilk tibbi yardım

Güclü qəzalar və zəlzələ zamanı adamlar uçuqun altında qala bilərlər. Bədənin müxtəlif hissələrinin yumşaq toxumaları, qollar və qıçlar uzun müddət sıxılmış halda qalarkən əzilmə adlanan çox ağır zədələnmə meydana çıxır. İlk tibbi yardım göstərəkən yaranın üzərinə steril sarğı qoyurlar. Əgər adamın ağır zədələnməmiş ətrafları (qol-qıç) soyuyubsa və ya göyərəbsə, əzilmiş yerdən yuxarıda turna qoyurlar. Bu, əzilmiş yumşaq toxumalarda əmələ gələn zəhərli maddələrin qan dövranına qoşulmasının qarşısını alır. Ətraflar soyumayan və çox ağır zədələnməyən hallarda onlara sıxıcı bint sarğı qoyurlar. Turna və ya sıxıcı sarğı qoyandan sonra adama şpris–tübik vasitəsilə ağrıkəsən dərman vururlar. Zədələnməmiş ətrafları, sıxıcı olmayan hallarda belə, şindən və ya əlaltı vasitələrdən istifadə etməklə tərpnəm vəziyyətə salırlar (immobilizasiya edirlər). İlk tibbi yardım göstərməyə başlayan andan yaralıya qaynar çay, qəhvə, hər dəfə 2-4 q (sutkada 20-40 q) xörək sodası qatılmış çoxlu su içirtmək lazımdır. Soda sidinin qələviləşməsinə, zəhərli maddələrin orqanizmdən kənar olunmasına kömək edir.

Əzilmə zədələnməsi olan yaralıları xərkdə ehtiyatla tibb müəssisəsinə aparırlar.

Sərpmə və çıxıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Yıxıldıqda, düzgün tullanmadıqda və ağırlıq qaldırarkən oynaq bağlarında sərpmə baş verə bilər. Bu zaman zədələnməmiş oynaqda ağrılar və şiş əmələ qəlir, oynağın hərəkəti məhdudlaşır. Belə hallarda ilk tibbi yardım məqsədilə oynağa sıxıcı bint sarğı və buz qoyur, zədələnməmiş oynağın rahatlığını təmin edirlər.

Oynaq sümüklərinin oynaq boşluğunda yerdəyişməsi (aralanması) zamanı çıxıq baş verir. Belə halda oynaq yerinin bütövlüyü pozulur, bəzən isə oynaq bağları qırılır. Ətraf oynaqlarında çıxıqların əlamətləri – oynaqların ağrısından, hərəkətin çətinləşməsindən, oynağın formasının dəyişməsindən, ətrafin (qolun, qıçın) qısalmasından və qeyri-adi vəziyyətdə dayanmasından ibarətdir.

Oynaqlarda çıxıq olarkən ətrafları immobilizasiya etməklə (tərpnəm həla salmaqla) oynağı rahat vəziyyətdə qoyub sarıyırlar. İri oynaqlarda – çanaq, bud, diz, bazu oynaqları, habelə onurğaarası oynaqda çıxıq baş verdikdə isə zədələnməmiş adama ağrıkəsən dərman vurmaq məsləhət görülür.

Onurğaarası oynaqlarda çıxıq baş vermiş adamı ancaq bərk lövhədə arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə aparmaq olar. Çənəaltı oynaq çıxdıqda alt çənəni bərk saxlayan sarğı qoyurlar.

Sınıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Kəskin hərəkət edərkən, zərbə nəticəsində, hündür yerdən yıxılarkən, avtomobil qəzası və digər qəzalar nəticəsində və ya zəlzələ zamanı bədənin sümükləri sına bilər. Sınıqlar **qapalı və ya açıq** olur. Qapalı sınıq halında dəri örtüyünün bütövlüyü pozulmur, açıq sınıq zamanı isə sınıq yerində dəri zədələnilir. Açıq sınıqlar daha qorxuludur.

Sınıqları hər vaxt tez müəyyən etmək olmur, buna görə də şübhəli hallarda ilk tibbi yardımı sınıq halında olduğu kimi göstərirler.

Sınıqlar zamanı ilk tibbi yardım göstərməyin əsas qaydaları – birinci növbədə, yaralının həyatını xilas edən ilk tibbi yardım tədbirlərini yerinə yetirməkdən, qapalı sınığın açıq sınığa çevrilməsinin qarşısını almaqdan, ətrafları və ya bədənin digər hissələrini immobilizasiya etməklə sınıq yerində sümükləri tərpənməz hala salmaqdan ibarətdir.

Qanaxma olan açıq sınıqlar zamanı əvvəlcə qanaxmanı dayandırır, sonra yaranı steril sarğı ilə örtür, yaralıya ağrıkəsən dərman vurur və yalnız bundan sonra tabel vasitələrindən və ya əlaltı vasitələrdən istifadə etməklə sümükləri tərpənməz hala salırlar. Sınıq yerinin tərpənməzliyini təmin edərkən xüsusi şin və ya əlaltı vasitələr elə qoyulmalıdır ki, bunlar sınıq yerinin yaxınlığındakı (sınıq yerindən yuxarıda və aşağıda) iki oynağı əhatə etsin. Belə immobilizasiya – nəqliyyat immobilizasiyası adlanır.

Zədə (travma) şoku və şok əleyhinə tədbirlər

Zədə (travma) şoku ağır zədələnmələrin, o cümlədən də müxtəlif sınıqların həyat üçün təhlükəli olan ağırlaşmasıdır. Bu hal, mərkəzi sinir sistemi fəaliyyətinin, qan dövranının, maddələr mübadiləsinin və orqanizmin həyat üçün vacib olan digər fəaliyyət növlərinin pozulması ilə xarakterizə olunur.

Şokun səbəbi – orqanizmin bir dəfə və ya təkrarən ağır zədələnməsi ola bilər. Çox qan itirildikdə, qış vaxtı isə yaralanmadan sonra soyuqdəymə hallarında şok xüsusən tez baş verir. Şokun qarşısını almaq üçün görülən əsas tədbirlər – zədələnmə nəticəsində törəyən ağrıları kəsmək və ya azaltmaq, qanaxmanı dayandırmaq, yaralının soyuqlamasına yol verməmək, ilk tibbi yardım tədbirini çox ehtiyatla icra etmək və yaralını apararkən ehtiyatlı olmaqdan ibarətdir.

Ağrıkəsən dərmanlı şpris – tükik olmadıqda şok halındakı yaralıya, əgər onun qarnını dəlib keçən yara yoxdursa, bir qədər araq, isti çay, qəhvə içirtmək olar. Sonra belə yaralının üstünü ədyalla örtür və ehtiyatla xərəkdə tibb müəssisəsinə aparırlar.

Yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Yanıqların baş verməsi səbəbləri. Yanıqlar yüksək temperaturun, habelə müxtəlif kimyəvi maddələrin bədənə təsiri nəticəsində baş verir. Xüsusən nüvə zədələnməsi ocaqlarında yanığa məruz qalmış yaralıların sayı daha çox ola bilər. Burada şox vaxt yanıqlar travmalarla və radiasiya zədələnmələri ilə birlikdə baş verir.

İşıq şüalanmasının, alovun, qaynar suyun və buxarın təsirindən baş verən yanıqlar **termik yanığ** adlanır. Dərinin səthinə və selikli qişalara qatı turşuların və qələvi maddələrin təsiri nəticəsində **kimyəvi yanıqlar** baş verir. Turşular və qələvi maddələr nəinki düşdüğü yeri zədələyir, həm də orqanizmin ümumi zədələnməsinə səbəb olur. Napalm və digər yandırıcı maddələrin törətdiyi yanıqlar daha təhlükəlidir. Napalm bədənin dəri səthinə və paltara yapışaraq yanmaqda davam edir, nəticədə həm dərinin səthi, həm də dərialtı birləşdirici toxumalar və əzələlər yanır və dərin yanıqlar törəyir. Dərinin səthinə və selekli qişalara radioaktiv maddələr düşüb orada uzun müddət qaldıqda **radiasiya yanıqları** meydana çıxır. Termik, kimyəvi və radiasiya yanıqlarının ağırlıq dərəcəsi nəinki toxumaların zədələnmə dərinliyindən, həm də yanığ baş vermiş səthin sahəsindən asılı olur.

İlk tibbi yardım qaydaları

Yardım göstərərək ilk növbədə alışımsız paltarları söndürmək, bu məqsədlə adamın üstünə paltó, ədyal salmaqla alovu söngitmək lazımdır. Sonra bədənin yanıq yerini paltardan azad edirlər: bunun üçün yanıq yerinə toxunmadan onun ətrafından paltarı kəsib çıxarırlar. Yanıq yerindən suluğu qoparmaq, yanıq səthə əl ilə toxunmaq, yanıq yağ, məlhəm və başqa maddə sürtmək olmaz. Yanıq yerinə steril sarğı qoyurlar. Yanıq əleyhinə konturlu sarğılardan istifadə etmək olar. Üzə, sinəyə, arxaya, qarına, buda qoyulmaq üçün belə sarğılar bədənin həmin hissələrinin formalarına uyğun olaraq əvvəlcədən hazırlanır, sterilləşdirilir və xüsusi məhlulla hopdurulur. Bu sarğıları yanıq yerinə qaytanla bağlayırlar. Gözlərdə yanıq baş verərkən göstərilən ilk tibbi yardım gözə steril sarğı qoymaqdan və belə zədələnməsi olan adamın rahatlığını təmin etməkdən ibarətdir. Turşular və qələvilərdən baş verən kimyəvi yanıqlar çox vaxt dərin olur. Toxumaların ölməsi (nekrozu) yalnız dərin deyil, onun altında yerləşən toxumaları da əhatə edir. Kimyəvi yanıqlarda göstərilən ilk tibbi yardım bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: yanıq yerini dərhal 15 – 20 dəqiqə ərzində axar soyuq su altında yumaq lazımdır. Bundan sonra yanıq turşulardan baş veribsə yanıq yerinə çay sodası səpir, yanıq qələvilərdən baş veribsə sirkənin zəif məhlulunu tökür və steril bintlə örtürlər.

Sulfat turşusundan baş vermiş yanıq yerini su ilə yumaq olmaz, çünki sulfat turşusu su ilə birləşdikdə güclü istilik törədir. Belə hallarda infeksiyadan təmizləmək məqsədilə yanıq yerinə qaynadılmış (sterilizə edilmiş və soyudulmuş) bitki yağı sürtürlər.

Ürəyin fəaliyyəti dayandıqda və nəfəs kəsildikdə ilk tibbi yardım

Elektrik cərəyanı vurarkən, suda boğularkən, tənəffüs yolları sıxılarkən, habelə bir sıra digər zədələnmələr nəticəsində tənəffüs və ürəyin fəaliyyəti qəflətən dayanar və klinik ölüm halı baş verə bilər.

Ürək fəaliyyətinin dayanmasını nəfəsin kəsilməsinə, nəbzın, ürək döyüntüsünün, reflekslərin olmamasına və göz bəbəklərinin genişlənməsinə görə aşkar edirlər.

Belə adamlara dərhal süni tənəffüs verilsə və ürək xaricdən masaj edilsə bir çox hallarda onların həyatını xilas etmək olar. Yaralının çənələri sıxılmış halda olduqda alt çənəni bir qədər irəli çəkib çənəaltını basaraq yaralının ağızını açmaq, sonra ağız boşluğunu tüpürcəkdən və ya selikdən salfetlə təmizləmək və süni tənəffüs verməyə başlamaq lazımdır; bu məqsədlə yaralının açılmış ağızına bir qat salfet (cib yaylığı) sərir, burnunu sıxır. Dərindən nəfəs alıb, dodaqlarını yaralının dodaqlarına kəp sıxır və havanı bərkdən onun ağızına üfürürlər. Havanı yaralının ağızına o qədər üfürmək lazımdır ki, onun ağciyərləri hər dəfə mümkün qədər çox açılınsın (bu, döş qəfəsinin hərəkətindən məlum olacaq). Hava az paylarla üfürüldükdə süni tənəffüs səmərəli olmur. Havanı ritmik surətdə hər dəqiqədə 16-18 dəfə, təbii tənəffüs bərpa olunana qədər və ya ölüm əlamətləri aydın aşkara çıxana qədər üfürmək lazımdır.

Ürəyin masaj edilməsi. Ürəyin fəaliyyəti qəflətən dayandıqda dərhal ürəyi masaj etməyə başlayırlar. Bu məqsədlə yaralını arxası üstə uzadır, onun sol tərəfində dayanıb, əllərin ovucları bir-birinin üstündə olmaqla onları yaralının döş qəfəsinin aşağı üçdə bir nahiyəsinə qoyurlar. Sonra dəqiqədə 50-60 cəld ritmik təkanla sinəni aşağı basır və hər təkandan sonra əlləri yuxarı qaldırırlar ki, döş qəfəsi qalxıb düzələ bilsin. Təkan zamanı döş qəfəsi ən azı 3-4 sm aşağı basılmalıdır. Tənəffüsün kəsilməsi ilə bir vaxtda ürəyin fəaliyyəti dayanarsa, eyni zamanda süni tənəffüs verir və ürəyi masaj edirlər.

Donurma, elektrik zədələnmələri, suda boğulma, günvurma zamanı, zəhərli həşərat dişləyərkən ilk tibbi yardım

Donurma - güclü soyuqdan orqanizm toxumalarının zədələnməsinə deyilir. Ayaqlar və əllər donurmaya daha tez məruz qalır. Hətta 0°C-dən yuxarı olan temperaturda, tez-tez dəyişən mülayim havada donurma baş verə bilər. Soyuq havada, qarda, yağışda, dar ayaqqabıda uzun müddət hərəkətsiz qalmaq, habelə fiziki və psixoloji yorğunluq, orqanizmin zəifləməsi, qan itirmə və əvvəllər baş vermiş donma halları da tez donurmaya səbəb olur. Donurma zamanı toxumalar dərhal zədələnmir. Əvvəlcə soyuğun təsirindən dəri avazıyır və həssaslığını itirir.

Zədələnmənin həqiqi dərinliyini və sahəsini ancaq soyuğun təsiri kəsiləndən sonra, bəzən isə bir neçə gündən sora təyin etmək mümkün olur.

İlk tibbi yardım göstərəkən zədələnmiş şəxsi isti otaqda yerləşdirir, əgər buna imkan yoxdursa, onu çöldə soyuqdan mühafizə edirlər. Əgər hələ toxumalarda dəyişiklik baş verməyibsə, dondurmuş sahələrə spirt və ya ətir çəkir, sonra təmiz quru əllə donmuş yeri dəri qızaranadək ehtiyatla sürtürlər. Zərər çəkmiş adamı isindirmək üçün ona isti çay və ya qəhvə içirdirlər. Əgər imkan varsa, güclü soyuq vurmuş adamı isti su vannasına salırlar.

Zərər çəkmiş adamın toxumalarında dəyişmələr baş verən hallarda (bu, 2, 3, 4-cü dərəcəli dondurma zamanı olur) dərinin zədələnmiş səthinə spirt sürtür və steril sarğı qoyurlar. Dondurma halında dərinin zədələnmiş səhini qarla sürtmək məsləhət görülmür.

Elektrik zədələnmələri - bu cür zədələnmələr mərkəzi sinir sisteminə elektrik cərəyanı təsir edərəkən baş verir. Yüngül zədələnmə qısa müddət özündəngetmə halı ilə xarakterizə olunur.

Ağır zədələnmə zamanı adam huşunu itirir, onun nəfəsi və ürək fəaliyyəti zəifləyir. Belə vəziyyətə düşmüş adam bəzən meyidə oxşayır.

Bədənin elektrik məftilinə toxunan səhində ortası bir qədər əzilmiş sarımtıl ləkə müşahidə edilməsi mümkündür. Qısa qapanma zamanı adam termik yanıqlara da məruz qala bilər.

Tibbi yardım göstərəkən ilk tədbir – adama elektrik cərəyanının təsirini kəsməkdir. Yardım göstərən şəxs elektrik cərəyanı mənbəyini şəbəkədən açmalıdır. Əgər bu mümkün olursa, onda cərəyan altında olan məftili zədələnmədən adamdan kənar etməlidir.

Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, elektrik cərəyanı altında olan adamın özü də cərəyan keçiricisinə çevrildiyinə görə, ona çılpaq əllə toxunmaq olmaz. Cərəyanın təsirindən xilas edilməmiş adamı ancaq rezin əlcəklərlə və ya ələ quru əsgisi sarıyıb, onun paltarının quru hissəsindən yapışıb, yaxud quru taxta parçası üzərində dayanaraq və belə taxtanı zədələnmiş adamın altına itələməklə cərəyanı məftildən ayırmaq lazımdır. Metal əşyalardan istifadə etmək olmaz.

Bundan sonra, huşsuz halda olan adamı arxası üstə uzadır, köynəyinin yaxasını və bel kəmərinə açır, ona nəşəti spirti iylədirlər. Nəfəsi və ürək fəaliyyəti dayandıqda süni tənəffüs verir və ürəyi xaricdən masaj edirlər. Bədənin elektrik cərəyanından zədələnmiş sahəsinə steril sarğı qoyurlar.

Suda boğulma – tənəffüs yolları maye ilə, adətən, su ilə tutularkən baş verir. Adam suda boğularkən onun ağciyərlərinə su dolur, nəfəsi kəsilir, kəskin oksigen çatışmazlığı baş verir və ürəyin fəaliyyəti dayanır. Boğulan adamı sudan mümkün qədər tez çıxarmaq lazımdır.

İlk yardım göstərəkən belə adamı belinə qədər soyundurur, ağız və burnunu lildən, selikdən təmizləyir, hündür mütəkkənin və ya dizin üstünə qarnı üstə uzadır, sonra sinəsindən basmaqla ağciyərlərdən və mədədən suyu kənar edirlər. Bundan sonra süni tənəffüs verməyə və ürəyini masaj etməyə başlayırlar. Bu zaman ən səmərəli üsul “ağızdan - ağıza” süni tənəffüs verməkdir ki, belə süni tənəffüs zədəli şəxsin nəfəsi bərpa olunanadək davam etdirilir. Əgər nəfəs bərpa olunursa və zədələnmiş şəxs özünə gəlmirsə, süni tənəffüs və ürəyin masaj edilməsi ancaq ölümün obyektiv əlamətləri meydana çıxarkən dayandırılır. Belə əlamətlər gözlərin bərəlməsi, işığa qarşı heç bir reaksiyanın olmaması, uzun müddət ürək döyüntüsünün olmaması, meyit ləkələrinin aşkara çıxmasıdır.

Nəfəs və ürəyin fəaliyyəti bərpa olunduqda isə zədə alan adama isti çay içdirmək və onu tibb məntəqəsinə aparmaq lazımdır.

Günvurma. Orqanizmin həddən artıq qızması zamanı adamlarda günvurma və ya istilikvurma baş verə bilər. Bu xəstəliklərin əsas əlamətləri bədənin hərərətinin 40-41°C-yə yüksəlməsi, nəbzın dəqiqədə 150 - 170 və tənəffüsün dəqiqədə 30 dəfəyədək tezləşməsi, sifətin kəskin sürətlə qızarması, bəzən isə avazıması, çox güclü tərləmə, başın gicəllənməsi, və baş ağrılarıdır.

İlk tibbi yardım göstərəkən zərərçəkəni kölgəli yerdə uzadır, paltarın yaxasını və bədəni sıxan digər yerlərini açıb boşaldır, başa və sinəyə yaş dəsmal qoyur, su içirdirlər. Adam huşunu itirdikdə gicəhəllərinə nəşəti spirti sürtür, nəfəsi kəsildikdə süni tənəffüs verir, ürəyin fəaliyyəti dayandıqda ürəyi masaj edirlər.

Fərdi tibbi mühafizə vasitələri (FTMV) - fəvqəladə hallar vaxtı zədələnmiş əhalinin profilaktikası və ona tibbi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu vasitələrin köməyi ilə adamların həyatını xilas etmək, zədələnmənin qarşısını almaq yaxud onu xeyli dərəcədə zəiflətmək, bir sıra zəhərləyici amillərin təsirinə qarşı orqanizmin dayanıqlığını artırmaq mümkündür.

Tabel üzrə olan fərdi tibbi mühafizə vasitələrinə aiddir:

- fərdi aptekçə Aİ-2, Aİ-4, Aİ-3-1VS.
- kimya əleyhinə fərdi paket İPP-8, İPP-10; İPP-11.
- fərdi tibbi sarğı paketi (İPP-1).
- Universal məişət aptekçası.

Bunlara radioprotektorlar, antidotlar və bakteriya əleyhinə maddələr, habelə qismən sanitariya təmizlənməsi vasitələri daxildirlər.

Radioprotektorlar – ionlaşdırıcı şüalanmanın təsir dərəcəsini zəiflədən maddələrə deyilir. Hazırda bunlardan ən çox istifadə ediləni həb şəklindəki sistamin adlı maddədir. Bu həbləri şüalanmadan 30-40 dəqiqə əvvəl qəbul etmək məsləhətdir.

Antidotlar – ZM-in təsirinin qarşısını alan və ya zəiflədən maddədir. Sinir-iflicəci təsirli, sianid turşusuna və digər sianlara, lüzitlə və qıcıqlandırıcı ZM-yə qarşı antidotlar vardır. Fosforlu-üzvü maddələr (FÜM) əleyhinə – afin, taren, atropin və s. sianidlərə qarşı – amilitrit, propilnitrit adlı; lüzitə və arsin tərkibli digər maddələrə qarşı – unitol adlı antidotlar mövcuddur. Bu antidotlardan həm profilaktika, həm də ilk tibbi yardım vasitəsi kimi istifadə etmək mümkündür.

Bakteriya əleyhinə maddələr – spesifik və qeyri spesifik profilaktika vasitələri növlərinə ayrılır. Spesifik profilaktika vasitələrinə zərədblər, vaksinlər, anatoksinlər və bakteriofaqlar aiddir. Bu vasitələrin bəziləri fərdi aptekçədə cəmlənmişdir.

MÖVZU 8.

Fövqəladə hallar zamanı əhalinin köçürülməsi və bu sahədə DİO-nun rolu.

SUAL 1. Dinc və müharibə dövründə əhalinin köçürülməsinin prinsipləri.

Köçürmə tədbirləri fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin ən səmərəli üsullarından biridir. Sülh və müharibə dövründə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Müdafiə qərargahı tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Dəmir yolu İdarəsi, «Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konserni ilə razılaşdırılmış «Sülh və Müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallarda Azərbaycan Respublikasında əhalinin köçürülməsi haqqında Əsasnamə»yə uyğun həyata keçirilir.

Köçürmə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin ən səmərəli üsullarından biridir.

Köçürmə tədbirləri həm sülh dövründəki fəvqəladə hallarda (təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı), həm də müharibə dövrünün fəvqəladə hallarında (müasir kütləvi qırğın vasitələri işlədilərək) əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həyata keçirilir.

Köçürmə (təxliyə) - adamların həyatı və fəaliyyəti üçün təhlükə yaranan rayonlardan əhalinin mütəşəkkil surətdə çıxarılıb (nəqliyyatda və piyada) təhlükəsiz rayonlarda (zonalarda) yerləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksidir.

Köçürmə tədbirləri əhalini təhlükəli sahələrdən (zədələmə ocaqlarından) təhlükəsiz rayonlara vaxtında çıxarmağa və bununla da fəvqəladə halların təsirindən törəyən tələfatı maksimum dərəcədə azaltmağa imkan verir.

Keçmiş müharibələrdə, xüsusən də Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə köçürmə işləri geniş tətbiq edilmişdi. Hazırda, sülh dövründə Çernobil atom elektrik stansiyasında (AES) qəza ilə əlaqədar olaraq geniş köçürmə işləri aparılmış, bu stansiya ətrafındakı 30 km-lik zonadan, həmçinin Ukraynanın, Belorusiyanın və Rusiya Federasiyasının bir sıra yaşayış məntəqələrindən əhali çıxarılmışdır. Daşkəsən və Zaqatalada zəlzələ, Gürcüstan və Sabirabadda daşqınlar, su basmaları, İsmayilli rayonunda sürüşmə və digər rayonlarda baş verən fəvqəladə hallar zamanı da köçürmə tədbirləri həyata keçirilmiş və bu tədbirlərin həyata keçirilməsində **DİO əməkdaşlarının da fəaliyyəti** az olmamışdır.

Keçmişdə həyata keçirilən köçürülmə tədbirləri müasir dövrdəki müharibələr şəraitində nəzərdə tutulan köçürülmələrdən prinsipcə fərqlidir. Məsələn, II Dünya müharibəsi zamanı əhali düşməndən əks tərəfdə yerləşən uzaq rayonlara köçürülürdü. Müasir şəraitdə köçürülmə düşmənin nüvə zərbələri endirəcəyi ən çox ehtimal edilən şəhərlərdən və obyektlərdən əhalinin çıxarılıb bu şəhərlərin hər tərəfindəki bütün təhlükəsiz rayonlarda yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Köçürmə tədbirləri və fəvqəladə hallar ehtimal olunan rayonlarda sülh və müharibə dövrlərində adamların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaranarkən qısa müddətdə ya qabaqcadan, ya da zədələyici amillər əhaliyə bilavasitə təsir göstərərkən dərhal yerinə yetirilməlidir. Köçürmə tədbirləri düşmən tərəfindən müasir adi silahlar və kütləvi qırğın vasitələri tətbiq edilməsi, həmçinin təbii fəlakətlər, güclü istehsalat qəzalarının baş verməsi ehtimalları nəzərə alınmaqla çox variantda planlaşdırılmalı, yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq köçürmə işlərinin müxtəlif variantlarda yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Müharibə dövründəki fəvqəladə hallarda (FH) köçürülmə bu məqsədlə görülən tədbirlər kompleksi daha böyük həcmli və geniş dairədə səciyyəvi olacaqdır. Köçürülmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iri şəhərlərdən, vacib obyektlərdən və təhlükəli sahələrdən əhali əvvəlcədən çıxarılıb şəhərdənkənar zonadakı az təhlükəli rayonlarda yerləşdirilir. Bunun sayəsində iri şəhərlərin əhalisinin sayı dəfələrlə azaldılır, şəhərlərdə qalan (vacib obyektlərdə işlədilərək) adamların mühafizə qurğularında daldalandırılması işi yüngülləşir, müasir qırğın vasitələrinin təsirindən baş verə biləcək tələfatı maksimal dərəcədə azaltmaq imkanı yaranır.

Müharibə dövründə təhlükəli rayonlarda işini davam etdirən obyektlərin fəhlə və qulluqçuları köçürülüb təhlükəsiz zonada yerləşdirildəndən sonra təhlükəli rayona növbələr üzrə işə gətirilir və işdən sonra dincəlmək üçün təhlükəsiz zona yerinə aparılır. (Keçmişdə bu qaydada fəhlə və qulluqçuların seyrəldilməsi deyilirdi, indi bu anlayış işlədilmir).

Təhlükəsiz zona - düşmən basqını gözlənilən şəhərlərin və əlahiddə obyektlərin ətrafında ehtimal olunan dağıntı zonalardan və digər təhlükəli rayonlardan kənarında əhalinin qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və yaşaması üçün yararlı olan ərazidir.

Əhalinin köçürüləcəyi nəzərdə tutulan şəhərlərdəki hər bir müəssisə, idarə, təşkilat, məktəb üçün təhlükəsiz zonada yerləşmə rayonu müəyyən edilir ki, bu rayon oraya köçürüləcək fəhlələrin, qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqələrini əhatə edə bilər. Əhalinin köçürüləcəyi nəzərdə tutulan şəhərlərdəki hər bir müəssisə, idarə, təşkilat, məktəb üçün təhlükəsiz zonada yerləşmə rayonu müəyyən edilir ki, bu rayon oraya köçürüləcək fəhlələrin, qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqələrini əhatə edə bilər. İri şəhərlərdə işini davam etdirən müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları təhlükəsiz zonada elə məsafədəki rayonlarda yerləşdirilməlidir ki, burada onların təhlükəsizliyi təmin edilsin, işə aparılması və dincəlmək üçün təhlükəsiz zonaya gətirilməsinə isə minimal (ən çoxu 4 saat) vaxt sərf edilsin.

Bu zaman təhlükəsiz zona aşağıdakı şərtləri təmin etməlidir:

- müasir qırğın silahlarının təsirindən dağıntı və daşqınlardan əhalinin etibarlı mühafizəsini;
- müəssisələrin iş növbələrindəki işçilərin təhlükəsiz zondan obyektə minimal vaxt sərf etməklə gətirilməsini;
- MM qüvvələrinin zədələnmə ocağına yeridilməsi üçün əlverişli surətdə qruplaşdırılmasını;
- lazımi gigiyena-sanitariya şəraitini.

Köçürüləcək əhalinin təhlükəsiz zonada yerləşdiriləcəyi rayonların və yaşayış məntəqələrinin müəyyən edilməsi, hazırlanması və təşkil edilməsi işləri əvvəlcədən, hələ sülh dövründə başlanılır, fəvqəladə hallar təhlükəsi yaranan dövrdə tam surətdə başa çatdırılır.

Bu məqsədlə:

- nəqliyyat yolları təkmilləşdirilir və qaydaya salınır;
- mövcud olan rabitə, ondan idarəetmə orqanlarının istifadə etməsi məqsədilə inkişaf etdirilir;
- mənzil fondu, tibb, kommunal, mədəni-maarif, ticarət müəssisələri və digər sahələr köçürülüb gətirilən əhalinin yerləşdirilməsi və ona xidmət göstərilməsinə hazırlanır;
- əlavə su təchizatı məntəqələrinin yaradılması və avadanlıqlaşdırılması, digər mühəndis-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi işləri təşkil edilir.

Əhalinin köçürülməsi **istehsalat-ərazi prinsipi** üzrə təşkil edilir. Bu o deməkdir ki, bütün fəhlə və qulluqçuların, onların ailə üzvlərinin, ali məktəb tələbələrinin və orta ixtisas məktəbləri tələbələrinin, texniki-peşə və orta məktəb şagirdlərinin obyektlər üzrə təhlükəli rayonlardan çıxırılıb təhlükəsiz zonada yerləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Qalan əhali isə ərazi prinsipi üzrə yaşayış yerlərindən köçürülür.

Əhalinin köçürülməsinin əsas üsulu **kombinasiyalı** üsuldur, bu zaman adamların əksəriyyəti piyada, bir qismi isə əldə olan bütün nəqliyyat vasitələri ilə təhlükəli zonalardan dərhal çıxarılır.

Köçürülən əhalinin qeydiyyatı üçün əsas sənədlər şəxsiyyəti təsdiq edən vəsiqə və iş, yaxud yaşayış yerində tərtib olunmuş köçürülənlərin siyahısından ibarətdir.

Köçürülmə tədbirlərinin iki növü var.

Onlardan;

1. Tam köçürmə;
2. Qismən köçürmə.

1. Tam köçürmə - yalnız müharibə zamanı su basma hallarda, zəlzələ və vulkan püskürməsi nəticəsində bu tədbirlər görülməlidir.

2. Qismən köçürülmə hallarında ilk növbədə: internat məktəblərinin şagirdləri, uşaq evlərindəki uşaqlar, ali məktəb tələbələri, orta ixtisas məktəblərinin şagirdləri - bu məktəblərin professor-müəllim heyəti və onların ailə üzvləri ilə birlikdə, həmçinin qocalar evində yaşayan təqaüdçülər və onlara xidmət edən heyət təhlükəli rayonlardan çıxarılır. Belə əhalinin daşınması nəqliyyat vasitələrinin sülh dövründəki hərəkət cədvəllərini pozmadan, bütün nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə yerinə yetirilir.

Nəqliyyat vasitələrindən ibarət maşın qatarı parakəndə şəkildə deyil, 25-30 maşınlıq kolon ilə və Dövlət Yol Polisinin müşaiyəti ilə hərəkət edir. Hərəkət zamanı maşından maşına keçmək qəti qadağandır.

Əhalinin köçürülməsi işini bilavasitə yerinə yetirmək üçün köçürmə komissiyalarının qüvvələri ilə *toplanış-köçürmə məntəqələri* (TKM) açılır. Bu məntəqələr adətən, adamlar nəqliyyat vasitələrinə mindiriləcək meydançaların və yolların yaxınlığındakı məktəb, klub binalarında və başqa ictimai binalarda açılır. Müxtəlif əhali toplanış-köçürmə məntəqələrinə əvvəlcədən obyektlər üzrə təhkim edilir.

Toplanış-köçürmə məntəqəsinə gələn əhali burada qeydə alınır. Sonra köçürüləcək əhali qruplara ayrılır: nəqliyyat vasitələrində aparılacaq adamlar: nəqliyyat vasitələrinin növləri üzrə qatarlar və avtomobil dəstələri üzrə, şəhərdən piyada çıxarılacaq adamlar isə piyada dəstələri üzrə qruplaşdırılır.

Piyada hərəkət edən adamların istirahəti üçün istirahət (düşərgə) müddətləri nəzərdə tutulur: qısa istirahət (10-15 dəqiqəlik) - hər 1,5 saat hərəkətdən sonra, üçün istirahət (1-2 saatlıq) yolun ikinci yarısında, adətən ehtimal edilən güclü dağınıq zədələnmə zonasının hüdudlarından kənarda təyin edilir. Piyada köçürülən əhalinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan rayonlar çox uzaqda olduqda, belə əhali üçün aralıq köçürmə məntəqələri təşkil edilə bilər. Nəqliyyat vasitələrində köçürülən əhali təhlükəsiz zonada nəqliyyatdan düşürmə stansiyalarına və ya məntəqələrinə gətirilir, burada nəqliyyatdan düşürülür və sonra təşkil edilən köçürmə əhali də bu məntəqələrə gəlir. Köçürmə üzrə qəbul etmə məntəqələrinin işçiləri gətirilən əhalinin qarşılmasını, qeydə alınmasını və yerləşdirilməsini təşkil edir.

Köçürmə zamanı ən lazımı şeyləri - paltar, ayaqqabı, alt paltar, yataq ləvazimatı götürürlər. Hər bir adam özü ilə həmçinin ərzaq və bir qədər içməli su götürməlidir, 2-3 günlük ərzaq götürürlər: tez xarab olmayan, saxlanması daha rahat olan və yeməkdən əvvəl hazırlanması (uzun müddət bişirilməsi) tələb olunmayan ərzaq növləri - konserv konsentrat, qurudulmuş çörək və s. məhsullar götürmək daha yaxşıdır.

Köçürülən yaşlı adamlar sənədlərdən: şəxsiyyət vəsiqəsi, hərbi bileti, əmək kitabçasını və ya təqaüd vəsiqəsini, təhsili haqqında diplomu (attestatu), evlənmə haqqında vəsiqəsini və uşaqların doğum şəhadətnaməsini özləri ilə götürməlidir. Uşaqlar üçün paltar və ayaqqabı seçərkən, bunların mühafizə xüsusiyyətlərini və ilin fəslini nəzərə almaq lazımdır. Üç yaşadək olan uşaqlar üçün uşaq ərzaq malları - uşaq yeməyi, quru süd, konservləşdirilmiş şirələr və s. ehtiyatları hazırlanmalıdır.

Sənədlərdən - uşaqların yaş kağızlarını və məktəb gündəliklərini götürürlər.

Köçürülən uşaqların paltarları və ərzağı yığılmış çamadana (arxa çantasına) çətinlə (birka) bənd etmək və onun üzərinə uşağın soyadını, adını, atasının adını, ev ünvanını və köçürülmə məntəqəsinin adını aydın surətdə yazmaq lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həmişə geydiyi paltarın daxili cibinə də bu cür çətələ: uşağın adı, atasının adı, soyadı, təvəllüdü, ata və anasının ev və iş yerinin ünvanları göstərilən vərəq qoyulur; bu məlumatlar yazılmış ağ parça tikəsi uşağın paltarının astarına (yaxanın altında) tikilsə, daha yaxşı olar. Köçürülən əhalinin ərzaqla təminatı ictimai iaşə müəssisələrinin bazası əsasında təşkil edilir, lazımi hallarda əlavə iaşə məntəqələri (yeməxanalar) açılır. Respublikada, şəhər və rayonlarda bütün köçürmə tədbirləri üzrə ümumi hesablamalar aparılır, burada hər bir konkret fəvqəladə hadisə təhlükəsi yaranarkən və baş verərkən köçürmə işlərinin icrasına cəlb ediləcək qüvvə və vasitələr hesablanıb müəyyən edilir.

Köçürülmə zamanı adamlar öyrəndikləri yaşayış yerlərini tərk etməyə, əmlakının xeyli hissəsini evlərində qoyub getməyə, vərdiş etmədikləri şəraitdə yerləşib yaşamağa vadar olacaqlar. Hamı başa düşməlidir ki, adamların həyatını xilas etmək naminə bu çətinlik və məcburiyyətə tab gətirmək lazımdır. Buna görə də müəyyən olunmuş sərəncamları yerinə yetirmək, bu mürəkkəb tədbirlərin həyata keçirilməsində onlara kömək göstərmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Təhlükəsiz rayonların əhalisi isə təhlükəli zonalardan köçürülüb gətirilmiş əhalinin həyat şəraitinin təmin olunması: radiasiya əleyhinə daldalanacaqlar düzəldilməsi, tənəffüs üzvlərini qoruyan ən sadə mühafizə vasitələri hazırlanması, ictimai binaların yaşayış yeri kimi uyğunlaşdırılması, əlaltı materiallardan məişət əşyaları (çarpayı, kürsü, döşək və s.) düzəldilməsi işlərində fəal iştirak etməli-yardım göstərməlidir.

SUAL 2. Köçürmə orqanları və köçürmə komissiyalarının vəzifələri.

Köçürülmənin müvəffəqiyyəti köçürülən əhalinin şəhərdənkənar təhlükəsiz zonalarda qəbul edilib yerləşdirilməsinin necə təşkil edildiyindən və həyata keçirildiyindən asılı olacaqdır. İcra hakimiyyəti başçıları əhalinin və müəssisələrin şəhərdənkənar zonalarda qəbul edilməsi və yerləşdirilməsinin əsas təşkilatçısıdır. Onlar bu işlərə kənd və qəsəbə icra hökumət nümayəndələri MM qərarqahları, köçürmə komissiyaları, qəbuletmə və toplanış köçürmə məntəqələri, nəqliyyata mindirmə (yükləmə) və nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) stansiyaları (məntəqələri) vasitəsilə rəhbərlik edirlər.

Köçürmə komissiyası hələ sülh dövründə yaradılır. Adətən, rayonun İcra hakimiyyətinin başçısı müavini köçürmə komissiyasının sədri təyin edilir. Komissiyanın heyətinə rayon tibb xidmətinin, kənd təsərrüfatı istehsalat idarəsinin, rayon istehlak cəmiyyətinin, **rayon polis şöbəsinin**, nəqliyyat xidmətinin, rabitə və xəbərdarlıq xidmətinin, təhsil şöbəsinin, ictimai təminat şöbəsinin nümayəndələri, hərbi komissarlığın işçiləri, mənzil-kommunal şöbəsinin, rayon həmkarlar təşkilatı nümayəndələri, habelə 3-4 texniki işçi daxil edilir.

Əhalinin qəbul olunub yerləşdirilməsi üzrə **rayon köçürmə komissiyası** - rayonun mülki müdafiə qərarqahı ilə birlikdə aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirir:

- fəhlə-qulluqçuların və əhalinin yerləşdiriləcəyi rayonların müəyyən edilməsi üzrə təkliflər hazırlayır,
- bu rayonların hazırlanması və təmin olunmasında iştirak edir,
- köçürülənləri qəbul edən məntəqələrin miqdarını və yerlərini müəyyənləşdirir,
- uşaqları, əlilləri və qocaları nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) məntəqəsindən yerləşdirmə məntəqələrinə daşımaq üçün lazım olacaq nəqliyyat vasitələrinin miqdarını müəyyən edir.

Bundan əlavə, köçürmə komissiyası mülki müdafiə planının əsas bölmələrindən birinin – “Köçürülən əhalinin qəbul olunması və yerləşdirilməsi planı”nın işlənilib hazırlanmasında iştirak edir, habelə əhalinin tibb xidməti, ərzaq, ən lazımlı şeylər və kommunal-məişət xidməti ilə təmin olunması üçün digər əlaqədar təşkilatlar ilə birlikdə fəaliyyət göstərir; qəbuletmə məntəqələri üçün rəisləri və xidmətçi heyəti seçir, təsdiq olunması üçün onları Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısına təqdim edir; qəbuletmə məntəqələrinin şəxsi heyətinin işə hazırlanmasını təşkil edir və həyata keçirir, köçürülən əhalinin rayonda qəbul olunmasına və yerləşdirilməsinə rəhbərlik edir.

Rayonun köçürmə qəbuletmə məntəqələri ölkəyə basqın təhlükəsi yarandığı FH elan edilərkən açılır, eyni zamanda şəhər əhalisinin yaşayış məntəqələrində yerləşdirilməsi planını dəqiqləşdirir, gələn qatarları qəbul etmək üçün nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) stansiya və məntəqələrində hazırlıq işləri görür; şəhərdən gələn əhalini yerləşdirmə yerlərinə daşımaq üçün nəqliyyat vasitələrini hazırlayır; tibb və məişət xidmətlərini təşkil etmək üçün tədbirlər keçirirlər. İcra hökumət nümayəndələri rəhbərləri və onların qərarqahları şəhərdən gələn adamların yerləşdirilə biləcəyi mənzil fondunu, istehsalat binalarını və digər tikintiləri əvvəlcədən bölüşdürür; uşaqları və qocaları yerləşdirmə məntəqələrindəki daşımaq üçün lazım olan nəqliyyat vasitələrini müəyyənləşdirir; fəhlələrin, qulluqçuların və köçürülən əhalinin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi planını işləyib hazırlayırlar. Onlar özlərinin bu işlərini rayon qəbuletmə komissiyası ilə razılaşdırırlar.

Çox sayda əhali qəbul edən iri təsərrüfatlarda köçürülənləri qəbuletmə məntəqələri təşkil olunur. Az miqdarda köçürülən olduqda qəbuletmə məntəqəsi yaradılmır. Təsərrüfat işlərini və köçürülən əhalini həm rayonun qəbuletmə məntəqələrində, həm də bilavasitə nəqliyyatdan düşürmə (boşaltma) məntəqələrində qəbul edə bilirlər. Birinci halda qəbuletmə məntəqələri təsərrüfatların mərkəzi malikanələrində, ikinci halda isə bilavasitə düşürmə (boşaltma) məntəqələrində təşkil edilir.

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqələrinin ictimai binalarda (məktəblərdə, klublarda) yerləşdirmək məqsəda uyğundur. Bu gələn əhalini günün və ilin istənilən vaxtı, habelə hər cür havada müvəqqəti olaraq həmin binalarda yerləşdirməyə imkan verir.

Qəbuletmə məntəqələrinin qarşısına böyük və məsul vəzifələr qoyulur. Onlar gələn əhalini qarşılamaq, onları qeydə almaq, yaşayış məntəqələri üzrə bölüşdürməli və adamları yerləşdirmə yerlərinə mütəşəkkil surətdə yola salmalıdırlar.

Qarşısına qoyulan vəzifələrdən və şəraitdən asılı olaraq məntəqənin heyətinə aşağıdakı şəxslər daxil edilə bilər:

- məntəqənin rəisi və onun tərbiyə üzrə müavini;
- qeydə alma və uçot qrupu (10-12 nəfər);
- komendant və növbətçilər (3-5 nəfər);
- köçürülənləri qarşılama qrupu (16-21 nəfər);
- komplektləşdirmə və yola salma qrupu (6-7);
- iaşə qrupu (3 nəfər);
- tibb məntəqəsinin işçiləri (2 nəfər);
- ana və uşaq otağının xidmətçiləri (2 nəfər)
- **ictimai asayışı mühafizə qrupu** (4-6 nəfər).

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqəsinin işini daha yaxşı təşkil etmək məqsədilə lazımı sənədləri hələ sülh dövründə hazırlayırlar. Bu sənədlərin miqdarı və məzmunu müxtəlif hallarda müxtəlif olacaqdır.

Əsas sənədlər bunlardır:

- məntəqədə qəbul edilməli olan köçürülən şəxslərin siyahısı;
- məntəqənin şəxsi heyətinin siyahısı;
- xəbərdarlıq sxemi;
- MM rəhbər heyətinin telefon nömrələrinin siyahısı;
- köçürülən əhalinin yerləşdiriləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısı;
- köçürülənləri yerləşdirmə yerlərinə daşımaq üçün ayrılan nəqliyyat vasitələrinin növləri üzrə miqdarı;
- köçürmə vəsiqələrinin nümunələri;
- köçürülənləri uçota almaq üçün sənədlərin formaları;
- məntəqənin şəxsi heyətinin xidməti vəzifələri cədvəli.

Köçürülənləri qəbuletmə məntəqəsinin rəisi vəzifəsinə rəhbər işçilərdən biri təyin olunur. O, sülh dövründə: gələn əhalinin qəbul olunması və yerləşdirilməsi qaydalarını və qəbuletmə məntəqəsinin iş qaydasını öyrənməli, qəbuletmə məntəqəsinə gələcək əhalinin miqdarını, onların yerləşdiriləcəyi yaşayış məntəqələrini, qatarların və avtomobil kalonlarının nömrələrini, düşürmə məntəqələrinin və qatarların təxminən nə vaxt gələcəyini, habelə radiasiyadan qoruyan daldalanacaqların yerini bilməlidir. Ərazi zəhərlənərkən o, adamların radiasiyadan qoruyan daldalanacaqlarda mühafizə olunması üçün tədbir görür. Komendant məntəqə binasının işə hazırlanması və avadanlıqla təmin olunması üçün məsuliyyət daşıyır.

Şəhərdəki obyektlərdə (zavod, fabrik) köçürmə komissiyası, toplanış-köçürmə məntəqələri yaradır, habelə nəqliyyata mindirmə (yüklənmə) stansiyaları (körpüləri, məntəqələri) təyin edilir. Şəhər obyektinin köçürmə komissiyası köçürülməli olan fəhlə, qulluqçuları və onların ailə üzvlərini hesaba alır, toplanış-köçürmə məntəqələrini təşkil edir, habelə köçürülmə qaydalarını müəyyənləşdirir. O, həmçinin şəhərdən kənar zonanı əvvəlcədən yoxlayır və kənd təhlükəsi rayonunun köçürülənləri qəbul etmə komissiyası ilə birlikdə yerləşdirilmə məntəqələrini düzəltməsi üçün çalışır.

Köçürülməli olan şəxslərin siyahısını vaxtaşırı yoxlayıb dəqiqləşdirirlər. Siyahının bir nüsxəsi toplanış-köçürmə məntəqəsində saxlanılır, ikinci nüsxəsi isə köçürülmə planının surəti ilə birlikdə kənd rayonunun qəbuletmə komissiyasına verilir.

Toplanış-köçürmə məntəqələrində (TKM) əhali toplanır, qeydə alınır, mütəşəkkil surətdə nəqliyyata mindirilir və şəhərdənkənar zonaya yola salınır. Bu məntəqələr köçürülən əhalinin iş və ya yaşayış yerlərində hər 2-3 min adam üçün bir məntəqə hesabı ilə rayon (şəhər) İcra Hakimiyyəti Başçısının qərarı əsasında yaradılır. Toplanış-köçürmə məntəqəsinin heyəti yerinə yetirilən vəzifələrdən və şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Toplanış-köçürmə məntəqəsinin rayon (şəhər) köçürmə komissiyası ilə rabitə vasitəsi olmalıdır.

Qeydə alma və uçot qrupunun - işçiləri məntəqəyə gələn əhalinin uçotunu aparır, qatarın (maşının) nömrəsini, qatara, maşına cavabdeh şəxsin soyadını köçürülənlərə deyir, habelə köçürmə vəsiqəsi olmayan şəxslərə həmin vəsiqələri verir.

Əhalini xəbərdar edən qrup - köçürülmənin başlanması haqqında vətəndaşlara xəbər verir, onlardan qəbz almaqla köçürmə vəsiqələrini paylayır, toplanış-köçürmə məntəqəsinə nə vaxt gəlmək lazım olduğunu və onun harada yerləşdiyini izah edir.

Nəqliyyata mindirən və piyada kolonlarını komplektləşdirən qrup - adamların nəqliyyata mindirilməsini, piyada kolonları təşkil edir, kolonlara cavabdeh şəxsləri təyin edir, nəqliyyatda və piyada gedərkən davranış qaydalarını köçürülənlərin nəzərinə çatdırır.

Tibb məntəqəsi xəstəxanalara yardım göstərmək və toplanış-köçürmə məntəqəsi yerləşən sahənin lazımı sanitariya şəraitini təmin etmək üçündür. Qrupun heyətinə həkim, feldşer, tibb bacıları və sanitarlar daxil edilir. Məntəqənin həkimi bu toplanış məntəqəsinə yazılmış müəssisələrin, idarələrin tibb işçilərindən və ya şəhərin tibb idarələrinin əməkdaşlarından mülki müdafiənin tibb xidməti tərəfindən təyin olunur. O, toplanış məntəqəsinə və yerləşdirmə yerlərinə gedərkən əhalinin tibbi təminatına cavabdehdir. Tibb məntəqəsinin həkimi: köçürülənlər, xüsusən də uşaqlar və qocalar üzərində müşahidə aparmalı; ilk tibbi yardım göstərmək üçün məntəqədə lazımı dərman və tibb avadanlığı ehtiyatı saxlamalıdır.

Bütün ağır xəstələnmə halları haqqında o, dərhal toplanış-köçürmə məntəqəsinin rəisinə məlumat verməli və onların göstərişi üzrə xəstələri yaxındakı müalicə müəssisələrinə göndərməli; toplanış-köçürmə məntəqəsi binasının və xüsusən də ümumi istifadə yerlərinin sanitariya-gigiyena vəziyyətinə nəzarət etməli; köçürülənlər arasında tibb xidmətinin göstərişi əsasında sanitariya-gigiyena, profilaktika tədbirlərini təşkil etməli və həyata keçirməli; görülən işlər barədə məntəqə rəisinə və obyektin mülki müdafiə rəisinə məlumat verməlidir.

İctimai asayişin mühafizə qrupu - polis işçilərindən və konüllü xalq drujinalarının üzvlərindən yaradılır. Qrupun rəisi ictimai asayiş xidməti tərəfindən təyin edilir və operativ cəhətdən toplanış-köçürmə məntəqəsi rəisinin tabeliyində olur. O, məntəqədə və yüklənmə stansiyasına gedən yollarda ictimai asayişin və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə tam cavabdehdir.

Toplanış-köçürmə məntəqəsinin komendantı - məntəqəyə yazılmış müəssisələrin, təşkilat və idarələrin rəhbər heyətindən təyin olunur və köçürmə məntəqəsinin rəisinə tabe olur. O, məntəqəni telefon, radio, lazımı avadanlıq və su ilə təmin etməli, nəqliyyata minməyə kömək edən qrup üçün adamlar ayırmalı, adamların mühafizəsi üçün əvvəlcədən tədbirlər nəzərdə tutmalıdır.

Dəmiryol qatarı (avtomobil kalonu) rəisi - köçürülən əhalinin yerləşdirilmə rayonlarına (məntəqələrinə) vaxtında daşınmasına cavabdehdir. Ona, qatar briqadası da daxil olmaqla qatarın bütün şəxsi heyəti tabedir. Qatar rəisi rabitə vasitələrindən (teleqraf, telefon, radio) və nəqliyyatdan pulsuz istifadə etmək imtiyazına (xidməti iş üçün) malikdir.

Köçürmə işlərini, xüsusən bu hadisələr gözlənilmədən baş verərkən, qısa müddət ərzində mütəşəkkil surətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək təsərrüfat obyektləri rəhbərlərinin, fövqəladə komissiyaların və mülki müdafiə qərargahlarının vacib vəzifələrindəndir.

SUAL 3. Köçürülmə (təxliyyə) tədbirlərinin təbii xarakterli fəvqəladə hadisələr, qəzalar və fəlakətlər zamanı təxliyyənin xüsusiyyətləri.

Zəlzələ baş vermiş rayonlarda əsas həyat təminatı sistemləri sıradan çıxarsa əhalinin köçürülməsi yerinə yetirilir. Köçürülmə yerli və ya regional səviyyəli olur. Köçürülmə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi müddəti yol nəqliyyat imkanları ilə müəyyən olunur və köçürülmə nəqliyyat sistemlərinin bərpasından sonra yerinə yetirilir. FH zonasında qalmış əhalinin ilk növbədə həyat təminatı təşkil olunur. Köçürülmə bir mərhələdə aparılır, müvəqqəti yerləşmə, zərərçəkmiş rayonlarda təşkil olunur. Bu məqsədlə şəhərdəki meydançalar, stadionlar və digər təhlükəsiz yerlər istifadə olunur. Mənzillərini itirmiş insanlar müvəqqəti olaraq çadırlarda, vaqonlarda, yağma evlərdə, su nəqliyyatı gəmilərində yerləşdirilir. Yanğınlar zamanı onun adamlara göstərdiyi psixoloji təsiri nəzərə almaq lazımdır: məlumdur ki, hətta kiçik bir yanğın zamanı yaranan çaxnaşma xeyli təlafata səbəb olur. Məs: meşə yanğınları vaxtı adamlar yanğının yayılma sürətini nəzərə almadan onun ön səddindən qaçıb uzaqlaşmağa çalışır, lakin çox vaxt buna nail ola bilmirlər. Fəlakətli subasmış ərazilərdə köçürülmə hidro-texniki qurğularda qəzalar, çay və su hövzələrində suyun səviyyəsinin qalxması zamanı təşkil olunur. Hidrotexniki qurğularda qəza proqnozu ehtimalı olduqda əvvəlcədən köçürülmə təşkil olunur. Köçürülmə **lokal** və ya **yerli** xarakter daşıyır. Əgər köçürülmə üçün zaman azdırsa, köçürülmə ərazi prinsipi üzrə bir və ya iki mərhələdə aparılır. Qəza zamanı hidrotexniki qurğunun dağılma təhlükəsi olduqda təcili köçürülmə su dalğasının 4 saat müddətində çata biləcəyi zonadan kənar əraziyə edilir.

Kimya təhlükəli obyektlərdə qəzalar zamanı zəhərlənmə zonasında olan əhali təcili olaraq güclü təsirli zəhərli maddənin (GTZM) buludunun yayıldığı zonanın sərhədlərindən uzaq əraziyə köçürülür. Zəhərləyici maddənin növündən asılı olaraq zəhərlənmə zonasından ya yüksəklik ərazi ilə (məs: xlorla zəhərlənmə zamanı), ya da çökəklik ərazisi ilə (Məs: ammoniyakla zəhərlənmə zamanı) çıxmaq lazımdır. Kimyəvi təhlükəli obyektlərin bilavasitə yaxınlığında yaşayan əhalini, GTZM buludunun tez yayılmasına görə, adətən, ərazidən tez çıxarmaq mümkün olmur. Ona görə də həmin ərazidəki əhali yaşayış binalarında (istehsal və xidməti binalarda) otaqları kipləşdirməklə və fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə etməklə yuxarı və ya aşağı mərtəbələrdə (GTZM növündən asılı olaraq) sığınirlar.

Əhalinin mümkün tez köçürülməsi ilkin proqnoz məlumatlarına əsasən əvvəlcədən mümkün zədələnmə zonasından kənar əraziyə aparılır. GTZM ətraf mühitə yayılması ilə əlaqədar köçürülən əhalinin köçürüldüyü ərazidə qalma müddəti bir neçə saatdan bir neçə günə qədər ola bilər. Bu mühafizə vasitəsi iri miqyaslı qəzalar zamanı çox effektivdir.

Kimyəvi zəhərlənmə zonasından əhalinin və heyətin müvəffəqiyyətlə qısa müddətə köçürülməsi əvvəlcədən planlıdır, xəbərdarlıq, nəqliyyat, tibbi təminat, ictimai asayişin mühafizəsi və köçürülmənin təşkili tədbirlərinin yerinə yetirilməsi ilə mümkündür.

Əhalinin köçürülməsi qərarı GTZM insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradan toksiki doza həddi proqnozlaşdırıldıqda verilir. Təxliyyə qərarı əsasən direktiv sənədlərdəki toksiki doza həddi normalarını aşdıqda verilir. Məsələn, ammoniyak üçün toksiki doza həddi dəqiqədə 15 mq/l, xlor üçün 0,6 mq/l hesablanır və s. Bu həddi aşdıqda təxliyyə yerinə yetirilir.

Radiasiya təhlükəli obyektlərdə qəzalar zamanı əhalinin köçürülməsi, adətən, **yerli** və ya **regional** xarakter daşıyır. Əhalinin təxliyyə olunması qərarı radiasiya şəraitinin proqnozları əsasında verilir. Əgər proqnozlaşdırılan şüalanma həddi aşağı səviyyədədirsə, o zaman təxliyyə aparılır. Əgər şüalanma proqnozuna görə şüalanma aşağı səviyyədən yuxarı olarsa, lakin yuxarı səviyyəyə qədər çatmırsa, o zaman köçürülmə təxirə salınır və konkret şəraitdən və yerli şərtlərdən asılı olaraq aparılır.

Əgər şüalanma proqnozu yuxarı səviyyədə olarsa, o zaman təxliyyə mütləq yerinə yetirilməlidir.

Əhalinin təxliyyəsi **2 mərhələdə** aparılır: birinci mərhələdə-təxliyyə olunan əhali köçürülmə məntəqəsindən mümkün radiasiya zədələnməsi zonası sərhədlərinə qədər çatdırılır; ikinci mərhələ isə təxliyyə olunacaq təhlükəsiz yerə çatdırılmadır.

Qəza baş vermiş rayonun ərazisi polis əməkdaşları tərəfindən ciddi nəzarətə götürülür, əhalinin qəza zonasından köçürülməsini isə yol polisi müəyyən marşrut üzrə nizama salır. Köçürmə işlərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi həmçinin əhalinin özünün mütəşəkkiliyindən və nizamından xeyli aslıdır.

Köçürmə işlərini, xüsusən bu hadisələr gözlənilmədən baş verərkən, qısa müddət ərzində mütəşəkkil surətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək təsərrüfat obyektləri rəhbərlərinin, fəvqəladə komissiyaların və MM qərargahlarının vacib vəzifələrindəndir.

MÖVZU 9.

Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələri. Mülki müdafiə kəşfiyyatının təşkili və aparılması. İctimai asayişin mühafizə xidmətinin əsas vəzifələri.

SUAL 1. Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinin təyinatı.

Mülki Müdafiə qüvvələri – mülki müdafiənin qoşun hissələrindən, ştatlı qəza-xilasetmə dəstələrindən, həmçinin nazirliklərin, baş idarələrin və icra hakimiyyəti başçılarının tabeliyində olmaqla, təsərrüfat obyektlərinin bazasında yaradılan və mülki müdafiənin xüsusi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə cəlb olunan müxtəlif təyinatlı qüvvələrdən ibarətdir.

Mülki müdafiə qüvvələri – fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsi və başqa vəzifələri icra etmək üçün yaradılır.

Mülki müdafiə qüvvələrinin əsasını – hərbiləşdirilməmiş dəstələr təşkil edir. Bunlar sülh və müharibə dövrlərinin ehtimal olunan fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin yerinə yetirilməsinə cəlb olunan mülki müdafiə qüvvələrinin sayca ən böyüyüdür.

MM üzrə respublikamızın qanununa əsasən, mülki müdafiə dəstələri (qüvvələri) **ərazi-istehsalat prinsipi** üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasında, rayonlarda, şəhərlərdə, obyektlərdə və yaşayış məntəqələri üzrə yaradılır. Mülki müdafiə dəstələri (qüvvələri) hələ, sülh dövründə ayrı-ayrı təsərrüfat obyektlərində yaradılır. Dəstələr adamlarla, əşyalarla, texnika və nəqliyyat vasitələri, habelə, təchizat normasına uyğun, digər avadanlıqlarla idarə və təşkilatların daxili imkanları hesabına təchiz olunurlar. Hərbiləşdirilməmiş mülki müdafiə dəstələrinə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan, 18 yaşından 62 yaşadək kişilər, 18 yaşından 55 yaşadək qadınlar cəlb edirlər. Birinci və ikinci qrup əlillər, hamilə və 8 yaşnadək uşağı olan qadınlar, həmçinin 3 yaşadək uşağı olan orta və ali tibb təhsilli qadınlar dəstələrə cəlb olunmurlar.

Mülki müdafiə dəstələri tabeliyinə və məqsədinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- **Tabeliyinə görə** – ərazi dəstələri və obyekt mülki müdafiə dəstələrinə bölünürlər.

- **Yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə** – obyektlərdə ümumi məqsədli mülki müdafiə dəstələri, xidmət dəstələri (xüsusi məqsədli dəstələr), kimyəvi təhlükəli obyektlərdə isə ixtisaslaşdırılmış dəstələr yaradılır.

- **Ümumi məqsədli MM dəstələri** – zədələmə ocaqlarında xilasetmə işləri aparmaq, təbii fəlakətlərin və istehsalat qəzalarının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulur. Yığma komandalar (qruplar), xilasetmə dəstələri (komandaları, qrupları), yığma mexanizasiya dəstələri (komandaları) ümumi məqsədli dəstələr sayılır.

- **Mülki müdafiə xidmət (xüsusi təyinatlı) dəstələrinə** – kəşfiyyat, tibbi yardım, yanğınsöndürmə, rabitə, dozimetrik və kimyəvi nəzarət və s. dəstələr aiddir.

Yüksək təhlükəli obyektlərdə (AES, kimyəvi maddələrdən istifadə edən və s.) **ixtisaslaşdırılmış dəstələr** yaradılır.

Ərazi və sahə orqanları tərəfindən yaradılan hərbiləşdirilməmiş **ümumi və xüsusi təyinatlı mülki müdafiə dəstələri**, bilavasitə, həmin orqan rəhbərlərinin sərəncamı ilə fəaliyyət göstərir.

Hazırlıq dərəcəsinə görə, hərbiləşdirilməmiş dəstələrin bir hissəsi **yüksək hazırlıqlı** (hazırlığa gətirilmə vaxtı 2-6 saat), qalan dəstələr isə, **gündəlik (ümumi) hazırlıqlı** olurlar (hazırlığa gətirilmə vaxtı 6-24 saat).

SUAL 2. Rayon Mülki müdafiə qərargahı və onun əsas vəzifələri.

Rayonun MM qərargahı – Rayonun İcra Hakimiyyəti başçısı, MM dəstələrinin işinə MM qərargahı və MM xidmət rəisləri vasitəsi ilə, gündəlik rəhbərliyi təşkil edir. Rayonun İcra Hakimiyyəti, onun şöbələri, habelə, digər idarə və təşkilatların işçilərindən təşkil olunur.

MM qərargahına, adətən, ştatda olan işçi, qərargah rəisi rəhbərlik edir. MM qərargahının digər şəxsi heyəti, öz vəzifələrini əsas işdən ayrılmadan yerinə yetirirlər. Rayonun İcra Hakimiyyəti başçısı həmin şəxslərin bilavasitə, qərargahda, xidmətlərdə və obyektlərdə işləyəcəyi günləri (saatı) müəyyən edir.

Qərargah heyətinin sayı konkret şəraitdən asılı olaraq müəyyən edilir.

Qərargah 12-16 nəfərdən ibarət ola bilər: qərargah rəisi, onun müavini, operativ kəşfiyyat şöbəsi (rəis və 2-3 köməkçi); döyüş hazırlığı qrupu (rəis və 2-3 köməkçi); mühəndis-texniki və radiasiyadan mühafizə qrupu (rəis və 1-2 köməkçi); maddi və texniki təminat qrupu (rəis və 1-2 köməkçi). Rayon İcra Başçısı rayon tabeliyində olan şəhərdə yerləşirsə, belə hallarda rayonun və şəhərin birləşmiş mülki müdafiə qərargahı yaradılır, həmçinin rayonun başçısına təbə olan vahid xidmətlər təşkil edilir.

Rayon qərargahının əsas vəzifələri - rayonun mülki müdafiə planını işləyib hazırlamaq və onun yerinə yetirilməsini təşkil etmək; əhalini, xalq təsərrüfatı istehsalını qorumaq və zərər çəkmiş şəhərlərə yardım göstərmək üçün mülki müdafiənin döyüş hazırlığını daim təmin etmək; əhaliyə mülki müdafiə siqnalları vasitəsilə xəbər vermək və dəstələrin, xidmətlərin arasıkəsilmədən idarə olunmasını təmin etmək; kəşfiyyatı təşkil etmək və ona müntəzəm rəhbərlik etmək; əhalinin və xalq təsərrüfatı istehsalı obyektlərinin nüvə, kimyəvi, bakterioloji və adi silahlardan, sülh məhiyyətli FH-dan mühafizəsinə dair tədbirləri işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək; mülki müdafiə xidmətləri və dəstələri şəxsi heyətinin hazırlığını təşkil etmək və onun keçirilməsinə nəzarət etmək; rayonun ərazisində yerləşən obyektlərin mülki müdafiə hazırlığına nəzarət etməkdir.

Rayon (şəhərin) mülki müdafiə xidmətləri – mülki müdafiə tədbirlərini, dəstələrin hazırlığını və zədələnmiş (zəhərlənmiş) yerlərdə iş görəkən onların düzgün idarə olunmasını təmin etmək üçün, yerli şəraiti və müvafiq bazanın olmasını nəzərə alaraq, Rayon (şəhər) İcra Hakimiyyətinin qərarı ilə rayon xidmətləri yaradılır.

Onlardan:

- Ərzaq və paltarla təchizat xidməti;
- Tibb xidməti;
- MM rabitə xidməti;
- MM yanğından mühafizə xidməti;
- MM ictimai asayişin mühafizə xidməti;
- Heyvanlarını və bitkiləri mühafizə xidməti.

Rabitə xidməti - rayon (şəhər) rabitə idarəsinin bazası əsasında təşkil olunur. Rabitə xidmətinin işçiləri: İcra Hakimiyyətinin nümayəndəsinə, idarələrin, müəssisələrin vəzifəli şəxslərinə və rayonun bütün əhalisinə fəvqəladə hadisələr təhlükəsi barədə vaxtında xəbər verir; MM siqnallarının verilməsini təşkil edir, rayonun bütün obyektləri ilə rabitə yaradır və onun daim fəaliyyətə hazır saxlayır; rayonun ərazisində fəaliyyət göstərən mülki müdafiə qüvvə və vasitələrinin idarə olunmasını təmin edir.

Tibb xidməti - tibb müəssisələrinin bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi – rayonun baş həkimidir). Xidmət: müalicə-profilaktika, epidemiya əleyhinə və sanitariya-gigiyena tədbirlərini həyata keçirir; tibb dəstələrinin ixtisas hazırlığını təmin edir; zərər çəkmiş, zədələnmə ocağından çıxarılan adamların qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və müalicəsi üçün binaları hazırlayır.

İctimai asayişin mühafizə xidməti - rayon polis şöbəsinin bazası əsasında təşkil olunur (xidmətin rəisi - rayon polis şöbəsinin rəisidir). Xidmət: dövlət mülkiyyətini və ictimai mülkiyyəti, habelə vətəndaşların şəxsi əmlakını qorumaq; çaxnaşmanın qarşısını almaq; nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək; əhalinin müəyyən edilmiş davranış qaydalarını yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək həvalə olunur. Xidmət köçürülmə işlərinə, mülki müdafiə siqnalları üzrə əhalinin daldalanmasına yardım göstərir, zədələnmə ocağına buraxılma rejiminin və bakterioloji yoluxma ocağında karantin tədbirlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Yangından mühafizə xidməti - yangından mühafizə təşkilatlarının bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi - rayonun yangından mühafizə şöbəsinin (idarəsinin) rəisi və ya yangından mühafizə müfəttişidir). Bu xidmətin vəzifələri: yangınsöndürən dəstələr hazırlamaqdan, yangına qarşı profilaktika tədbirlərini həyata keçirməkdən, müəssisə, idarə kənd və qəsəbələrin ərazisində su hövzələri tikilməsini təşkil etməkdən ibarətdir. Yangınlar baş verdikdə onların məhdudlaşdırılması və söndürülməsi üçün xidmət hər cür tədbir görür.

Ərzaq və paltarla təchizat xidməti - rayon istehlak cəmiyyəti və ticarət bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi rayon istehlak cəmiyyətinin sədridir). Bu xidmət: anbarlarda, ictimai iaşə və ticarət müəssisələrində saxlanan malların zəhərləyici, radioaktiv maddələrdən və bakterioloji vasitələrdən mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur; köçürülən və zərər çəkmiş əhalinin yeməklə təmin olunmasını sahmana salır, onları ən lazımi şeylərlə təchiz edir; həmçinin rayonun mülki müdafiə dəstələrinin şəxsi heyətini yeməklə təmin edir.

Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti - baytarlıq və aqronomiya idarələrinin bazası əsasında təşkil olunur. Xidmət baytarlıq tədbirlərini və heyvanların, kənd təsərrüfatı bitkilərinin, meyvə ağaclarının və meşələrin kütləvi zədələnmə vasitələrindən qorunması üçün tədbirlər həyata keçirir. Kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrdə bu xidmət həmçinin su mənbələrinin, taxıl, alaf və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının mühafizəsi üzrə tədbirlər görür. Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti heyvandarlıq məhsullarının baytarlıq-sanitariya ekspertizasını təşkil edir, kənd təsərrüfatı müəssisələrində su mənbələrinin və ərzaq ehtiyatlarının vəziyyətinə nəzarət edir; tibb xidməti, habelə ərzaq və paltarla təchizat xidməti ilə birlikdə zəhərlənmiş məhsullardan istifadə olunması qaydalarını müəyyənləşdirir.

Lazım gəldikdə rayon (respublika) rəhbərliyinin razılığı ilə rayonda yuxarıda göstərilənlərdən əlavə başqa xidmətlər də (kommunal-texniki xidmət-rayon kommunal təsərrüfatı kombinatı bazası əsasında; mühəndis xidməti - tikinti təşkilatlarının bazası əsasında; avtomobil nəqliyyatı xidməti - avtomobil təsərrüfatları, yol idarələri və digər təşkilatların bazası əsasında; maddi-texniki təchizat, energetika və b. xidmətlər) yaradıla bilər. Əgər xidmət bir neçə idarənin bazası əsasında yaradılırsa, bu zaman həmin idarələrin rəhbərlərindən biri xidmətin rəisi, qalanları isə onun müavinləri təyin edilir. Rayon xidmətlərinin vəzifələri və fəaliyyəti əsasnamələrlə, təlimatlarla, habelə yuxarı xidmətlərin göstərişləri əsasında və rayonun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yuxarı idarə rəhbərləri tərəfindən müəyyən edilir. Öz bazası əsasında rayon xidmətləri yaradılmış təşkilatların imkanlarından asılı olaraq burada komandalər, qruplar, briqadalar, habelə xüsusi məqsədli mənzillər; tibb, mühəndis, ictimai asayiş mühafizə, rabitə, kommunal-texniki, avtomobil nəqliyyatı, heyvanları və bitkiləri mühafizə mənzilləri təşkil edə bilər. Bundan başqa, mülki müdafiə məqsədləri üçün (ştat üzrə mövcud strukturda) rayonun rabitə, səhiyyə idarələrindən, habelə maddi və texniki təchizat, ticarət və ictimai iaşə idarə və müəssisələrindən istifadə olunur.

Rayonun və şəhərlərdən köçürülən müalicə-profilaktika və tibb idarələrinin bazası əsasında baza xəstəxanaları idarəsi, çeşidləmə-köçürmə hospitalları, baş və profil xəstəxanaları, ilk yardım dəstələri və epidemiya əleyhinə dəstələr yaradılır. Mülki müdafiə rayon mərkəzindəki komanda məntəqəsindən idarə edilir.

Bu məntəqəni rabitə vasitələri ilə, məntəqənin şəxsi heyətini isə nəqliyyat vasitələri və fərdi mühafizə vasitələri ilə təmin edirlər. Komanda məntəqəsində: rəhbər heyət, qərargahın və xidmətlərin şəxsi heyəti, köçürmə komissiyası və xidmət qrupu yerləşir. Müəssisə direktorları, rəhbərləri mülki müdafiəyə cavabdeh şəxs sayılırlar.

Onlara aşağıdakı vəzifələr həvalə olunur:

- obyekt dəstələri yaratmaq, onları lazımi əmlakla təchiz etmək və bu dəstələrin döyüş hazırlığını təmin etmək;
- əhaliyə FH-ın nəticələrindən mühafizə tədbirlərinin öyrədilməsini təşkil etmək;
- mülki müdafiə dəstələri və əhali üçün xüsusi əmlak və fərdi mühafizə vasitələri əldə etmək, bunları toplayıb saxlamaq;
- vəzifəli şəxslərə, dəstələrin şəxsi heyətinə və əhaliyə FH təhlükəsi haqqında vaxtında xəbər vermək;

- əhalinin mühafizəsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsinə rəhbərlik etmək;
- profilaktika tədbirlərini, epidemiya, epizootiya və yangın əleyhinə tədbirləri təşkil etmək;
- şəhərlərdən köçürülmüş əhalini və idarələri qəbul edib yerləşdirmək;
- əhalinin köçürülməsini təşkil etmək;
- xəstəxana kollektorları açmaq üçün nəzərdə tutulmuş binaları hazırlamaq;
- dəstələri toplamaq və onların zədələnmə ocağına yürüşünü təşkil etmək;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının, bitkilərin, ərzaq ehtiyatlarının, yemin və su mənbələrinin radioaktiv, kimyəvi maddələr, bakterioloji vasitələrlə yoluxmadan mühafizəsi üzrə tədbirləri yerinə yetirmək;
- əkinlərin, su anbarlarının, meşələrin, otlaqların və başqa kənd təsərrüfatı sahələrinin zəhərlənməsini vaxtında aşkara çıxarmaq məqsədilə bu yerlərə nəzarəti təşkil etmək, habelə onların zərərsizləşdirilməsi işlərinə rəhbərlik etmək.

Obyekt dəstələrinin hazırlığına gündəlik rəhbərliyi təmin etmək və mülki müdafiə tədbirlərini planlaşdırmaq üçün obyektlərdə 3-5 nəfərdən ibarət qərargah (qərargahın heyətinə daxil edilən işçiləri öz əsas vəzifələrindən ayırmamaq şərtilə) yaradılır.

Rayonun mülki müdafiə dəstələri - mövcud qanunvericilərin icrası ilə əlaqədar, şəhər, rayon, qəsəbələrdə, habelə, təyinatından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, adətən, sülh və müharibə dövrünün ehtimal olunan fəvqəladə hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaq və digər təxirəsalınmaz işləri görmək üçün, aşağıda adları qeyd olunan **MM dəstələri yaradılır:**

- MM xilasetmə dəstələri (komandaları, qrupları);
- MM kəşfiyyat qrupları (mənzilləri);
- Zərərsizləşdirici komanda;
- MM sanitariya drujinası (dəstələri);

Kənd yerlərindəki müalicə–profilaktika, rayon və şəhərlərin tibb müəssisələrinin bazasında:

- ilk tibbi yardım dəstələri;
- ixtisaslaşdırılmış təcili tibbi yardım dəstələri (briqadaları);
- şəhər, rayon Gigiyena və Epidemiologiya, Sanitar İnspektorluğu Mərkəzlərinin bazasında iş:
 - epidemiya əleyhinə dəstələr;
 - epidemioloji kəşfiyyat qrupları, həmçinin, digər mühüm əhəmiyyətli istiqamətlər üzrə, o cümlədən də, bütün növ nəqliyyat-kommunikasiya xətləri üzrə, MM qüvvələri yaradılır.

MM dəstələri **istehsalat prinsipi** əsasında, tam komplektləşdirilərək, təlimə cəlb edilirlər.

Dəstələrin ştat üzrə şəxsi heyət və əmlakla təchizatı – təsərrüfatların imkanları, habelə qüvvə və vasitələrə olan tələbatı nəzərə alınmaqla, MM qüvvələrinin təşkili sxemlərinə və təchizat normasına müvafiq olaraq, obyektlərin MM qərargahları tərəfindən yaradılır.

Xilasetmə dəstəsi (komandası, qrupu) – 2-4 komandadan (qrupdan, mənzildən) ibarət olub, obyektin əsas mülki müdafiə dəstəsi sayılır. Xilasetmə dəstəsinin şəxsi heyəti zədələnmiş adamları axtarmaq, uçqunlar altından, dağıdılmış sığınacaq və binarlardan çıxarmaq, həkimə qədər (ilk tibbi yardım) yardım göstərmək, habelə, onları zədələnmə ocağından təxliyyə etmək üçün nəzərdə tutulur.

Xilasetmə dəstəsi (komandası, qrupu) bir iş növbəsi (8-10 saat) ərzində, aşağıdakı işlərdən birini görə bilər:

- zədələnmiş 600-1200 nəfər adamı zədələnmə ocağından çıxarıb 250-350 m məsafəyə daşımaq;
- zədələnmiş 120-240 nəfəri uçqun altından, qismən uçulmuş binalardan çıxarıb 250-350 m məsafəyə aparmaq;
- qismən dağılmış xəndək və ya qazma tipli 60-120 daldalanacaqın üstünü açıb sökmək;
- 18-36 sığınacaq və zirzəminin üstünü açıb sökmək.

Həmin işləri yerinə yetirmək üçün, dəstə (komanda), adətən, mühəndis texnikası, o cümlədən, kənd təsərrüfatı texnikası, habelə xüsusi məqsədli dəstələr və avadanlıqlarla gücləndirilir.

Kəşfiyyat qrupu – 3-5 manqadan ibarət olur. Bu qrupun əsas vəzifələri 30-40 dəqiqə ərzində, 500 metrədək məsafədə, zədələnmə ocağının hüdudlarını, dağıntıların xarakterini və miqdarını, radiasiyanın səviyyələrini, zəhərləyici maddələrin və bakterioloji vasitələrin növünü, 8-12 ədəd mühafizə qurğusunun yeri və vəziyyətini müəyyən etməkdir.

Kəşfiyyat bölmələri - yanğınların yerini və ölçülərini; dağılmış və zədələnmiş binaların, sığınacaqların və daldalanacaqların vəziyyətini müəyyənləşdirir; texnika və nəqliyyatın hərəkəti üçün yararlı olan marşrutlar tapır; harada yaralıların olduğu barədə məlumat toplayır və başqa işləri icra edir.

Kəşfiyyat qrupu – adamların, texnikanın, əmlakın, ərzağın, alafın və suyun zəhərlənməsinə və ya səviyyəsinə nəzarət etmək, o cümlədən, digər işlərdə cəlb oluna bilər.

Zərərsizləşdirmə komandası – 2-4 qrupdan ibarət olub, ərəzini, tikintiləri və texnikanı zərərsizləşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Bir iş növbəsində (10 saat ərzində) – zərərsizləşdirmə komandası (qrupu):

- 350-600 min m² sahəni;
- 80-120 min m² tikilini deqazasiya edə bilər.

Sanitar drujinası (dəstəsi) – 4-5 sanitar drujinasından ibarət olub, kütləvi zədələnmə ocağında zərər çəkmiş adamlara ilk tibbi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulur. Dəstə (drujina) bir iş növbəsində (10 saat ərzində) 2200 – 2700 şəxsə ilk yardım göstərə bilər. Dəstə (drujina) zədələnmə ocağında mülki müdafiənin xilasedici bölmələri ilə birgə işləyir.

Sanitar drujinaları – 5 manqadan ibarətdir; kənd təsərrüfatı və orta təhsil müəssisələrinin bazası əsasında yaradılır. Drujinalar zərər çəkmiş şəxslərə zədələnmə ocağında ilk tibbi yardım göstərmək üçündür.

Mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsi qaydaları.

Mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlığa gətirilmə vaxtı – mövsümdən (qış, yay), habelə, iş və işdən kənar vaxt nəzərə alınmaqla, obyektlərin mülki müdafiə planlarında öz əksini tapır.

Hərbiləşməmiş mülki müdafiə qüvvələrini hazır vəziyyətə gətirmək üçün:

- hərbiləşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin toplanış yerini təyin etmək;
- tabel əmlakının verilməsi yeri və müddətini müəyyənləşdirmək;
- təyinat yerinə hərəkət etmək üçün, hərəkətə gəlmə vaxtını, marşrutunu və çatma müddətini təyin etmək lazımdır.

Hərbiləşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazırlığa gətirilmə müddəti:

a. yüksək hazırlıqlı qüvvələr üçün:

- iş vaxtı – 1 saatadək;
- işdən kənar vaxtı isə – 2 saatadəkdir,

b. ümumi hazırlıqlı qüvvələr üçün isə, 6 saatadək ola bilər.

İlin yay mövsümü istisna olmaqla, qış vaxtı, xüsusəndə, gecə saatlarında, hərbiləşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün əlavə, vəziyyətdən asılı olaraq, rəhbərlik tərəfindən vaxt ayrılır. Hərbiləşməmiş mülki müdafiə qüvvələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsi vaxtı, tədris ilinin birinci və ikinci yarımilinin ilk iş günü, əlavə iş saatları ayrılmamaqla, obyektin mülki müdafiə qərargah rəisi tərəfindən keçirilən xəbərdarlıq toplanışı üzrə məşq zamanı dəqiqləşdirilir. Bu xəbərdarlıq toplanışı üzrə məşqlərə, əlavə iş günü və ya saati sərf olunmadan, tədris ili ərzində, ən azı 1-2 dəfə keçirilir.

SUAL 3. Mülki müdafiə kəşfiyyatının növləri və əsas vəzifələri.

Kəşfiyyat – mülki müdafiə qüvvələrinin fəaliyyətini təmin etmək üçün görülən əsas tədbirlərdən biridir. MM sistemində aparılan kəşfiyyatdan məqsəd – güclü istehsalat qəzasından, təbii fəlakətdən və ya düşmən basqınından sonra yaranmış vəziyyət barədə dəqiq məlumatlar toplamaqdır. Bunlar MM rəhbərlərinə əhəlinin mühafizəsini və xilasetmə işlərini təşkil etmək barədə düzgün qərara gəlmək üçün lazımdır.

MM kəşfiyyatının əsas vəzifələri sülh (əmin-amanlıq) dövründə:

- ətraf mühitdə havanın, suyun, torpağın, maldarlıq və bitkiçilik məhsullarının radioaktiv, kimyəvi, bakterial maddələrlə çirklənməsinə vaxtaşırı müşahidə və laboratoriya nəzarəti aparmaq;
- yoluxucu xəstəlik ehtimallı rayonlarda epidemik və epizootik vəziyyətə müntəzəm nəzarət etmək;
- güclü istehsalat qəzası və ya təbii fəlakət baş vermiş rayonlarda yaranan vəziyyəti aşkar etməkdir.

Müharibə dövründə düşmən basqınından sonra kəşfiyyatın vəzifələri aşağıdakılar barədə məlumatlar əldə etməkdir:

- işlədilmiş silahın növü, zərbənin nə vaxt haraya endirildiyi, nüvə partlayışının gücü və koordinatları;
- radiasiyanın səviyyələri, zəhərləyici maddənin konsentrasiyası, zəhərli hava buludunun yayılma situasiyası;
- zədələnmə ocağının hüdudları;
- xilas etmə və digər işlər aparılan rayonlarda zəhərlənmə şəraitinin necə dəyişdiyini;
- mühafizə qurğularının, oradakı adamların vəziyyəti, onlara yardım göstərməyin yolları;
- kommunal enerji şəbəkələrinin, rabitə xətlərinin, MM dəstələri, köçürülən əhali hərəkət edəcək marşrutların vəziyyəti;
- yanğın yerləri, onların yayılması istiqaməti;
- hidrotexniki qurğuların nə dərəcədə zədələndiyi, fəlakətli subasma və daşqın zonaları yaranıb-yaranmadığı və s.

Kəşfiyyat ***fəal, fasiləsiz, vaxtında və məqsədyönlü*** aparılmalı, başlıcası isə topladığı məlumatlar dəqiq olmalıdır. Bu tələblərin yerinə yetirilməsinə nail olmaqdan ötrü kəşfiyyat qüvvələrini (kəşfiyyat qrupları, mənzilləri, müşahidə postları, nəzarət laboratoriyaları və s. NK-nin 409 sayılı qərarı) əvvəlcədən komplektləşdirilib işə hazırlamaq, onların fəaliyyətini planlaşdırıb düzgün təşkil etmək, həmçinin kəşfiyyatın müxtəlif növlərindən, üsullarından, qüvvə və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Hansı qüvvələr və vasitələrlə aparılmasından asılı olaraq yerüstü kəşfiyyat, həvadan kəşfiyyat və dənizdən kəşfiyyat növləri müəyyən edilmişdir.

Yerüstü kəşfiyyat – ən dəqiq, daha dolğun kəşfiyyat növü sayılır və bütün MM qərargahları tərəfindən təşkil edilir.

Havadan kəşfiyyat – zədələnmə ocaqlarında, təbii fəlakət və qəza rayonlarında ümumi vəziyyəti tez aşkar etmək üçün təyyarələr, vertolyotlardan aparılır. Belə kəşfiyyatı adətən respublika MM qərargahı təşkil edir.

Dənizdən (çaydan) kəşfiyyat – sahillərdə, limanlarda, buradakı qurğularda vəziyyəti öyrənmək məqsədi güdür, yüksək sürətli gəmilər, katerlər vasitəsilə icra edilir.

Yerinə yetirdiyi vəzifələrin xarakterinə görə, ***ümumi və xüsusi kəşfiyyat*** növləri olur.

Ümumi kəşfiyyat - fəvqəladə hallar baş vermiş sahələrdə yaranan vəziyyət barədə dərhal ilkin məlumatlar əldə etmək üçündür. Belə işlərə MM qoşun hissələrinin, hərbişəkilənməmiş dəstələrin, habelə rayonların, obyektlərin kəşfiyyat qrupları, mənzilləri, müşahidə və laboratoriya nəzarətişəbəkəsi cəlb olunur.

Xüsusi kəşfiyyat - adətən MM xidmətləri təşkil edir, radiasiya və kimya müşahidəsi postlarının, mühəndis və epidemioloji kəşfiyyat qruplarının, baytar və fitopatoloji mənzillərin və s. qüvvələri yerinə yetirirlər. Bu zaman kəşfiyyat yerlərindəki konkret vəziyyət mütəxəssislər tərəfindən təfsilatı ilə dəqiqləşdirilir, ümumiləşdirilir və MM qərargahına çatdırılır.

Fəvqəladə hallarda MM kəşfiyyatının təşkili və aparılması qaydaları

Kəşfiyyatı təşkil etmək bütün MM rəhbərlərinin, qərargahlarının və komandirlərin vacib vəzifələrindəndir. Kəşfiyyatın konkret məqsədlərinin, ilk növbədə hansı məlumatların toplanmasını və müddətlərini, bunun üçün istifadə ediləcək qüvvələri mülki müdafiə rəhbəri müəyyənləşdirir.

Kəşfiyyatın dəqiq təşkil edilməsi üçün MM qərargahının rəisi tam məsuliyyət daşıyır; bu işin bilavasitə təşkilatçısı isə MM qərargahı rəisinin müavini. O, MM rəhbərinin qərarına və qərargah rəisinin konkret göstərişlərinə uyğun olaraq kəşfiyyat tədbirlərini planlaşdırır, qrupları və manqaları fəaliyyətə hazırlayır, kəşfiyyata göndərir, onlardan alınan kəşfiyyat məlumatlarını toplayır, təhlil edir və ümumiləşdirir. Fəlakət rayonlarında, yaxud zədələnmə ocaqlarında vəziyyət, barədəki bu məlumatlar dərhal MM rəhbərinə və yuxarı qərargaha təqdim edilir, həmçinin tabelikdəki qərargahlara, dəstə komandirlərinə çatdırılır.

Kəşfiyyatı təşkil etmək üçün əsas sənəd – **kəşfiyyat planıdır**. Plan müvafiq MM qərargahında əvvəlcədən tərtib edilir, yuxarı qərargahla razılaşdırılır və MM rəhbəri tərəfindən təsdiqlənir.

Plana obyektin sxemi (rayonun xəritəsi) əlavə edilir, burada idarəetmə məntəqələrinin, mühafizə qurğularının, kəşfiyyat bölmələrinin yerləri, bu bölmələrin konkret fəaliyyət marşrutları, vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra toplanmış məntəqələri şərti işarələrlə göstərilir. MM qərargahının rəisi bölmə komandirlərinə kəşfiyyat aparmaq barədə şifahi sərəncamı məhz bu sxem əsasında verir. Sərəncamda yaranmış vəziyyət barədə qısa məlumat verilir, kəşfiyyatın nə münasibətlə aparıldığı, onun konkret vəzifələri və icra müddəti, marşrutlarda fəaliyyət vaxt rəbitə yaratmaq və kəşfiyyatın nəticələri barədə məlumat vermək qaydaları dəqiq göstərilir.

Kəşfiyyat bölmələri radioaktiv zəhərlənmə ocaqlarına göndərilən hallarda isə, həmçinin şəxsi heyətin yol verilən şüalanma dozası da müəyyən edilir.

Şəhərdə, rayonda və obyektlərdə kəşfiyyat işlərinə radiasiya və kimya müşahidəsi postları, MM kəşfiyyat qrupları, xidmətlərin və dəstələrin kəşfiyyat manqaları (bölmələri), habelə müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinin (MLS) müəssisləri cəlb edirlər.

Radiasiya və kimya müşahidə postları (RKMP) – bütün obyektlərdə yaradılır və təhlükə yaranarkən bilavasitə fəaliyyətə başlayırlar. Onların əsas vəzifələri radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmələri vaxtında aşkar etmək, müşahidə sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə fasiləsiz nəzarət etmək və qərargaha müntəzəm surətdə məlumat verməkdir. Təbii fəlakət və istehsalat qəzaları vaxtı ona digər vəzifələr də tapşırıla bilər.

Post elə yerdə qoyulmalıdır ki, oradan hər tərəfi müşahidə etmək mümkün olsun və postun özü MM idarəetmə məntəqəsinin yaxınlığında yerləşsin. Müşahidəçilərin daldalanması və növbədən sonra dincəlməsi üçün burada hökmən üstü örtülü səngər düzəldilir, müşahidəçi duran yerdə cəhətləri göstərən nişanlar qoyulur.

Postun heyəti onun rəisindən və iki müşahidəçidən ibarətdir. Onlar müşahidəni vizual aparırlar. Bu məqsədlə onlar cihazlardan əlavə həmçinin fərdi mühafizə vasitələri, rabitə və xəbərdarlıq vasitələri, kompas, saat, səmt göstərən və bucaq ölçən xüsusi limb, müşahidə jurnalı, habelə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün lazım olan digər avadanlıqla təchiz olunurlar.

Kəşfiyyat qrupu – manqası isə təbii fəlakət, qəza nəticəsində bilavasitə obyektə, digər fəaliyyət rayonunda, habelə düşmən basqınından sonra zədələnmə ocağında, hərəkət marşrutlarında yaranmış vəziyyəti öyrənmək məqsədilə göndərilir.

Kəşfiyyat qrupu, onun komandirindən və hərəsi 3 nəfərlik bir rabitə və bir neçə kəşfiyyat manqalarından ibarət olur. Hər manqa bir-birindən 500 m aralı üç mühafizə qurğusunda, yaxud 800 m-dək zolaqda (şəhərin 2-3 məhəlləsindən ibarət sahədə) kəşfiyyat aparmaq üçün nəzərdə tutulur.

Qrup fərdi mühafizə vasitələri, radiasiya və kimya kəşfiyyatı cihazları, hədd nişanları dəsti, fərdi dozimetrlər ilə təchiz edilir, fəaliyyətə başlayarkən ona nəqliyyat və rabitə vasitələri, habelə hərəkət marşrutunun sxemi, obyektə kəşfiyyat apardıqda isə kəşfiyyat sxemi verilir.

Zəhərlənmə rayonlarında kəşfiyyat aparılarkən, radiasiya səviyyələri 0,5 R/saat olan, yaxud kimyəvi zəhərlənmə aşkar edilən zonanın hüdudları hədd nişanları vasitəsilə nişanlanır.

Zəhərlənməni ölçdükdən sonra kəşfiyyatçı hədd nişanı qoyur və nişanda zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini və ölçülmə vaxtını qeyd edir. Hədd nişanı yolun kənarında yaxşı görünən yerdə qoyulmalıdır. Nişanı elə qoyurlar ki, onun üz tərəfi yerdə zəhərlənmə olmayan və ya az olan sahəyə tərəf dursun.

Qrupun komandiri hərəkəti davam etdirərək marşrutun sxemində hər dəfə zəhərlənmə ölçülən yeri, zəhərlənmənin və ölçülmə vaxtını kəşfiyyat jurnalında qeyd edir və bu barədə radio vasitəsilə obyektin MM qərargahına məlumat verir. Obyektin ərazisində kəşfiyyatçılar müxtəlif sexlərdə, qurğularda, xüsusən də xilasetmə işləri aparılacaq sahələrdə zəhərlənmənin növünü, səviyyəsini təyin edir, vəziyyətin dəyişməsinə nəzarət edirlər.

Kəşfiyyata başlamaq üçün çıxış məntəqəsinin yeri obyektin yaxınlığında müəyyən edilir. Burada qrupun komandiri vəziyyətlə tanış olub obyektə kəşfiyyat aparmaq üçün manqalara tapşırıq verir. Kəşfiyyatçılar obyektin sexlərində, sığınacaqlarında, xilasetmə aparılacaq yerlərdə yaranmış vəziyyəti öyrənir, zəhərlənmənin səviyyələrini ölçürlər. Belə yerlər, adətən əvvəlcədən müəyyən edilir və yuxarıda deyildiyi kimi, obyektin kəşfiyyat sxemində göstərilir. Kəşfiyyat qurtarandan sonra kəşfiyyat qrupu toplanmış məntəqəsinə gəlir; komandir qərargaha vəzifələrin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verir və kəşfiyyat sxemini təqdim edir.

Bundan sonra o, lazımi hallarda avtomobilin, şəxsi heyətin zəhərlənmə dərəcəsini yoxlayır, buna ehtiyac varsa, xüsusi təmizləmə işlərini təşkil edir, dozimetrlərin göstəriciləri əsasında şəxsi heyətin məruz qaldığı şüalanma dozalarını hesablayır və qrupu yeni vəzifələrin icrası üçün işə hazırlayır. Müxtəlif təbii fəlakətlər və qəzalar zamanı aparılan kəşfiyyatın xüsusiyyətləri əsasən onun konkret vəzifələrində təzahür edir. Qəza yerlərini diqqətlə müayinə etməklə, adamlar toplanan yerlərə, anbarlara su mənbələrinə xüsusən diqqət yetirməklə, havadan və torpaqdan nümunələr götürüb analizə göndərməklə bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Güclü zəlzələdən sonra aparılan kəşfiyyatın əsas vəzifələri isə bina və tikililərin nə dərəcədə dağıldığını, uçqunlar altında adamlar qalan yerləri və onların vəziyyətini, ikinci zədələnmə ocaqlarının yaranıb-yaranmadığını öyrənmək, qaz, su, elektrik şəbəkələrində qəzaların yerini, dərəcəsini, qəza xilasetmə işlərinin növünü, həcmi və s. müəyyən etməkdən ibarətdir. Daşqın və sel vaxtı kəşfiyyat bölmələri fəlakətli sahələrin hüdudlarını, yardıma ehtiyacı olan adamlar, habelə kənd təsərrüfatı heyvanları qalmış sahələri müəyyənləşdirir, daşqın zonasından çıxarılmalı maddi sərvətləri aşkar edir, üzgüçülük vasitələrindən istifadə edilməsi üçün marşrutlar axtarır və s.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi (MLNŞ) - (Nazirlər Kabinetinin 409 sayılı qərarı ilə tənzimlənir) ətraf mühitin radioaktiv, kimyəvi, güclü təsirli və bakterial maddələrlə zəhərlənməsinə müşahidə və laboratoriya nəzarəti etməkdən, mühafizə tədbirləri görülməsi üçün müvafiq dövlət orqanlarına məlumat verməkdən ötrü nəzərdə tutulmuşdur.

MLNŞ-nə əsasən bu təşkilatlar cəlb edilir:

- Səhiyyə Nazirliyinin sanitar-epidemiologiya mərkəzləri və stansiyaları;
- Kənd təsərrüfatı və ərzaq nazirliyinin baytarlıq laboratoriyaları;
- Baytar nəzarəti postları və bitki mühafizə stansiyaları;
- Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi radiometriya laboratoriyası və digər laboratoriyalar;
- Daxili İşlər Nazirliyi şəhər və rayon polis şöbələrini struktur bölmələri;
- Müdafiə Nazirliyinin xüsusi bölmələri;
- Respublika FHN-nin kimyəvi-radiometriya laboratoriyası;
- Nazirliklərin, ərazi icra hakimiyyəti başçılarının və obyektlərinin radiasiya və kimya müşahidəsi postları;
- Habelə bir sıra digər respublika təşkilatlarının sahə laboratoriyaları.

Müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsi üçün konkret şəraitdən asılı olaraq üç iş rejimi müəyyən edilmişdir:

- gündəlik,
- yüksək hazırlıq,
- fəvqəladə iş rejimi.

Gündəlik iş rejimi – ekoloji, təbii, texnogen, həm də epidemik cəhətdən normal adi iş şəraitini əhatə edir. Bu rejimdə respublikanın Müdafiə, Səhiyyə, Kənd təsərrüfatı, Daxili İşlər, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliklərinin və FHN-nin struktur bölmələrinin qüvvələri ilə ətraf mühidə kimya, radiasiya, epidemiya, epizootiya, epifitotiya müşahidəsi və laboratoriya nəzarəti aparılır.

Yüksək hazırlıq – rejimində texnogen, epidemik şərait kəskin sürətdə pisləşdikdə, həmçinin fəvqəladə hallar ehtimalı yarandıqda təbii mühitdə və təhlükə potensialı obyektlərdə müşahidə və nəzarət gücləndirilir, şəbəkənin xüsusi iş rejiminə keçirilməsinə hazırlıq görülür.

Fəvqəladə rejimdə - isə gündəlik rejimdə fəaliyyət göstərən qüvvələrdən əlavə həmçinin: müşahidə və laboratoriya nəzarəti şəbəkəsinə daxil olan nazirlik, komitə, şirkət, Elmlər Akademiyası və s. idarələrin müvafiq qüvvələri ilə həm müşahidə, həm də laboratoriya nəzarəti aparılır.

MÖVZU 10.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin təşkili və aparılması.

SUAL 1. Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasınının nəzəri əsasları.

Obyektlərin zədələnmə ocaqları – obyektin zədələnmə ocağı hər hansı bir fəlakət (qəza, təbii fəlakət) zamanı üzərindəki binalar, xüsusi qurğular, mühəndis şəbəkələri və kommunikasiyaları, habelə avadanlıq və şəxsi heyətlə birlikdə zədələnməyə, dağıntıya və ya zəhərlənməyə məruz qalmış obyekt ərazisinə deyilir.

Obyektlərdə *sadə* (birnövlü) və *mürəkkəb* (bir neçə zədələyici amil) zədələnmə ocaqları yarana bilər.

Sadə (birnövlü) zədələnmə ocağı – tək bir zədələyici amilin, məs: partlayışın törətdiyi dağıntıların, yalnız kimyəvi və ya bakterioloji zəhərlənmənin nəticəsində əmələ gələn ocağa deyilir.

Mürəkkəb zədələnmə ocağı – bir neçə zədələyici amilin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan ocaqdır. Məs: istehsalat qəzası zamanı baş verən partlayış, dağıntılara, uçqunlara, yanğınlara, ərazidə zəhərlənməyə səbəb olur; zəlzələ və qasırğa nəticəsində qurğuların dağılması ilə yanaşı, sahillərin su altında qalması, elektrik xətlərində qısa qapanma sayəsində yanğın sobalarının zədələnməsi, mühəndis şəbəkələri və maye tutumları dağılarkən zərərli mayelərlə ətrafın zəhərlənməsi ilə nəticələnir.

Zədələyici amillərin xarakterindən asılı olaraq zədələnmə (zəhərlənmə) ocağı müxtəlif formada ola bilər.

Onlardan:

- **dairəvi** - partlayış, zəlzələ nəticəsində;
- **zolaq formasında** – qasırğa, fırtına, daşqın, sel, marxal;
- **qeyri müəyyən** – yanğın, sürüşmə, sunami tipli külək.

Qəzalar və təbii fəlakətlər zamanı ehtimal olunan dağıntıların (zəhərlənmənin) miqyasını və görüləcək qəza xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin (QX və DTİ) həcmi müəyyənləşdirmək üçün, zədələnmənin xarakterindən asılı olaraq zədələnmə ocağını bir neçə zonaya ayırırlar. Hər bir zona obyektin ərazisinin və oradakı qurğuların zədələnməsi (zəhərlənməsi) dərəcəsinə görə müəyyən edilir.

Dağılma dərəcəsi – qurğunun bütövlükdə dağılması dərəcəsi zədələnmələrin ümumi nəticəsi ilə xarakterizə olunur. Qurğularda ən güclü dağıntılar partlayış, yanğın və s. kimi istehsalat qəzaları nəticəsində və ya zəlzələ, qasırğa və digər təbii fəlakətlər zamanı baş verir. Obyektin qurğularında, məs: partlayış, zəlzələ, qasırğa və yanğınlardan zamanı baş verən dağıntıları şərti olaraq 4 növə: **tam, güclü, orta və zəif dağıntı dərəcələrinə** (A,V,S,D dərəcələrinə) ayırmaq mümkündür.

Güclü külək zamanı tikililər külək əsən istiqamətdə 1,5-2 dəfə artıq zədələnir. Yaşayış evləri və sənaye binaları üçün bəzən dağıntılar üzrə əlavə bir dərəcə - **yüngül** (E dərəcəsi) zədələnmə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, dağıntıların dərəcələri qurğuların konstruksiyalarından, onların yerləşdirilməsindən, partlayış mərkəzindən olan məsafədən və partlayışın gücündən asılı olur.

Tam dağıntılar zamanı bina və qurğular tamamilə dağılıb tökülür (yanır). Yalnız özüllər və möhkəm zirzəmi otaqlar qismən sağlam qala bilər. Mühəndis şəbəkələri basılıb əzilir və ya partlayır. Belə obyektlərin bərpa, adətən mümkün və ya məqsədə uyğun deyil.

Güclü dağıntılar zamanı qurğuların ancaq bəzi hissələri – aşağı mərtəbələrin divarları, dəmir beton karkaslarının ünsürləri, yeraltı otaqlar sağlam qalır. Mühəndis şəbəkələri ayrı-ayrı sahələrdə qırılır və ya deformasiyaya uğrayır.

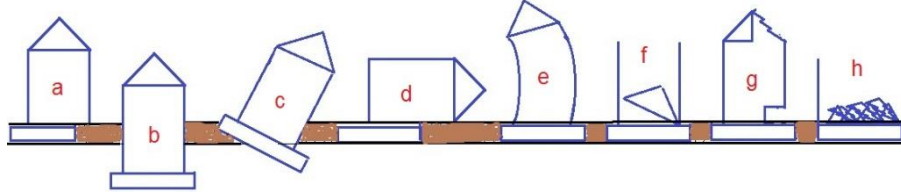
Belə bina və qurğuların bərpa edilməsi onların ayrı-ayrı konstruksiyalarının sağlam qalmış materiallarından istifadə olunmaqla ancaq yenidən quraşdırma qaydası ilə mümkündür.

Orta dərəcəli dağıntılar zamanı binaların qəfəsləri və qurğuların digər möhkəm konstruksiyaları (əsas divarlar, dəmir-beton örtüklər və s.) sağlamat qalır. Bəzi yerlərdə mühəndis şəbəkələrinin birləşmələri pozulur. Xeyli bərpaetmə işləri tələb olunur.

Zəif dağıntılara bina və qurğularının 2-ci dərəcəli ünsürlərində - damlarda, yardımçı yüngül tikililərdə, pəncərə və qapı çərçivələrində, şüşəbəndlərdə baş verən xırda deformasiyalara aid edilir. Binaların daxilində divarların suvağı, arakəsmələr, qapı çərçivələri zədələnir. Azacıq bərpaetmə işləri tələb olunur ki, belə işlər qurğunun istismarı prosesində yerinə yetirilə bilər.

Dağıntıların xarakteri.

Həcmli qurğuların dağıntı və zədələnmələrini **səkkiz əsas növə** ayırmaq mümkündür ki, bunlar da öz növbəsində **iki qrup** təşkil edirlər:

1-ci qrup – Qurğuların zədələnməsi və onların vəziyyətinin bünövrəyə və ya onun oturduğu əsasa nisbətən dəyişməsi: **a) yerdəyişmə; b) çökmə; c) əyilmə; d) aşma.**

2-ci qrup – Qurğunun ayrı-ayrı konstruksiyalarının və ya onların ünsürlərinin zədələnməsi: **e) deformasiya; f) uçulma; g) zədələnmə; h) dağılma.**

1-ci qrupa aid zədələnmələr əsasən bu səbəblərdən baş verir: bünövrələrinin yük götürmə qabiliyyətinin kifayət dərəcədə və eyni-bərabər olması; hesablanmış yükdən xeyli artıq qeyri-bərabər yüklənmə.

2-ci qrup zədələnmələrin səbəbi isə aşağıdakılardan ibarətdir: **ağırlyq təsiri** (statik və dinamik) nəticəsində - qırılma, basılıb əzilmə, çat birləşmələrin pozulması; **mexaniki təsir** - əzik, əyilmə, aşınma; **fiziki təsir** – yüksək temperatur nəticəsində qabarma və dağılma, mənfi temperaturda xırda çatların yaranması; **kimyəvi təsir** – korroziya, paslanma.

Obyektin zədələnməsinin dərəcəsi partlayışın, qasırğanın gücündən; zəlzələnin və ya partlayışın növündən (yeraltı, sualtı); zəlzələnin, partlayışın epimərkəzindən obyektədək olan məsafədən; obyekt qurğularının texniki xarakteristikasından – konstruksiyasından, möhkəmliyindən; ölçülərindən və formasından; küləyin təsirinə dayanıqlığından; obyektin planlaşdırılmasından, tikintinin xarakterindən; ərazinin landşaftından; meteoroloji şəraitdən və s. Bu zaman: istehsalat binaları – güclü dağıntılara, mülki binalar və qurğular – orta dərəcəli dağıntılara, şəxsi heyət – orta dərəcəli zədələnmələrə məruz qalarsa, obyekt sıradan çıxmış hesab olunur.

Bərpa işlərinin növləri.

Qəza və təbii fəlskətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması dövründə yaranan şəraitdən, obyektlərdən istifadə olunması müddətindən, dağıntıların xarakterindən və həcmindən ilin fəslindən və havanın proqnozundan, eləcə də bərpa işlərinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış qüvvə, vəsait və vaxtıdan asılı olaraq, **bərpa işlərinin üç növü olur:**

- **qısamüddətli;**
- **müvəqqəti;**
- **əsaslı bərpa işləri.**

Bunlardan əlavə, bəzi hallarda **təcili və təxirəsalınmaz** qəza-bərpa növü işlərdən də istifadə edilə bilər və belə işlər digər növ bərpa işlərindən əvvəl icra edilir. Belə qısamüddətli təcili bərpa işləri: binaların, qurğuların və mühəndis şəbəkələrinin bərpası zamanı – zədələnmə ocağını məhdudlaşdırmaq məqsədilə; yolların bərpası zamanı isə - oradan bərpa işlərinə göndərilən texnikanın keçməsinə təmin etmək üçün; QX və DTİ-in gedişində yerinə yetirilə bilər.

Qısamüddətli bərpa müvəqqəti bərpanın bir növü hesab edilir; bu müvəqqəti bərpadan əvvəl, davam etməkdə olan təbii fəlakət şəraitində yerinə yetirilən və müvəqqəti bərpaya nisbətən texniki cəhətdən kənar təmin olunan bərpa növüdür. Dağılmış obyektin qısamüddətli bərpası bu obyektlərin qısa müddət istismarı üçün və ya ondan bir dəfə istifadə etmək məqsədilə aparılır. Belə hallarda sadə konstruksiyalardan istifadə olunmasına və qurğuların qismən bərpa edilməsinə icazə verilir. İşlərin icrasında əlaltı materiallardan və yığılıb-sökülən konstruksiyalardan istifadə olunur.

Dağılmış obyektin **daimi və müvəqqəti bərpası** isə zədələnmiş qurğuları qismən bərpa edərək obyektin xeyli bir müddət fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq üçün aparılır. Məs: binanın ancaq bir neçə mərtəbəsinin bərpa olunması və ya deformasiyaya uğramış yol örtüyünün bütünlüklə deyil, bəzi sahələrinin qaydaya salınması. İşlərin icrasında müvəqqəti konstruksiyalardan və əvvəlcədən hazırlanan materiallardan istifadə olunur.

Obyektlərin əsaslı bərpası onların daimi istismarını təmin etmək üçün yerinə yetirilir.

Əsaslı bərpa – sənaye qəzaları və təbii fəlakətlərin nəticələrinin tamamilə aradan qaldırılması prosesində qurğuların bərpa edilməsinin əsas növüdür.

İşlərin icrasında zavodlarda hazırlanan yığma konstruksiyalardan istifadə olunur.

SUAL 2. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərinin təşkili və yerinə yetirilməsi qaydaları.

Zədələnmə ocaqlarında, habelə təbii fəlakət rayonlarında insanları xilas etmək, onlara tibbi yardım göstərmək, müalicə ocaqlarına çatdırmaq və qəzaların məhdudlaşdırılması məqsədilə görülən işlərə **xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlər** deyilir. Qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz tədbirlər FH zonasında ilk növbədə yerinə yetirilən işlərin məcmusudur. İnsanların xilas edilməsi və onlara yardım edilməsi; zədələnmə ocaqlarının lokallaşdırılması və yayılmasının qarşısının alınması; ikincili zədələyici amillərin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması; maddi və mədəni sərvətlərin xilas edilməsi və mühafizəsi; həyat fəaliyyətinin minimal ehtiyaclarının təmin edilməsi – bu işlərə aiddir.

Qəza-xilasetmə işləri dedikdə – FH bas vermiş zonada insanların, maddi və mədəni sərvətlərin xilas edilməsi, təbii mühitin mühafizəsi, FH lokallaşdırılması, FH zədələyici amillərinin təsirinin qarşısının alınması və ya minimal səviyyəyə qədər azaldılması başa düşülür.

Hər bir konkret halda görüləcək xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin həcmi və növü dağıntı (zədələnmə) ocağını törədən fəlakətin xarakterindən asılı olur. Nüvə zədələnməsi ocağında və zəlzələ rayonlarında daha çətin və ağır işləri icra etmək lazım gələ bilər. Bu işlərin ehtimal olunan səciyyəsinə və həcmi müəyyənləşdirmək üçün zərbə dalğasının ön xəttindəki izafi təzyiğin kəmiyyətinə görə nüvə zədələnməsi ocağını, yəni izafi təzyiq $0,1 \text{ kq/sm}^2$ -dən artıq olan sahələri şərti olaraq dörd zonaya ayırırlar.

Bunlar:

- tam;
- güclü;
- orta dərəcəli;
- zəif dağıntı zonalarıdır.

Zəlzələ nəticəsində yaranan dağıntı ocaqlarını da buradakı bina və qurğuların zədələnməsinin xarakterinə görə nüvə zədələnməsi ocağı ilə müqayisə etmək mümkündür. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, bu zaman əsas meyar olaraq zərbə dalğasının yaratdığı izafi təzyiq deyil, zəlzələnin balla maksimal fəallığı götürülür. Məlum olduğu kimi, maqnitudası 4-ə bərabər ($M=4$), yəni təxminən 4 ballıq zəlzələnin gücü trotil ekvivalenti 5 ton olan nüvə döyüş sursatının; 5 ballı zəlzələnin ki – 200 ton; 5,5 bal – 1000 ton; 8,5 ballı zəlzələnin ki isə trotil ekvivalenti təxminən 32 milyon ton olan nüvə sursatının gücünə bərabərdir. Buna görə də 6-7,5 bal güclü zəlzələ nüvə zərbə dalğasının $0,1-0,3 \text{ kq/sm}^2$ izafi təzyiqinə oxşar təsir göstərir, nəticədə bina və qurğuların zəif və qismən zədələnməsi baş verir. 7,5-9 bal zəlzələnin təsiri $0,3-1 \text{ kq/sm}^2$ izafi təzyiğin ki kimidir - bunlar orta dərəcəli və güclü dağıntılar törədir.

9 baldan güclü zəlzələ, eləcə də 1 kq/sm^2 -dən artıq izafi təzyiqə malik zərbə dalğası isə tam və güclü dağıntılar zonası yaradır, xüsusən, seysmik təsirə hesablanmış tikililərin tamamilə dağılmasına səbəb olurlar.

Zəlzələnin dağıdıcı təsirini təhlil edərkən aydın surətdə nəzərə çarpır ki, onun məhvedici nəticələri nüvə partlayışının zərbə dalğasında olduğu kimidir. Bununla belə, onların arasında fərqlər də var. Zəlzələ zamanı işıq şüalanması, nüfuzedici radiasiya, ərazinin radioaktiv zəhərlənməsi və elektromaqnit impulsu mövcud olmur, uçmuş binaların qırıntılarını, daşkəsəyi və yerli əşyaları kənara atan qüvvə meydana çıxmır, bunun sayəsində də belə binalardan bir qədər uzaqda açıq sahələrdəki adamlar zədələnmələrə məruz qalmırlar. Zəlzələ yerində dağılan tikililərin hissələri kənara atılmadan aşağı çöküb qalaqlanır, yəni yerli uçqunlar yaradır, nəticədə onların sahəsi nüvə zədələnmə ocağındakına nisbətən az olur. Bu zaman adətən küçələrin orta hissəsi uçqun qalaqları ilə tutulmur, burada nəqliyyat vasitələri, xilasetmə işlərinə cəlb edilən digər texnika hərəkət edə bilir. Bütün bu oxşarlıq və fərqlər zədələnmə ocaqlarında aparılan xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin nəinki növlərini, həcmi və ardıcılığını, eləcə də ümumiyyətlə onların təşkili və icrası qaydalarını da xeyli dərəcədə müəyyən edir. Fövqəladə hadisələrin qarşısının alınması üzrə işlər mərhələlər üzrə, müəyyən ardıcılıqla və mümkün qədər qısa müddətdə yerinə yetirilir.

I mərhələdə:

1. Əhalinin dərhal mühafizəsi; bu məqsədlə:

- təhlükə barədə xəbərdarlıq;
- mühafizə vasitələrindən istifadə edilməsi;
- mühafizə rejiminə riayət olunması;
- təhlükəli zonadan köçürülmə;
- tibbi-profilaktika vasitələrinin işlədilməsi, xəsarət almış şəxslərə yardımın göstərilməsi

2. Fövqəladə hadisə nəticələrinin genişlənməsinin qarşısını almaq və ya onun təsirini azaltmaq; bunun üçün:

- qəzanın məhdudlaşdırılması;
- texnoloji prosesin müvəqqəti dayandırılması və ya dəyişdirilməsi;
- yanğınların qarşısının alınması və söndürülməsi.

3. QX və DTİ-in yerinə yetirilməsinə hazırlıq; bu məqsədlə:

- idarəetmə orqanlarının, qüvvə və vasitələrin hazır vəziyyətə gətirilməsi;
- zədələnmə ocaqlarında kəşfiyyatın aparılması;
- yaranmış şəraitin qiymətləndirilməsi.

II mərhələdə.

1. Fövqəladə hadisə nəticələrinin aradan qaldırılması.

2. Fövqəladə hadisə nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə

1-ci mərhələdə başlanmış işlərin icrasının davam etdirilməsi.

QX və DTİ adətən, gecə-gündüz, hər bir havada fasiləsiz olaraq aparılır. Böyük qəzalar və fəlakətlər zamanı QX və DTİ işlərinin həcmi böyük olduğu üçün işlər 2-3 növbədə təşkil olunur. Növbələr birbaşa iş yerlərində dəyişdirilir.

III mərhələdə.

1. Zərər çəkmiş rayonlarda əhalinin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi; bu məqsədlə:

- yaşayış evlərinin bərpası və ya bu məqsədlə müvəqqəti binaların tikilməsi;
- enerji, qaz, su təchizatının, kommunal xidmət obyektlərinin, rabitə xətlərinin bərpa edilməsi;
- zədələnmə ocağının sanitar təmizlənməsi;
- əhaliyə yardım göstərilməsi, adamların ərzaq məhsulları, gündəlik tələbat əşyaları ilə təmin edilməsi.

2. Köçürülmüş əhalinin öz yerlərinə qaytarılması.

3. Obyektlərin fəaliyyətinin bərpa edilməsi.

Zədələnmə ocaqlarında yerinə yetirilən işlər xilasetmə işlərindən və digər təxirəsalınmaz işlərdən ibarətdir.

Xilasetmə işləri zədələnmiş adamları axtarıb tapmaq, dağılmış mühafizə qurğularının, binaların uçqunları altından çıxarmaq, onlara ilk tibbi yardım və həkim yardımı göstərmək, müalicə müəssisələrinə köçürmək və ya təhlükəsiz yerlərə çıxarmaq, habelə adamların sanitariya təmizlənməsini, texnikanın zərərsizləşdirilməsi işlərini icra etmək məqsədilə yerinə yetirilir.

Xilasetmə işləri aşağıdakıları əhatə edir:

- hərəkət marşrutunda və iş sahələrində yanğınların məhdudlaşdırılması və söndürülməsi;
- zədələnmiş adamların axtarılması və onların uçqunlar altından, dağılan və yanan binalardan, qaz, su və tüstü ilə dolmuş otaqlardan çıxarılması;
- uçulmuş və zədələnmiş mühafizə qurğularının açılması və oradan adamların xilas edilməsi;
- uçqunlar altında qalmış və süzücü-ventilyasiya qurğusu zədələnmiş mühafizə qurğularına havanın verilməsi;
- zədələnmiş adamlara ilk tibbi yardım və ilk həkim yardımı göstərilməsi və onların müalicə müəssisələrinə köçürülməsi;
- əhalinin təhlükəli sahələrdən təhlükəsiz rayonlara çıxarılması;
- əhalinin sanitariya təmizlənməsi, paltarların, texnikanın, nəqliyyatın, mühafizə vasitələrinin, ərazinin və qurğuların, habelə ərzaq malları və xammal, suyun və yemlərin zərərsizləşdirilməsi.

Xilasetmə işlərinin müvəffəqiyyətini təmin edən əsas prinsiplər bunlardır:

- 1) xilasetmə işləri aparacaq qüvvə və vasitələrin sürətlə işə hazır vəziyyətə gətirilməsi.
- 2) yaralıların xilas edilməsi işlərinə dərhal başlanması.

Bu zaman:

- ilk 3-4 saat ərzində - dağılmış və uçqunlar altında qalmış sığınacaqlara hava verilməsini təmin etmək;
- 12-14 saat ərzində - ilk tibbi yardım göstərilməsini və 1-ci sutkanın sonunadək - əsas xilasetmə işlərini başa çatdırmaq tələb olunur;
- 3) qüvvə və vasitələrdən ilk növbədə iş sahələrində, yaralıların daha çox olduğu ehtimal edilən yerlərdə istifadə edilməsi.
- 4) mexanizasiya və avtomatika vasitələrinin səmərəli tətbiq edilməsi və dəstələrdən onların ixtisası və təminatı üzrə istifadə olunması.
- 5) xilasetmə işlərinin fasiləsiz surətdə aparılması, radiasiya səviyyəsindən və yaranmış digər şəraitdən asılı olaraq növbələr üzrə iş müddəti 2 saatdan 12 saatadək müəyyən edilir.
- 6) QX və DTİ yerinə yetirilərkən bütün təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət edilməsi.

Digər təxirəsalınmaz işlər – xilasetmə işlərini sürətlə və təhlükəsiz yerinə yetirmək, habelə fəlakətin genişlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə görülən tədbirlərə deyilir.

Digər təxirəsalınmaz işlərə aiddir:

- uçqunlara tutulmuş yerlərdə zəhərlənməyə məruz qalmış sahələrdə nəqliyyat üçün yol salmaq və keçidlər düzəltmək;
- xilasetmə işlərinin icrasına imkan yaratmaq üçün qaz, elektrik, su, kanalizasiya və texnoloji şəbəkələrdə qəzaları məhdudlaşdırmaq;
- uçulub tökülmək qorxusu törədən və hərəkətə eləcə də işlərin təhlükəsiz aparılmasına mane olan konstruksiyaların bərkidilməsi və ya tamamilə dağıdılması;
- xilasetmə işlərinin aparılmasını təmin etmək məqsədilə, zədələnmiş və ya dağıdılmış rabitə xətlərini, kommunal-enerji şəbəkələrini təmir və bərpa etmək;
- düşmənin ehtimal olunan təkrar zərbələrindən və ya təkrarən baş verə biləcək qəza və təbii fəlakətlərdən qorunmaq üçün, zədələnmiş mühafizə qurğularını təmir və bərpa etmək.

SUAL 3. Zərərləşdirmənin növləri, zərərləşdirici vasitələr və üsullar.

Müasir silahların düşmən tərəfindən tətbiqi nəticəsində əhali, texnika, FMV, ərzaq, su və s. radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənməyə məruz qala bilər. Belə zəhərlənmə əhalinin böyük itkisinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə kimyəvi təhlükəli və sənaye obyektlərində güclü təsirli zəhərli maddələrin müxtəlif səbəblərdən dağılması böyük ərazini zəhərlənməsinə şərait yaradar və yenə də əhalinin və bütün canlıların itkisi ilə nəticələnə bilər. İtkilərin qarşısını almaq üçün obyektlərdə radiasiya və kimya müdafiəsi işi təşkil olunur.

Müdafiənin əsas məqsədi:

Radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji maddələrin orqanizmə təsirinin qarşısını almaq və yaxud onları məhdudlaşdırmaq və bununla da insan itkisini maksimum azaltmaq, ərzağı, suyu, maddi sərvətləri və s. zəhərlənmədən qorumaqdan ibarətdir.

Radiasiya, kimya müdafiəsinin əsas vəzifələri:

1. Radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zəhərlənməni vaxtında aşkar etmək və bu haqda əhalini xəbərdar etmək.
2. Adamları, k/t heyvanlarını, suyu, otu və başqa maddi sərvətləri müdafiə etmək.
3. Zəhərlənmənin nəticələrini aradan qaldırmaq, adamların iş və həyat fəaliyyətini bərpa etmək.

Bu üç vəzifələri yerinə yetirmək üçün bu tədbirlərin görülməsi zəruridir:

- radiasiya və kimya şəraitinin vaxtında aşkar edilməsi;
- radiasiya müdafiə rejimlərinin həyata keçirilməsi;
- FMV-nin alınması, saxlanması və dəyişdirilməsi;
- işçilərinin, əhalinin FMV-lə təmin olunması;
- dozimetrik və kimya nəzarətinin təşkili;
- işçilərin güclü təsirli zəhərli maddələrdən müdafiəsi.

Əhalinin müdafiəsi üçün radiasiya və kimya şəraitinin müəyyən edilməsi bütün qərargahların, laboratoriyaların, dəstə komandirlərin, xidmətlərin əsas vəzifələrindən biridir. Onun üçün obyektlərin zəhərlənmə səviyyəsini, ehtimal olunan dozaların və onların işçilərin iş qabiliyyətinə təsirini ehtimal olunan radiasiya və kimya itkisinin hesabına texnika və avadanlığın zəhərlənmə dərəcəsini və nəhayət zəhərlənmiş zonalarda əhalinin müdafiəsi üçün düzgün fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Radiasiya, kimya və bakterioloji şəraiti qiymətləndirmək üçün MM sistemində kəşfiyyat növlərinin hamısından istifadə olunur. Radiasiya və kimya zəhərlənmə şəraitini qiymətləndirməsinin əsas məqsədlərindən biri də radiasiya müdafiə rejiminin düzgün təşkil edilməsidir. Burada əsas məqsəd nədən ibarətdir?

Radiasiya müdafiə rejimlərinin yerinə yetirilməsi tələfatın qarşısını alır və yaxud onu maksimum azaldır, habelə fəvqəladə hadisələr zamanı (nüvə və kimyəvi silah tətbiq olunan vaxt) nəzərdə tutulmuş aşağıdakı dozalardan artıq şüalanmaya yol verilmir:

4 gün ərzində birdəfəlik şüalanma – 50 rengen.

1 ayda – 100 rentgen.

3 ayda – 200 rentgen.

1 ildə – 300 rentgen.

Rejim, müdafiə qurğularından, yaşayış və inzibati binalardan istifadə edilməsini, açıq sahədə qalmağın məhdudlaşdırılması, FMV-dən istifadə olunması və nəhayət zəhərlənmə əleyhinə müxtəlif dərmanlardan istifadə olunmasını müəyyənləşdirir.

Müdafiə rejimləri üç növə bölünür:

1. Əhalinin daldalanacaqlarda və evlərdə qalması.
2. Əhalinin daldalanacaqlarda qalması.
3. Əhalinin evlərdə qalarkən neçə saatdan sonra açıq havaya çıxması.

Radioaktiv zəhərlənmə səviyyəsi daimi deyil. Misal üçün partlayışdan:

7 saat sonra – 10 dəfə.

1 gündən sonra – 45 dəfə.

2 gündən sonra – 100 dəfə.

2 həftədən sonra isə – 100 dəfə azalır.

Dozimetrik nəzarət - Şüalanma və radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətdən ibarətdir.

Şüalanmaya nəzarətin məqsədi – zəhərlənmiş ərazidə işləyərəkən və dezaktivasiya vaxtı adamların məruz qaldığı şüalanma dozasını ölçmək və şüalanmadan zədələnmənin qarşısını alan tədbirlərdir. Şüalanmaya nəzarət fərdi surətdə (adamların hər birinə dozimetr verməklə) və ya qruplar üzrə (eyni yerdə və şəraitdə işləyən bir qrup adama bir dozimetr verməklə) təşkil edilə bilər. Qruplar üzrə nəzarət zamanı dozimetrin göstərdiyi şüalanma dozası qrupun hər üzvünə şamil edilir.

Radioaktiv zəhərlənmə dərəcəsinə nəzarətin məqsədi – adamların, texnikanın, ərzağın, suyun və s. zəhərlənmə dərəcəsinə ölçməkdən və alınan nəticələrdən asılı olaraq adamları-sanitariya təmizliyindən, heyvanları-baytarlıq təmizliyindən keçirilməyini zəruri olub olmadığını, ərzaq məhsullarından istifadə etmə mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Kimyəvi nəzarətin məqsədi - FMV-nin, paltarın, texnikanın, nəqliyyatın, müxtəlif qurğuların, ərzağın, suyun, yemin və s. obyektlərin zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə zəhərlənmələrini, onlara tam deqazasiya keçirilməsinin vacibliyini və keyfiyyətini FMV-dən istifadə edib, etməmələrini və nəhayət düşmən tərəfindən yeni tipli zəhərləyici maddələrin tətbiq edilməsini müəyyənləşdirməlidir.

Kimyəvi nəzarət kimya hərbi kəşfiyyat cihazı ilə keçirilir. Bu cihaz zəhərləyici maddələrin və bəzi GTZM-nin havada mövcudluğunu, habelə texnikanın, nəqliyyatın, ərzağın və s. zəhərlənmə dərəcəsinə müəyyən edir.

Bakterioloji zəhərlənməyə nəzarət - Düşmənin bakterioloji silah tətbiq etməsi faktı təyin edildikdə, insanlar və heyvanlar arasında yoluxucu xəstəliklər yayıldıqda MM rəhbərlərinin göstərişi ilə həmin rayonda karantin və yaxud observasiya elan olunur. Bakterioloji zəhərlənmə ocağı aşkar edildikdə bütün MM rəhbərləri bu haqda əhalini xəbərdar edir. Həmin rayonun ərazinin zəhərlənmə nəticələrini aradan qaldırmaq üçün tibbi işçilərin göstərişi ilə zəruri kompleks tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün daimi nəzarət aparırlar. Onlar birinci növbədə təcili profilaktika, dezinfeksiya, təcrid etmə, qospitallaşdırma və s. tədbirləri fikir verirlər. Karantin o vaxt çıxarılır ki, axırncı kəs müalicə olunub və bir inkubasiya dövrü keçib.

Əhalinin sanitar təmizləmədən keçirilməsi - Müasir basqın silahları tətbiq olunduqda və yaxud fəvqəladə hadisələr zamanı (güclü təsirli zəhərli maddələrin yayılması nəticəsində) adamlar, onların paltarları, FMV, texnika, avadanlıq, ərazi və s. zəhərlənməyə məruz qala bilər. Zəhərlənmiş əşyalar nəinki əhali üçün zəhərlənmə mənbəyi ola bilər, həmçinin qarşıda duran tədbirlərin yerinə yetirilməsinə ciddi maneələr törədə bilər. Mövcud olan zəhərlənməni aradan qaldırmaq və yaxud onların konsentrasiyalarının maksimum azaltmaq məqsədilə dezaktivasiya, deqazasiya, dezinfeksiya, dezinseksiya və deratizasiya keçirilməlidir.

- Radioaktiv maddələrin müxtəlif obyektlərdən təmizlənməsinə dezaktivasiya deyilir.
- Xəstəlik törədən mikrobların məhv edilməsinə və onların toksinlərinin dağıdılmasına *dezinfeksiya* deyilir.
- Zəhərləyici maddələrin təmizlənməsi və yaxud onların neytrallaşdırılmasına *deqazasiya* deyilir.
- Xəstəlik törədən həşəratların məhv edilməsinə *dezinseksiya* deyilir.
- Xəstəlik yayan gəmiricilərin məhv edilməsinə *deratizasiya* deyilir.

Bunların hamısı xüsusi təmizlik adlanır.

Xüsusi təmizlik öz növbəsində əhalinin qismən və tam sanitariya təmizliyinə və ərzağın, FMV-nin zəhərləşdirilməsinə bölünür. Qismən sanitariya təmizliyi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq zəhərlənmə ocaqlarında, adamların özləri tərəfindən bir neçə dəfə və zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra keçirilir.

Qismən sanitariya təmizliyi keçirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət edilməlidir.

a) *Zəhərlənmə ocaqlarında:*

- üst paltar; dəri müdafiə geyimləri və ayaqqabını şotka və yaxud süpürgə ilə təmizləməli;
- islanmış dəsmal (tampon) ilə əlin açıq yerlərini və əleyhqazın üz hissəsini silməli.

b) *Zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra:*

- ehtiyatla üst paltarı və dəri müdafiə vasitələrini çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə qarşı durub üst paltarı çırpmaq və təmizləmək;

- çıxarılmış paltarı kəndirin üzərinə asıb şotka və yaxud süpürgə ilə radioaktiv tozu süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və hissəsini islanmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarılıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız, burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

c) *Kimyəvi maddələr və bakterioloji vasitələrlə zəhərlənmə zamanı:*

- fərdi kimyəvi paketi (IPP-8) açmalı, əski (tampon) hazırlamalı;
- dərinin açıq yerlərini, əleyhqazın üz hissəsini, paltarın yaxalarını və əl dəyən yerləri silməli (bunu bir neçə dəfə təkrar etmək lazımdır).

d) *Bakterioloji vasitələrlə zəhərləndikdə:*

- paltarı süpürgə ilə təmizləməli və yaxud çırpmalı;
- fərdi kimyəvi paketlə əleyhqazın üz hissəsini, boyun nahiyəsini və əlləri silməli.

Eyni vaxtda radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zədələnməyə məruz qaldaqda, birinci növbədə kimyəvi, sonra isə radioaktiv və bakterioloji zəhərlənmənin qarşısını almaq lazımdır.

Tam sanitariya təmizlənməsi – bədənin hər yerinin radioaktiv, zəhərləyici maddələrdən və bakterial vasitələrdən təmizlənməsinə deyilir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində və yaxud da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqəsində keçirilir. Hökmən alt paltarını dəyişirlər. Radioaktiv zəhərlənmə zamanı tam təmizlənmə, qismən təmizlənmədən sonra bədənin zəhərlənmə dərəcəsi təhlükəsiz normadan artıq (təhlükəsiz norma 50 mkr/saat-dır) olarsa keçirilir. Yuyunma məntəqəsində və ya meydançasında adətən üç şöbə olur: soyunma, yuyunma və geyinmə. Lazımı hallarda paltar zərərsizləşdirmə şöbəsi də düzəldilə bilər. Soyunma şöbəsində təmiz skamyalar qoyulmalıdır. Zəhərli paltarlar rezinli parçadan olan kisələrə yığılmalıdır. Sənədlər və qiymətli əşyalar xüsusi yerdə saxlanmalıdır. Geyinmə şöbəsində skamyalar, təmiz paltar qoyulan yer olmalıdır. Yuyunma məntəqəsinə xidmət edən heyət zəhərli paltarları, ayaqqabları və mühafizə paltarlarını zəhərsizləşdirmə şöbəsinə aparıb orada təmizləməli, sonra geyinmə şöbəsinə gətirməlidirlər. Sanitariya təmizlənməsinə göndərilən şəxslər soyunma məntəqəsində tibbi müayinədən keçməli gözlərin, ağız/burun selikli qişalarını 2%-li çay sodası məhlulu ilə təmizləməlidirlər. Yuyunma məntəqəsində ardıcılıqla əlləri, üzü, başı və bütün bədəni iki dəfə sabunlayıb və isti su ilə yuyurlar. Yuyunma 10-15 dəq. davam etməlidir. Yuyunduqdan sonra bədənin radioaktiv tozdan tam təmizlənməsini dozimetrik cihazla yoxlamaq lazımdır. Əgər bədəne qalmış zəhərlənmə normadan artıq olarsa, yuyunma təkrar edilməlidir. Lazım olduqda əhalisanitariya təmizlənməsini öz evlərində də təşkil edə bilərlər. Əhalinin güclü təsirli maddələrdən müdafiəsinin təşkili.

Təbii fəlakətlər, istehsalat qəzaları baş verərkən GTZM ətrafa dağılaraq, obyektlərdə və yaşayış məntəqələrində zəhərlənmə zonası yarana bilər. GTZM insana əsasən tənəffüs üzvləri həzm orqanları vasitəsilə keçərək təsir göstərir, burun, boğazın, selikli qişasını, gözləri, bədənin dərisini zədələyir. Əhalinin müdafiəsi hələ dinc dövründə hazırlanmış plan əsasında həyata keçirilir.

Planda aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- əhalinin müdafiə qurğularında gizlədilməsi və yaxud onları təhlükəli sahələrdən çıxarılması;
- işçiləri sənaye əleyhqazları və tənəffüs üzvlərini müdafiə edən başqa müdafiə vasitələrilə təmin edilməsi;
- xilasetmə işlərinin təşkili və zərərçənlərə ilk tibbi yardımın göstərilməsi;
- sanitariya təmizliyinin əhali arasında keçirilməsi.

Respublikamızda ən çox GTZM-dən bunlarda istifadə olunur: amonyak, sulfid, xlor, xlorpikrin və s.

Amonyakdan zəhərlənmənin ilk əlamətləri: ürəyin sürətlə döyünməsi, nəbzın pozulması, öskürək, gözlərdə sancı, tənəffüsün çətinləşməsi. İlk tibbi yardım: təmiz havaya çıxarmalı, onun tam sakitliyini təmin etməli, gözlərini və dəri örtüyünün açıq yerlərini təmiz su ilə yumalı.

Müdafiə vasitələri: sənaye əleyhqazları.

Xlorla zəhərlənmənin əlamətləri: döş qəfəsində kəskin ağrı, quru öskürək, qusma, baş gicəllənməsi, tənəffüs, gözlərdən yaş axması, çoxlu bəlğəm ifrazı.

İlk tibbi yardım: təmiz havaya çıxarmalı, onun tam sakitliyini təmin etməli, bədəni isitməli, oksigen inqalyasiyası etməli və hospitallaşdırmaq.

Nəticə: yuxarıda qeyd olunan bütün tədbirlər vaxtında və bacarıqla tam şəkildə həyata keçirilərsə, əhali arasında baş verə bələcək itki maksimum azalar, onların əmək qabiliyyəti bərpa olunar və beləliklə də yaranmış vəziyyətin nəticələrini aradan qaldırmaq olar. Zədələnmə ocaqlarında xilas etmə işləri aparılarkən müvafiq təhlükəsizlik qaydalarına ciddi riayət edilməlidir.

Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- işlərin icrası ilə əlaqəsi olmayan şəxslərin xilas etmə işləri aparılan sahələrdə qalmasına icazə verilmir;

- icraya başlamazdan əvvəl iş yerini diqqətlə nəzərdən keçirmək, yenidən zədələnmə qorxusu olan sahələrə nişanlar qoymaq, is vaxtı divarların və digər hissələrin uçulması təhlükəsi olarsa, onları əvvəlcədən tamamilə dağıtmaq və ya bərkidib təhlükəsiz etmək lazımdır;

- binaların müxtəlif mərtəbələrində eyni zamanda iş aparılmasına yol verilmir;

- xüsusi ehtiyac olmadan zədələnməş binalara, xüsusən də təkbaşına girmək məsləhət görülmür;

- qaz dolmuş binalarda iş aparılarkən kibritdən və digər açıq alovdan istifadə etmək, maşın və mexanizmlərin mühərriklərini işə salmaq olmaz, işdən əvvəl binalar küləyə verilməklə qazdan təmizlənməli, lazımı hallarda yalnız 12 voltluq akkumulyator-əl fənərlərdən istifadə olunmalı, qılgıncım çıxarmayan metaldan düzəldilmiş, yaxud qalın yağlanmış alətlər işlədilməlidir;

- uçqunlardakı elektrik naqilləri ilə əlaqədar bütün işlər rezin əlcəklər, çəkmələr geyəndən sonra aparılmalıdır, mümkün olan hallarda işə başlamazdan əvvəl elektrik enerjisini kəsmək lazımdır;

- zəhərli sahələrdə bütün xilas etmə işləri fərdi mühafizə vasitələrində aparılmalıdır.

Burada icazəsiz əleyhqazı çıxarmaq, siqaret çəkmək, su içmək, qida qəbul etmək olmaz;

- radioaktiv zəhərlənmə sahələrində işləyən adamları şüalanması dozalarına ciddi nəzarət edilməlidir;

- deqazasiya və dezaktivasiya işləri mühafizə vasitələrini çıxarmadan və bu işlər üçün ayrılmış yerlərdə yerinə yetirilməlidir.

Təhlükəsiz iş qaydalarına düzgün əməl etməklə zədələnmə ocaqlarında əlavə bədbəxt hadisələrin qarşısını almaq olar.

SUAL 4. Zəhərlənmələrin nəticələrinin aradan qaldırılması.

Tam və qismən sanitariya təmizlənməsi.

Sanitariya təmizlənməsi - insanların bədəni və paltarlarını zəhərlənmələrdən təmizləməkdən ibarətdir.

Radiasiyalı, kimyəvi və bioloji təhlükəli obyektlərdə qəzalar baş verdikdə və kütləvi qırğın silahları (nüvə, kimyəvi, bioloji) tətbiq edildikdə insanların dərisi, paltarları, texniki vasitələr, binalar, mühafizə qurğuları bu vasitələrlə zəhərlənə bilər.

Radioaktiv maddələrin təsiri bir-neçə gün ərzində, damcı şəklində olan zəhərləyici maddələr bir-neçə gün, soyuq vaxtlarda isə bir-neçə həftə və ay davam edir. Bioloji vasitələrin təsir müddəti bir-neçə gün və ay ola bilər. İnsanlar zəhərləndikdə sanitariya təmizlənməsi, ərazilər, qurğular, binalar, texniki vasitələr xüsusi təmizləmə keçməlidirlər.

Adamların sanitariya təmizlənməsi şəraitdən asılı olaraq ***tam və ya qismən*** aparılır.

Qismən sanitariya təmizlənməsi - zədələnmə sahəsində və sahədən çıxarkən vaxt az olduqda bədənin aşırıq hissələrini hər bir adam tərəfindən müstəqil təmizləməklə bitir.

Qismən sanitariya təmizlənməsi bədənin açıq səthlərinə, paltara, ayyaqqabılara və fərdi mühafizə vasitələrinə düşmüş radioaktiv maddələrin və bakterial vasitələrin kənar edilməsindən və zərərsizləndirilməsindən ibarətdir. Qismən sanitariya təmizliyi keçirərkən aşağıdakı ardıcılığa riayət edilməlidir.

Zəhərlənmə ocaqlarında:

- üst paltarı, dəri müdafiə geyimləri və ayaqqabını şotka və yaxud süpürgə ilə təmizləməli;
- islanmış dəsmal (tampon) ilə əlin açıq yerlərini və əleyhqazın üz hissəsini silməli.

Zəhərlənmə ocaqlarından çıxdıqdan sonra:

- ehtiyatla üst paltarı və dəri müdafiə vasitələrini çıxarmalı (əleyhqaz çıxarılmır);
- arxası küləyə qarşı durub üst paltarı çırpmaq və təmizləmək;
- çıxarılmış paltarı kəndirin üzərinə asıb şotka və yaxud süpürgə ilə radioaktiv tozu süpürməli, əleyhqazın çantasını təmizləməli və hissəsini islanmış əski ilə silməli;
- əleyhqazı çıxarıb əlləri, üzü, gözləri yaş dəsmalla silməli, ağız, burun boşluğunu təmiz su ilə yaxalamalı.

Bakterioloji vasitələrlə zəhərləndikdə:

- paltarı süpürgə ilə təmizləməli və yaxud çırpmalı;
- fərdi kimyəvi paketlə əleyhqazın üz hissəsini, boyun nahiyəsini və əlləri silməli.

Eyni vaxtda radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji zədələnməyə məruz qaldaqda, birinci növbədə kimyəvi, sonra isə radioaktiv və bakterioloji zəhərlənmənin qarşısını almaq lazımdır.

Radioaktiv maddələrlə zəhərləndikdə qismən sanitariya təmizləməsi bu ardıcılıqla aparılır:

- əleyhqazı (respiratoru) çıxarmadan üst paltarları çıxarıb silirlər, süpürürlər və çırpırlar;
- ayaqqabıları yaş əski ilə silir və yaxud yuyurlar; qışda təmiz qarla təmizləmək olar;
- əleyhqazların (respiratoru) çantasını silirlər, uzun borucuğunu, qutusunu yaş əski ilə silirlər;
- əleyhqazı (respiratoru), əlcəkləri çıxarıb üzü, boyunu, əlləri təmiz su ilə yuyub, ağızı və boğazı qarqara edirlər.

Əgər su yoxsa dərinin açıq hissələri kimya əleyhinə fərdi paketin daxilindəki maye ilə silinir (qışda təmiz qarla). Daha sonra üst paltarları çıxarıb, arxası küləyə tərəf dayanaraq onları çırpırlar, sonra kəndirdən asıb, süpürgə ilə yuxarıdan aşağıya doğru radioaktiv tozdan təmizləyir və ya çubuqla çırpırlar.

Kimyəvi maddələr və bakterioloji vasitələrlə zəhərlənmə zamanı:

- kimya əleyhinə fərdi paketi KFP-8 (İPP-8) açmalı, əski (tampon) hazırlamalı;
- dərinin açıq yerlərini, əleyhqazın üz hissəsini, paltarın yaxalarını və əldəyən yerləri silməli (bunu bir neçə dəfə təkrar etmək lazımdır).

İnsanların dərisi və paltarlarında damcı-maye halında olan zəhərləyici maddə damcılarını aşkar etdikdə, bint salfetkəsi deqazasiya məhlulu ilə isladılır və onunla dərinin açıq hissələri, paltarlar və əleyhqazın üz hissəsi silinir.

Kimya əleyhinə fərdi paket olmadıqda zəhərləyici maddə damcılarını pambıq, bint, hər hansı parça ilə ehtiyatla yuxarıdan aşağı istiqamətində silinir, hər dəfə onu yenisi ilə əvəz edirlər. İmkan olan kimi isə həmin nahiyələri dərhal su ilə sabunla yuyurlar və təmiz dəsmalla qurulaşırlar. Kimya zədə ocağından çıxan kimi xüsusi ayrılmış yerdə mühafizə vasitələri çıxarılır. Sonra əleyhqazı çıxartmadan dərinin açıq hissələri paltar və ayaqqabılar yenidən gözdən keçirilir, əgər zəhərləyici maddə damcılarını aşkar olunarsa, onlar yenə də deqazasiya məhlulu ilə təmizlənilir. Ayaqqabılar əsgə, kağız və otlarla təmizlənilir. Təmizləmə işlərini qurtardıqdan sonra, əllər və bədənin açıq hissələri kimya əleyhinə fərdi paketin məhlulu ilə silinir.

Qismən sanitariya təmizləməsi sayəsində bütün radioaktiv maddələri tamamilə kənar etmək mümkün olmur.

Buna görə də belə təmizləmədən keçmiş adamlar adətən fərdi dozimetrik nəzarətdən keçirilir. Əgər məlum olsa ki, paltarın və bədənin radioaktiv zəhərlənməsi yol verilən səviyyədən artıqdır, onda tam sanitariya təmizlənməsi aparmaq lazımdır.

Tam sanitariya təmizləməsi - bütün bədənin isti su, sabun və kisə ilə yuyulmasından, habelə gözlərin, burun və ağız boşluğunun selikli qişalarının 2%-li soda məhlulu ilə təmizlənməsindən ibarətdir.

Tam təmizləmə vaxt çox olduqda zədələnmə ocaqlarından çıxandan sonra, sanitariya yuma məntəqələrində (SUM) aparılır. Bu vaxt insanların bədəni isti su ilə, sabunla və hamam lifi vasitəsilə yuyulur.

Tam sanitariya təmizlənməsindən keçməli olanlar:

- qismən sanitariya təmizlənməsindən sonra radioaktiv maddə ilə zəhərlənmə səviyyəsi yol verilən normadan (bədəndə 15mR/saat) artıq olan şəxslər;
- zəhərləyici maddələrlə və onların aerozolları ilə bilavasitə təmasda olan, bakterial zədə ocağında olan bütün əhali;
- bakterial zədə ocağında, kimya zədə ocağında zərərsizləşdirmə tədbirlərini həyata keçirən MM dəstələrinin şəxsi heyəti.

Tam sanitariya təmizləməsi mülki müdafiə qoşun bölmələrinin xüsusi təmizləmə məntəqələrində, adi hamamlarda, sanitariya buraxıcılarında düzəldilən stasionar və səyyar yuyunma məntəqələrində aparılır. Hər bir şəxsə 40 litr su və 25 mq sabun sərfi nəzərdə tutulur. Adamların tam sanitariya təmizlənməsi ilə birlikdə paltarları zərərsizləşdirən stansiyalarda alt və üst paltarlar, ayaqqabılar tam dezaktivasiya edilə bilər. Xüsusi təmizləmə məntəqələrində nəzarət-bövləşdirmə məntəqəsi, adamların sanitariya təmizlənməsi meydançası, habelə, paltar, ayaqqabı və fərdi mühafizə vasitələrinin dezaktivasiyası meydançası düzəldilirdir. Hər bir sanitariya təmizləməsi məntəqəsində insanlar ardıcıl olaraq dozimetrik postdan, soyunma yerindən, duş şöbəsindən keçirlər. Yuyunduqdan sonra insanlar bir daha dozimetrik nəzarətdən keçirilir və yalnız bundan sonra geyinmə şöbəsinə buraxılırlar.

Bütün təmizləmə meydançıları 2 hissədən: ***təmiz və çirkli*** hissələrdən ibarət olur.

Səyyar yuyunma məntəqələrinin, paltar zərərsizləşdirən stansiyaların şəxsi heyəti tənəffüs üzvlərini mühafizə edən vasitələrdə, rezin çəkmələrdə, əlcəklərdə, döslüklərdə və ya qoruyucu kombinezonda işləməlidir. Tam sanitariya təmizlənməsi hamamlarda, duşxanalarda, təmiz su hövzələrində və yaxud da xüsusi düzəldilmiş yuyunma məntəqəsində keçirilir. Hökmən alt paltarını dəyişirlər.

Yuyunma məntəqəsində və ya meydançasında adətən üç şöbə olur:

- soyunma, yuyunma və geyinmə.

Lazımı hallarda paltar zərərsizləşdirmə şöbəsi də düzəldilə bilər. Soyunma şöbəsində təmiz skamyalar qoyulmalıdır. Zəhərli paltarlar rezinli parçadan olan kisələrə yığılmalıdır.

Sənədlər və qiymətli əşyalar xüsusi yerdə saxlanmalıdır.

Geyinmə şöbəsində skamyalar, təmiz paltar qoyulan yer olmalıdır.

Yuyunma məntəqəsinə xidmət edən heyət zəhərli paltarları, ayaqqabıları və mühafizə paltarlarını zərərsizləşdirmə şöbəsinə aparıb orada təmizləməli, sonra geyinmə şöbəsinə gətirməlidirlər. Sanitariya təmizlənməsinə göndərilən şəxslər soyunma məntəqəsində tibbi müayinədən keçməli gözlərin, ağız/burun selikli qisalarını 2%-li çay sodası məhlulu ilə təmizləməlidirlər. Yuyunma məntəqəsində ardıcılıqla əlləri, üzü, başı və bütün bədəni iki dəfə sabunlayıb və isti su ilə yuyurlar. Yuyunma 10-15 dəq. davam etməlidir. Yuyunduqdan sonra bədənin radioaktiv tozdan tam təmizlənməsini dozimetrik cihazla yoxlamaq lazımdır. Əgər bədəne qalmış zəhərlənmə normadan artıq olarsa, yuyunma təkrar edilməlidir.

Lazım olduqda əhali sanitariya təmizlənməsini öz evlərində də təşkil edə bilərlər.

Xüsusi təmizləmə ***dezaktivasiya, deqazasiya və dezinfeksiyadan*** ibarətdir.

Dezaktivasiya - zəhərlənmiş sahələrin, texnikanın, əşyaların, paltarların və ayaqqabıların səthindən radioaktiv maddələri kənar etməklə zəhərlənmənin təhlükəsiz dərəcəyədək azaldılmasıdır.

Dezaktivasiyanı 2 üsulla - ***fiziki və fiziki-kimyəvi*** üsulla aparmaq olar.

Fiziki üsul - radioaktiv maddələri səthlərdən yumaq, silmək, süpürmək, zəhərli üst qatı götürmək və suyu süzməklə yerinə yetirilir.

Fiziki-kimyəvi üsul - zəhərli səthlərin yuyucu tozlar, turşu və qələvilər əlavə edilmiş su vasitəsi ilə aparılır. Dezaktivasiya nəticəsində radioaktiv maddələr məhv olmur, onlar yalnız əşyaların səthindən kənar edilir. Ərazini və ordakı obyektləri, nəqliyyatı və müxtəlif əşyaları 2 üsulla mexaniki və fiziki-kimyəvi üsulla dezaktivasiya etmək olar.

Mexaniki üsulun mahiyyəti zəhərlənmiş obyektlərin, nəqliyyat vasitələrinin və əşyanın üzərindən radioaktiv tozu süpürərək, çırparaq, silkələyərək, su şırnağı ilə yuyaraq kənar etməkdən ibarətdir. Zəhərlənmə dərəcəsi yolverilən həddən yüksək oluqda dezaktivasiya aparılır.

Ərazinin dezaktivasiyası aşağıdakı üsullarla aparılır:

- asfalt və beton örtüklü ərazilərdən küçə süpürən-yığışdıran maşınların köməyi ilə süpürülməsi;

- bərk örtüklü ərazilərdən yuyucu maşınların köməyi ilə radioaktiv tozun yüksək təzyiqlə su şırnağı ilə yuyulması;

- buldozerlər vasitəsilə zəhərlənmiş qrunun 5-10 sm qalınlığında qazılıb kənarlaşdırılması;

- zəhərlənmiş sahələrin 8-10 sm qalınlığında təmiz qrunla örtülməsi;

- zəhərlənmiş zonanın traktorlarla 20 sm dərinliyində şumlanması;

- əgər yuxarıdakı üsulları tətbiq etmək mümkün deyilsə, o zaman zəhərlənmiş zonadan keçmək üçün xüsusi örtüklü yolların salınması;

- qış vaxtı qar və buz örtüyü 20 sm qalınlığında qazılıb bir yerə buz qalağı kimi yığılır.

Binaların və tikililərin dezaktivasiyası su ilə yuyulmaqla aparılır. Adətən, yuyulma yuxarıdan aşağıya aparılır. Pəncərələr, qapılar, eyvanlar, karnizlər və binaların aşağı mərtəbələri xüsusilə təmiz yuyulmalıdır.

Daxili otaqların dezaktivasiyası əsgilərin, süpürgələrin və fırçaların köməyi ilə, həmçinin su ilə yumaqla aparılır.

Yaşayış otaqları aşağıdakı qaydada dezaktivasiya edilir:

Tavan yaş əsgilə silinir, mebellər divarlardan kənara çəkilir və yaş əsgilə silinir, yumşaq mebel xüsusi sahələrdə, həyətlərdə çırpılır, xalçalar və digər əşyalar tozsoranla təmizlənir, döşəmə isti su və sabunla yaxud, 2-3%-li sodalı su ilə yuyulur, sonra radiometrlə ölçmələr aparılır; tikililərin daxilində zəhərlənmə 90 m R/saatdan artıq olmamalıdır.

Müəssisələrin sexlərində və qarajlarda dezaktivasiya su ilə tavanların, divarların, döşəmənin yuyulması ilə aparılır. Dəzgahlar və cihazlar su və ya sabunlu-sodalı məhlulla yuyulur, hissələri benzin və ağ neftlə silinir.

Nəqliyyatın və texnikanın dezaktivasiyası radioaktiv maddələrlə zəhərlənmə 180 mR/saat həddini keçdikdə aparılır. Texnika və nəqliyyat vasitələri qismən və ya tam dezaktivasiya edilə bilər. Aşağıdakı üsullarla aparılır: radioaktiv maddələrin 2-3 atmosfer təzyiq altında su şırnağı ilə yuyulması; texnikanın 0,15-0,3%-li yuyucu toz məhlulları ilə yuyulması; texnikanın benzində, ağ neftlə və dizel yanacağında isladılmış əsgilə silinir.

Qismən dezaktivasiya zamanı maşınların metaldan, plastik kütlədən və taxtadan düzəldilən hissələrini yaş əski ilə silib, yuyub və fırça ilə təmizləyirlər. Brezentləri, kabinanın parçadan tikilmiş içəri örtüklərini süpürür, fırça ilə təmizləyir, çırpırlar.

Deqazasiya - zəhərləyici maddələrin neytrallaşdırılması və ya zəhərli səthlərdən kənar edilməsindən ibarətdir. Davamlı zəhərli birləşmələrə: iprit, zarin, zoman V-qazlarla zəhərlənmiş obyektlərin deqazasiyası aparılır.

Zəhərləyici və güclü təsirli zəhərli maddələrlə kimyəvi reaksiyalara girən, onları zərərsizləsdirən, qeyri-toksik və zəif toksiki birləşmələrə çevirən kimyəvi birləşmələrə və yaxud qarışıqlara **deqazasiya maddələri** deyilir.

Deqazasiya maddələri xassələrinə və hər hansı bir zəhərləyici və ya güclü təsirli maddə ilə qarşılıqlı kimyəvi reaksiyaya girməsi xüsusiyyətlərinə görə 2 qrupa təsnif olunur:

1) oksidləşdirici və xlorlaşdırıcı təsirli deqazasiya maddələri;

2) hidroliz təsirli deqazasiya maddələri.

Birinciyə aiddir - kalsium hipoxlorid, dixloramin, heksaxloromelanin, kalsium hidroksid, kalsium xlorid, kalsium karbonat.

İkinciyə aiddir- 2aq, 2bq №-li deqazasiya məhlulları, susuzlaşdırılmış kalsiumlu soda və ammonium bikarbonat.

Deqazasiya **kimyəvi, fiziki-kimyəvi, mexaniki** üsullarla aparılır.

Deqazasiyanın kimyəvi üsulu - deqazasiya maddələrinin zəhərlənmiş obyektlərin üzərindəki zəhərləyici maddələrlə kimyəvi reaksiyaya girməsinə əsaslanır.

Nəticədə qeyri-toksiki birləşmələr əmələ gəlir. Bu üsul zəhərlənmiş yerləri deqazasiya məhlulları (suspensiya), yaxud xlorlu əhəngin sulu sıyığı ilə təmizlənməsi ilə aparılır. Bu üsulla deqazasiya zamanı xüsusi maşınların deqazasiya məhlullarında işladılmış fırçalardan, əsgilərdən istifadə olunur.

Zəhərləyici maddənin növü müəyyən edilməmişsə, zəhərlənmiş obyektləri əvvəlcə 1№-li deqazasiya məhlulul ilə təmizlənilir, sonra isə 2-aq (ammonyak-qələvi) №-li (aq) (ammonyaksız-qələvili) deqazasiya məhlulundan istifadə edirlər. 1№-li deqazasiya məhlulunun hazırlanmasında dixloretandan DT-6 (heksaxlormelanin), həm də DT-2 üçün həlledici kimi istifadə olunur. V-qaz və ipritlə zəhərlənmiş texnikanın deqazasiyası və dezinfeksiyası üçün istifadə olunur.

2-aq №-li məhlulun tərkibi 2 faiz yeyici natrium, 5% monoetanolamin və 93% ammonyaklı su təşkil edir.

2-aq №-li məhlulun tərkibi 10% yeyici natrium, 25% monoetanolamin və 65% sudan ibarətdir. Güclü qələvi xassələrinə malik olduğuna görə, zarinin deqazasiyası üçün istifadə edilir. Bu məhlullar boyaları yumşaldıb yuyur, alimium səthlərin korroziyasına səbəb olur, yun, dəri və xəz əşyaları dağıdır, insan dərisinə düşdükdə onu qıcıqlandırır.

1№-li və 2№-li deqazasiya məhlullarından istifadə olunduqda səthi deqazasiyaya dərhal nail olunur, amma dərin deqazasiyaya müəyyən vaxt tələb olunur. Məhz bundan ötrü texnika və avadanlığın deqazasiyasından sonra müəyyən müddət ərzində təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmək lazımdır.

Deqazasiyanın fiziki-kimyəvi üsulu - ZM-lər buxarlandırılaraq və yaxud həll edilib səthlərdən kənar edilir.

Yuyucu məhlullar deqazasiya məhlullarına nisbətən zəifdir. Onlar vasitəsilə ancaq səthi deqazasiyaya nail olunur. Yuyucu məhlullardan deqazasiya məhlulları olmadıqda, yaxud 1№-li və 2№-li məhlullarla deqazasiya aparmaq mümkün olmadıqda (təyyarələr, optika, rabitə vasitələri) istifadə olunur.

Həlledicilərlə deqazasiya zamanı ZM zərərsizləşmir, amma həll olunub həlledici maddələrlə səthdən xaric olunur. Həlledicilərdən benzin, ağ neft, dizel yanacağı, dixloretan, spirt daha çox işlədilir.

Deqazasiyanın fiziki üsulu - Mexaniki üsulla torpağın və ya başqa müəyyən maddələrin üst qatını qazıb (kəsib) atırlar. Nəqliyyatın və texnikanın deqazasiyasının tam aparılmasını yoxlamaq məqsədilə kimyəvi kəşfiyyat cihazından istifadə olunur.

Dezinfeksiya - xarici mühitdə infeksiyon xəstəlik törədicilərinin məhv edilməsi üçün keçirilən xüsusi tədbirlər kompleksidir.

Dezinfeksiya - müxtəlif əşyaların səthindəki xəstəlik törədici mikrobların (bakteriyaların, virusların) və toksinlərin məhv edilməsidir. Geniş mənada buraya həmçinin **dezinfeksiya**, **deratizasiya** daxildir. Dezinfeksiya cari, son və profilaktik məqsədlə aparılır.

Cari dezinfeksiya xəstənin yatağı yanında yoluxmanın yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə keçirilir (xəstənin ifrazatını və onun istifadə etdiyi əşyaları). Son dezinfeksiya yoluxma ocağında xəstə təcrid ediləndən, xəstəxanaya qoyulandan, sağaldandan və ya öləndən sonra yoluxma ocağını xəstəlik törədicidən tam təmizləmək məqsədilə aparılır.

Profilaktik dezinfeksiya yoluxcu xəstəliklərin baş verməsi və ümumi istifadə olunan əşyalar vasitəsilə yoluxmanın keçməsi imkanlarının qarşısını almaq məqsədilə aparılır. Zibil tökülən yerlər, ifrazat sularının axıldığı yerlər, insanların cəmləndiyi yerlər təmizlənilir.

Dezinfeksiya əsasən 2 üsulla: **fiziki və kimyəvi** vasitələrlə aparılır. Hər bir üsul sərbəst və ya digər üsullarla birlikdə aparıla bilər.

Fiziki üsul – bioloji vasitələri günəş süalalarında, ultrabənövşəyi şüalarda, qızdırılmış ütədə, zibilin yandırılması üsulunda, quru qızmar havada, su buxarlarında, habelə qaynatma üsulunda istifadə olunur. Bu məqsədlə dezinfeksiyon kameralar və avtoklavlardan istifadə olunur. Bu üsullar sadə və effektiv olduğu üçün geniş istifadə olunur. Bağırsağ və yuxarı tənəffüs yolları infeksiya törədiciləri 60-80 dərəcə C temperaturda 30 dəq. qaynatdıqda məhv olur. Qaynatma üsulu ilə mətbəx ləvazimatı, qablar, xəstəyə qulluq əşyaları, tibbi alətlər, həmçinin yataq ağıları, alt paltarlar dezinfeksiya olunur.

Qaynatmaq mümkün olmayan ləvzimatlar və əşyalar quru isti hava vasitəsilə dezinfeksiya olunur. Su buxarlarında 100 dərəcə C hərarət olur və bundan xüsusi buxar kameralarında istifadə olunur.

Kimyəvi üsulla – bioloji vasitələr xüsusi məhlullarla məhv edilir. Dezinfeksiya zamanı kimyəvi dezinfeksiya edici maddələrdən istifadə olunur. Kimyəvi üsul - turşu, qələvi, xlorlu əhəng, xloramin, fenol, formalin məhlulları müxtəlif qatılıqlı məhlullar şəklində tətbiq edilir. Xlorlu əhəng xlor iyi verən ağ tozdur, tərkibində 25-35% aktiv xlor vardır. Dezinfeksiya üçün 0,2-5%-li məhlullarından istifadə olunur. əvvəlcə 10%-li məhlul hazırlanır-bunun üçün 10 litr suya 1 kq və daha çox toz tökülür, qarışdırılır, bir sutka çökdürülür. Sonra məhlulun üst duru hissəsi götürülür, çöküntü hissəsi atılır. Durulaşmış məhluldan yaşayış yerlərini, ümumi istifadə yerlərini, qablar, qida qalıqları və xəstənin ifrazatını dezinfeksiya etməkdə istifadə olunur.

10-20%-li məhluldan ayaqyollarının divarlarını, zibil yeşiklərini, heyvandarlıq binalarının divarlarını ağartmaq üçün istifadə olunur.

Xlorlu əhəng, metalların korroziyasına, rəngli əşyaların ağarmasına, pambıq parçaların tez yeyilib xarab olmasına səbəb olduğu üçün bunların dezinfeksiyasında istifadə olunmur.

Kimyəvi dezinfeksiya üçün kalsium hipoxlorit duzundan, neytral kalsium hipoxloritdən istifadə olunur.

Xloramin suda yaxşı həll olan, zəif xlor iyi verən ağ rəngli tozdur. 26-28% aktiv xlorlardan ibarətdir. 0,2-10%-li məhlullarından xəstələrin ifrazatını, qabları və qida qalıqlarını alt paltarlar və yataq ağlarını binaları dezinfeksiyası üçün istifadə olunur. Vərəm cöplərinə və sibir yarası törədicilərinə qarşı az effektivdir.

Dezinseksiya - infeksiyon xəstəlik törədicilərini yayan həşəratlar, məişət həşəratları, buğumayaqlılar, həmçinin paltar və əmlaka ziyan vuran həşəratlara qarşı aparılan xüsusi tədbirlər kompleksidir. Məişətdə dezinseksiya milçəklərin, tarakanların, taxtabitilərin, birələrin məhv edilməsi, həmçinin ağcaqanadların, gənələrin dişləməsindən müdafiə kimi başa düşülür.

Dezinseksiya həm sərbəst həm də dezinfeksiya, deratizasiya, sanitariya təmizləməsi ilə birlikdə həyata keçirilir. Mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, genetik və kombinə olunmuş dezinseksiya üsulları vardır.

Dezinseksiya tədbirləri sərti olaraq **profilaktik və məhv edici** növlərə ayırd olunur.

Profilaktik tədbirlərə aiddir - mexaniki dezinseksiya üsulunda yaşayış mənzillərinin, təsərrüfat və əlavə otaqların təmiz saxlanması, müntəzəm nəm yığışdırılması, pəncərə və qapılara tor setkaların çəkilməsi, qida məhsullarının xüsusi taralarda saxlanması, səxşi gigiyenanın gözlənilməsi, bədən və yataq ağlarının müntəzəm yuyulub təmizlənməsi və dəyişdirilməsi, müntəzəm olaraq mənzillərdə zirzəmilərdə havanın dəyişdirilməsi, xüsusi yapışdırıcı kağızlardan istifadə olunması, xırda su hövzələrinin, arxların təmizlənməsi, xırda gölməçələrin, su çuxurlarının torpaqla doldurulması, su saxlanan sisternaların, bakların, çəlləklərin, su quyularının qapalı saxlanması. Zibil və ərzaq tullantılarının vaxtında təmizlənməsi də mexaniki dezinseksiyaya aiddir.

Məhv edici tədbirlərə aiddir:

- fiziki;
- kimyəvi;
- bioloji üsullar.

Fiziki üsullara aiddir - paltarların, yataq əşyalarının, xalçaların, pərdələrin silkələnib çırpılması, tozsoranla tozun, həşəratların sorulub təmizlənməsi, tarakanlar və milçəklər üçün müxtəlif tələlərin, milçək və tarakanların qaynar su və dezinfeksiyon kameraların və qaynar ütünün köməyi ilə məhv edilməsi. Fiziki dezinseksiya üsulunda oddan, yüksək və aşağı temperaturdan, buxardan, quru isti havadan, dezinfeksiya kameralarından istifadə olunur. Belə ki, 500 dərəcə C temperaturdan yuxarı hərarət buğumayaqlı həşəratlara öldürücü təsir göstərir. Yataq ağları, alt paltarları və başqa geyimlər 30 dəq. ərzində (1%-li soda məhlulu əlavə etməklə) qaynatmaqla həşəratlardan təmizlənir. Həşəratların çox toplandığı yerlər, əşyalar (zibil, yararsız mebel və əşyalar) yandırılır. Döşəklər, çarpayılar, kiçik şkaflar buxar vasitəsilə təmizlənir.

Dezinseksiyanın kimyəvi üsulu kimyəvi zəhərli maddələrin həşəratlara öldürücü təsirinə əsaslanır. Kimyəvi üsullara aiddir - xlorlu məhlullar - heksaxloran, DDT (dixlordifeniltriqlorotan), fosforlu üzvü birləşmələr-xlorofos, karbofos kimyəvi vasitələr, yuyucu tozlar, məhlullar aerozol kimi tətbiq edilir.

Bioloji üsul – “canlıya qarşı-canlı” prinsipi ilə həyata keçirilir.

Bura aiddir - gəmiricilərin fiziki və kimyəvi metodla artımının qarşısının alınması.

Deratizasiya - epidemioloji təhlükə yaradan gəmiricilərlə mübarizəyə deyilir. Gəmiricilər taun, tulyaremiya, quduzluq, yalançı vərəm, sibir yarası, ensefalit kimi xəstəliklərin ötürücüsü ola bilər.

Epidemioloji təhlükədən savayı gəmiricilər iqtisadi ziyan da vururlar - qida maddələrini xarab edir, yaşayış yerlərini və ərzaq anbarlarını çirkləndirir, rabitə və elektrik xətlərini gəmirir, aparatları sıradan çıxarır.

Yaşayış yerlərində və onlara yaxın ərazilərdə əsasən boz siçovul və ev siçanlarına rast gəlinir. Açıq sahələrdə isə çöl və meşə siçanlarına rast gəlinir.

Deratizasiya - xalq təssərrüfatına iqtisadi zərər vuran, həmçinin insanda yoluxucu xəstəlik törədən gəmiricilərin məhv edilməsidir.

Profilaktik tədbirlərə aiddir - gəmiricilərin yuva qurmasına, yemlənməsinə, artıb çoxalmasına şərait yaranmasının qarşısını almaq - bunun üçün yaşayış evlərinə daxil olmasına mane olmaq, buğda, un, ət məhsullarının, tərəvəzin xüsusi taralarda saxlanması, ventilyasiya yollarının xüsusi metal setkalarla örtülməsi, zirzəmilərin, çardaqların pəncərələrinin süşə ilə örtülməsi aiddir.

Məhv etmə metodları - bioloji, mexaniki, kimyəvi-profilaktik tədbirlərlə yanaşı aparılmalıdır.

Bioloji metod - gəmiricilərə qarşı it, pişik, kirpildən istifadə etməklə aparılır. Təbiətdə bu məqsədlə bir çox yırtıcı heyvanların tələlər vasitəsilə ovlanması qadağan edilir - qunduz, qartal, bayquş, gecə quşu bunlara aiddir.

Mexaniki vasitələr - müxtəlif tələlərin qurulmasıdır.

Kimyəvi üsul-müxtəlif zəhərlər qarışdırılmış qida maddələrinin istifadə edilməsidir.

Kimyəvi üsulla mübarizə aparmaq üçün sink fosfid, zookumarin, ratindin kimi maddələrdən istifadə olunur. Zəhərli qida tələləri hazırlamaq üçün çörək qırıntıları, müxtəlif yarmalardan sıyıqlar, bitki yağı, şəkər, duz, tərəvəzlər istifadə olunur. Bu məhsulları qaba qoyub üzərinə zəhərli maddə, bitki yaşı qoyub qarışdırırlar və torbalarda siçan yuvaları, deşiklərə qoyulur və ya açıq şəkildə divar diblərində, mebel altında qoyub gecə saxlayıb şəhər təmizləyirlər. Su şəklində olan zəhərli maddələrdən istifadə olunur. Krisid, sink fosfid, zookumarin və rafindin kimi zəhərlərin sulu məhlulu siçan yuvalarından içəri tökülür. Çöl şəraitində deratizasiya məqsədilə zəhərli dənli bitkilərdən, buğdadan istifadə olunur. Kiçik sahələr əllə, böyük sahələr isə texnika ilə deratizasiya olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 31 iyul tarixli 93 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsi haqqında” Əsasnamə.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 30 dekabr tarixli 420-IQ nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Mülki Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1987-ci il 18 aprel tarixli 700 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Mülki Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun tətbiq edilməsi barədə.
4. “Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyəti üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 30 aprel tarixli 239 nömrəli Qərarı.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il tarixli 28 iyul tarixli 409 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin Müşahidə və Laboratoriya Nəzarəti Şəbəkəsi haqqında” Əsasnamə.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 28 dekabr tarixli 700 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sülh və müharibə dövrlərində fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri haqqında”.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 28 dekabr tarixli 703 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında əhalinin mülki müdafiəyə hazırlanması haqqında”.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 6 avqust tarixli 438 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sülh və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallarda Azərbaycan Respublikasında əhalinin köçürülməsi haqqında” Əsasnamə.
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 sentyabr tarixli 193 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mülki müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi Qaydası”.
10. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1999.
11. “Daxili işlər orqanlarında mülki müdafiənin təşkili və həyata keçirilən tədbirlər”. (tədris-metodiki vəsait) Bakı – 2005.
12. H.O.Ocaqov Fövqəladə hallarda HFT (dərs vəsaiti). Bakı – 2010.

